

ІВАН НЕЧУЙЛЕВИЦЬКИЙ

НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ
НАД
ЧОРНИМ МОРЕМ

ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКА ПАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

Українська Пакладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

ГОЛОВНИСКЛАДИ:
Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Українська Книгарня
і Пакладня
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Printed in Germany

1.

Був май 1880. року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повивав літнім теплом. Кишиневський міський сад, увесь з акацій, тільки що розвив ся і стояв у всій майській красі. Сад сьвітнв ся зверху до низу. Через дрібчастий молодий лист акацій сосяшнє проміння сппалось, як через намітку, і пропизувало кожну гильку, кожний листок. Сад блищав, лиснів, обсианий ранньою росою, освічений сонцем, пеначе сьміяв ся, радів, що настала весна. радів радістю сьвітового, невмираючого, по-вік ожпваючого життя.

Ранком одного дня, на пушквнській аллеї з старих акацій, на лавці сиділи дві панни, првятельки і товаришки по гимназії, Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через сад, вони сходились зарані в саду і гуляли годину-другу по аллеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській жидівській школі — не задля заробку, а ради принципа-космополітизма, щоб помогти найбільше придавляній нації, найбільше пригніченій жєнщині. Обидві панни були в однакових темно сірих сукнях, в однакових білих викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюхах. Вони убрали ся в той простий убір неначе змовились; то був убір їх паняньського кружка. Ні в одної на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на взріст, тонка стапом, з ясно сьпними веселими очима. Русяві короткі коси вили ся кучерями і розсипались, неначе

ясне проміння, кругом ві свіжого лиця, кругом білої шви. Ідеальність, веселість світила ся в ві лиця, в ві очах, як радісно світить равня зоря на майському чистому небі між рожевими, легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворушлива, гостра на словах, любила говорити і вміла говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко і гостро. Її розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала і всім інтересувалась. Чувна, нервна з роду, Саня обзявалась на всі сучасні питання життя й науки. В ві очах, в лиця світилась думка і разом з тим грація молоді дівчини. Жіноче питання вона найбільше приймала до серця і говорила про право жіноче часто з сльозами в очах. Саня була дочка одного радника канцелярії в Кишиневі. По батькові й по матері — вона була кишиневська Українка. Мурашкова була з мішаної сім'ї. Її батько був одеський Українець, а мати Грекиня родом з Смирни. Мурашкова була красуня чистого клясичного тина. Матове біле лице було ніби вточене з слоненої кости; пишні великі темні очі були гостроблищачі й світились, неначе дили з себе світ. Густі, чорні брови були ніби намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста виразні, з звивками, з явочками посередними, як у грецьких статуї, показували велику енергію. Мурашкова мала характер нерівний: то часом тиха, мовчязна, то часом нервна, говорюча. Як всі ті, що мають клясичне лице, вона була ніби спокійна з лиця, навіть холодна і байдужна, але в ві души, в ві серці затаїлись і теплі іскри, готові сплахнути полум'ям...

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки і, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право жінчин, мали майже однакові пересвідчення. В принципах вони були космо-

політня, як люде без всякої національності. На сю стежку потягла їх мішавина в національностях в місті, незнання народа, великоруська школа з некраєвим великоруським язвком і теоретичність їх пересвідчення, ще неприложена до якогось доброго, путного діла на практиці.

На дворі було тихо. В саду цахло сьвіжою молодю травою. Узка аллея, обставляна старими акаціями, була похожа на тунель, пробитий в зеленій гущавній дерева і залитий фантастичним зеленуватим сьвітом. Краплі сонця пронизували те зеленувате сяєво і свцались на землю золотими зернами. Роса крапала з листя і блишала на лету іскрами брилянтів.

— Господи, як не хочеть ся міні йти в той банк, сказала Мурашкова; така чудна і некорясна там робота. Лічи, та вилічуй проценти...

— А ти б хотіла отут сидіти під кущами дерев, згорнувши руки, та літати фантазією в емпіреях! сказала Саня; життя нам дане для праці.

— Знаю, добре знаю! сказала Мурашкова; я Греквня по матері, людина практична; дома роблю, як наймивчка. Але я, бачвш, стою за працю, з котрої була б якась користь людям. А то... тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клопоть поля і маленькій виноградник, а на прохарчування все так не стає, та сказати правду, я проти самого принципу банків; ми служимо богатим, ситим людям, а не людскости. Ви педагоги — ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як ти Саню видержуєш в тій жидівській школі з твоім здоров'ям? Там же мабуть таке повітря, що й дихати важко, сказала Мурашкова.

— Мушу видержувати, сказала Саня, часом в клясах так смердить цибулею, що в мене аж голова крутить ся. Але що я маю робити? Скінчила я вісім кля-

сів гімназії. Сиджу в батька без роботи. А я хочу діла, і діла доброго. Я сама просвітілась наукою і повинна нести просвіту в маси і поперед усього підняти нашу сестру, розвивати — жінчину. Між усіма жінчинами жидівська жінчина найбільше придавлена. Я хочу підняти жидівську жінчину, цю рабню Мойсеєвого закону. Ти знаєш, що поки жидівська дівчина не вийде за муж, не має права ходити в синагогу... Здасться їй не мають за людину... А вонаж така людина, як і ми... Де вже тут шукати поетичної обстави, парфомів, смири та фтіміяму. Пішлиж деякі з наших в народ, а там не до смери та парфомів...

— Чи не час нам на службу? сказала Мурашкова і глянула на годинник.

— Ні, ще не час, обізвалась Саня, подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток сада; старі, голі стовбури акацій, неначе намальовані на зеленому дні густих кущів. Он дві довгі гильки звісилися у низ, як зелені крила з дрібчастими пірами. А хрущі? як ліново, неначе з просоння, перелітають з гильки на гильку. Он пташка кинулась на хруща, вхопила й понесла собі на снідання.

— Вічна боротьба за життя, за їжу, обізвалась Мурашкова. Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий учитель Комашко і зацікавив її розмовою. Вона чогось пригадала його розмову. Кинула очима по довгій алеї і неначе сподівалась його стрінути.

— Може він вийде в сад погуляти; може я побачусь з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так зацікавувало мої думки, думала Саня. І її очі потягло в глибокий, далекий кінець алеї, залитої тихим зеленим світлом. В кінці алеї замріяла висока, рівна фігура молодого хлопця.

— Він, певче він... але ні. Він низький на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий, подумала Саня. Ні, не він. Тип східний; якийсь Грек, або Ормянин.

По аллеї гуляв не Комашко, а Грек Аристід Целаброс. Він углядів, що на лавці сиділи молоді панни, і повернув на пушкинську аллею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближався він до паннів, високий, рівний, з гарним клясичним лицем, а короткою, кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади оживла, знялась з педесталю і пішла тихо по аллеї. Довгообразе, матове, трохи смугляве лице, великі, блискучі чорні очі, довгі кучеряві вії, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні як воронове крило кучеря, усе в йому нагадувало про далекі горячі, східні краї, тропічне сонце, горяче небо, високі пальми: там родяться й спють і формують такі палкі очі, цювні огню. То був тип мужної східної красі, гарний і дужий, граціозний і величний, як молодий, бенгальський лев. Цювні звичасті виразні уста Целаброса червоніли здалека серед зеленого листу, як ясна полева маківка червоною в зеленій пшениці.

Целаброс порівняв себе з паннами і помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща.

— Ну, та й пишна фігура! обізвалась тихенько Саня: а як гордо поглядає на нас! Певче з гори в низ дивиться на нас!

— І справді пишна; очі гострі; гляне, певче по-жем різне, обізвалась Мурашкова.

— Не люблю я таких грізних гострих очей, сказала Саня.

— Знаю, тобі подобаються очі голубині, смиренні, а мні подобаються такі гострі і навіть жорсткі очі;

в їх є якась сила, мужність; в їх світить ся енергія волі, страсть серця, сказала Мурашкова

— Любиш вулкани! Гляди, Надю, щоб не ошекетсь від тих вулканів, сказала Саня, а ваші східні грецькі та ормянські вулкани такі справді небезпечні; вже дуже багато в їх огню. Я бою ся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і здасть ся говорять: стережи ся, бо ззім тебе без соли й без хліба.

— Ну, в нас по Бессарабії вулканів нема, сказала Мурашкова; це я сказала так собі.

— А лице як у статуї Гермеса! Цур йому, ще приснить ся, жартувала весела Саня; не дурно я сьогодні прокинулась, як несамовита, в пятій годині і вже не могла заснути; мабуть душа чула, що сьогодні до нас наближить ся вулкан, хоч і без поломя.

— Я люблю клясичну мужеську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! це може тиз, що в мене плине половина грецької клясичної крови, сказала Мурашкова.

— А міні не подобаєть ся ваша клясична краса: в неї вже дуже все пригладжено та привизано. Через дуже регулярні, холодні форми лица ані кришки не просвічуєть ся людська душа. Тим часом, як маленька хиба лній в лиці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, темперамент, сказала Саня, і вже чого не люблю і не вияшу, то тих повних, червоних, гладких павячірських фізіономій. Од їх так і тхне матеріальністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим мясом.

— Чи не підводиш ти свого Комашка під цей френологічний принцип? В його лице не клясичне, хоч і не погане! сказала Мурашкова.

— Не думай, що міні подобаєть ся Комашко! Вві

чоловік розумний, розвитий і в його очах світить ся мысль. Я люблю розумні очи, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очи, сказала Саня. Тим часом Целаброс вернув ся назад в аллею і знов пройшов тихою дорогою проз паннів. Він знов кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очи стали тихі, солодкі, ласкаві; він обвив ними Мурашкову, неначе погладив м'яким оксамитом.

— Тікаймо! Цей Грек строїть нам очки, сказала Саня і схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику аллею і стали гуляти. Саня поперед йшла по-маленьку, але як розговорила, то все йшла швидче, а далі трохи вже не бігла.

— Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледви поспішаючи за тобою, сказала Надя.

— Хібаж я біжу? Я йду, обізвалась Саня.

— Ти не ходиш, а, здається, літаєш. Колись пурхнеш з саду тай полетиш на небо за ідеалами, сказала Мурашкова.

— Як часом полечу в небо, то ти Надю, лети за мною, вхопи мене, тай потягни до землі, сказала Саня і зареготалась на весь сад.

— Одночасно час нам іти на службу, сказала Надя.

— Ой час, час! Прощай садочку! прощай свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі, во имя принципів; але ради принця це можна витерпіти, сказала Саня і бігом побігла в ворота сада.

Мурашкова пішла в банк. Целаброс пішов слідком за нею. Він примітив, що вона увійшла в банк.

— Служить в банку, сказав сам до себе Целаброс. Алеж і краса! І як я її й доси не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліжу і познакоплюсь з тобою, бо полюбив тебе з першого разу. Які очка! Які уста! Ще й май на дворі! Ой красаж! Лице неначе виточене, очи

ніби вправляв в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско, багато краща, ніж панна Савіцка. Треба цах кидать. Ну іх! обридли! Час починати новий роман, — роман майський. Новий інтересний роман!

Цю останню фразу Целаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якась дама йшла проз його, почула ті слова і подумала: який же це вийшов новий такий інтересний роман, що цей Грек аж кричать про його на вулиці? Аж треба спитати в чытальни Гришенка.

Вже не один роман був в житю гарного Целаброса. До його краси, до його повних червоних уст лиши молоді дами й панни, як метельки падають на сьвітло, і не одна з ніх поцалыва свої легевькі крильця...

Целаброс на силу вьспидів в банку. Чорні брови, чорні очи Мурашкової не виходили в його з думки, і манили і дражили його. Він ледви діждав ся до кінця, вхопив бриль і побіг на ту уллицю, де стояв той приватний банк, в котрому служила Мурашкова. Притаївшысь за одним портьком, він це зводив очей з дверей банка. Незабаром двері одчинились. Целаброс углядів, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чыством, як намальованим профілем. Мурашкова пішла садом. Целаброс слідком за нею. Вона вийшла з сада і пішла на гору; він назирці за нею. Вона одчинила хвіртку і увійшла в свій двір.

Целаброс епинив ся перед хвірткою і прочитав на табличці: дом жени надворного совітника, Зої Полікарповни Мурашко.

— Що це за проява! подумав Целаброс: в неї тиц грецький, а прізвище українське.

— З хвіртка вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

— Хто живе в цему домі? спитав у неї Целаброс.

— Наша пані, сказала весела дівчина, по український.

— Та вжеж твоя пані, коли ти в неї служиш. Алеж хто вона така? Чи руська, чи Грекня?

— А Бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якось чудно, не по-нашому, сказала горнична.

— А якже вона говорить? заговорив до неї Целаброс чистим українським язиком: вжеж таки ти розбереш: чи по руський, чи по молдавський, чи по армянський?

— А хто его розбере! як зйдуться гості, то шваргочуть, як ті жиди. Здасться, пані з Греків, бо до неї приходять в гості Греки, сказала горнична.

— З Греків? гм... Сьміливо піду сьогодні до неї на чай. Я Грек. Мене стара радо привитає, як земляка. Греки міцно держаться купи і в Одесі і в Кишиневі. Тут я буду, як свій, серед своєї семії, думав Целаброс і повернув до дому.

II.

Тогож таки дня в домі матери Наді Мурашкової, старої Грекні Зої Полікарпівни, зібрався по обіді кружок молодих паниїв, товаришок Сані та Наді.

Невеличкий дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій кімнаті дома, стояли коло двох стін широкі турецькі софи, обкладані коло стін круглими подушками, неначе товстими качалками. Поїд софами були розстеляні молдавські килими з ясними, червоними та зеленими полосами. Такі самі килими були простеляні через усю кімнату трема рядами. Одн куток до самої стелі був заставлений образами в позолочених рамах, а під образами стояв судин-

чок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів, од стелі, спускались до самого долу білі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за параваном стояла постіль молоді Наді Мурашкової. Вікна були по старосьвіцькому звичаю забиті рідкою залізною решоткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Саня свділа на софі підобгавши під себе ноги. Махновська прилягла обершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій.

Вечерне майське сонце заглянуло в вікна і залило усю кімнату веселим сьвітом. Куток з образами в широких позолочених рамах, сьвітив ся і кивав жовтогарячвій одлиск на стелю. Червоні здорові рожі на параванах наче горіли. Кімната блищала усякими фарбами, різкими, пістрявими, як турецька чудернацька матерія, як пістрявий перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах; ясні фарби в обставі кімнати стали ще ясніші. І та обстава, блискуча й ясна, чудово приставала до темних південних блискучях очей, до чорних брів молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними рожами. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читати в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волі перечитували усякі нові книжки і наукові і контрабандні, пересуджували перечитане, змагались за привципи, складали й вироблювали собі вольні пересьвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні мвсли, жарти на волі, веселі сьвіви часто лили ся тут, як вольний, весняний, шумливий потік ллеть ся по долинах в зеленых берегах. Усі молоді панни були або Українки, або були з мішаних по національності семей.

Між ними не було ні одної Молдованки. Молдованки одійшли в свій аристократично-національний табір: кружок Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

— Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу, батько мій не хоче пускати мене в університет, сказала Саня.

— Не може бути! промовила Надежда Мурашкова. Чудно міні. Твій батько чоловік розумний, просвічений, любить тебе.

— Через те він і не хоче пускати мене од себе, що мене любить, сказала Саня: але я таки поставлю на своєму. Я хочу вищої просвіти і добуду її, добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав жінщини, тільки через вищу просвіту.

— Просись у батька і йдь з нами в університет, обізвались дві сестри Махновська: ми без тебе не поїдемо.

— Поїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, то повинно статись, сказала Саня і вдарила легенько рукою по столі; я посвятила себе педагогії, і педагогії для жінщини, щоб вчити розвивати наших пригноблених сестер.

— Тільки з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостійно, знайти службу і... виходити заміж по любові або і зовсім не виходити... А то знаєте, як буває на світі: панни часто ідуть заміж не по любові... обізвалась Надежда.

— Куди там по любові! сказала Саня: хто виходить заміж по серцю? Йдуть заміж так, як панні займають урядове місце. Якаж там любов! Вийди отак заміж тай блаженствуй: літай в етері небесному, созердай якусь чорну бороду та нюхай небесний ефімієм сьгарного диму. Ото рай! ото щастє!

— Або милуй та цілуй якусь товсту морду, що й глянути гидко, сказала Мурашкова: це теж сьвітлий рай!

— Жарту жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку сентенцію: Як панна йде в університет, то це все одно, що вона йде в салдати. Аж до сліз мене довела.

— Твоя мачуха і деякі багаті дами дивлять ся на жіночу вишу просьвіту, як на якісь нові модні дамські примхы, як на модні сукні та капелюхи незвичайного фасона, сказала Мурашкова.

— Ть, Надю, бачила, який капелюх вписала собі з Парижа мадам...

Саня оглянулась і аупинилась. В кімнату увійшла наймичка.

— Мадам Люлю... сказала Саня наздогад.

— Бачила, бачила, сказала Мурашкова. У неї грошей сила, то й дуріє.

— А мадам Сусу оце пустилась в лібералізм: попиває не винце, а таки горілочку... з молодими гузарами... Це вона так чудно розуміє лібералізм, сказала Саня.

— А мадам Муму! сказала Мурашкова, вкорочуючи призвища і поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка — вписала оце недавно для гостинної ту мебель, що була в Парижи на виставці; за одну комоду втелющивла тисячу карбованців! А любовників у неї! По два разом крутять ся коло неї, бо мабуть одного мало. Дуріє в нудьга та від роскоши. Ні, якби в їх було менше грошей, то і не дурілиб. Економічне, соціяльне питання, це для мене перше від усього. Я практична людина поперед усього.

— А оце недавно мосьє Куку говорив знакомим: в мене вже заведено програти що року в карти двадь-

цять тисяч карбованців! Такій в мене звичай. Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Бісяють ся від роскоши, сказала Саня.

— Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли хліб, то й не дурілиб, сказала Мурашкова. Оце вчора молодий гузарин Зузу летів на кони і хотів перескочити через скипаж, в котрому йїхали его знаємі панни Туту. Це теж розумні жарти.

— Мосьє Гого! Теж гарний! сказала Махновська. Оце недавно судив ся з мужиками і одтяг судом їх землю, котру вони орали мабуть споконвіку... але... не мали документів... Хоч і в самого мосьє Гога теж не було документів на ту землю.

— Знаєте, яке питання кпнув міні вчора Комашко, та ще з докором? сказала Саня: він докоряв міні, що я космополітка, не знаю й не люблю народа, що я не національна людина, що я мало демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в цілій Славянщині без національного ґрунту за непотрібне, несучасне і навіть шкідливе діло для України. Я задумалась над цим новим для мене питанням. Саня схилила голову і пальцями стукала по столі! то був знак, що в її голові ворухить ся мысль і трудна для неї мысль. Цей жест перейняла вона від батька.

— Гм... гм... Я не знаю народа... Я зросла в городі... Гм... трудно... Гм... це для мене нова ідея... Гм... трудно...

— А міні не трудно, бо зросла в Херзонщині в містечку, бо я знаю, що я Українка. Хибаж ви Великоросіянки? говорила Махновська до паннів.

— І то правда... по національності — ми ні се, ні те. Алеж ніяк не погожусь в цьому принципі з Комаш-

ком, говорила Саня: І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш дошукуватись та докопуватись...

— То не докопуй ся. Аджеж мадам Муму та Сусу не докопують ся тай силять спокійно, сказала Мурашкова.

— Гм... Цеб то живи життям курячим? Спасибі за раду, сказала Саня. Комашкова мисль збиває мене просто з пантелюку. Я знаю, що націоналізм великоруський, чи там пруськай діло консервативне і негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, душать інші народности. А Комашко каже, що український націоналізм, то зовсім нове діло, бо він єсть протест проти національного присилування сусідів-Поляків та Великоросів, що він звязуєть ся з гуманними, просьвітними, культурними принципами, з прогресом, став за масси, за народ. Український націоналізм навіть історичний, козацький, тільки не в тій давній воєнній формі — то свобода і прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджуєть ся з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в мисля.

— А я їх до чьста розумію, сказала Махновська.

— Гм.. гм... трудну роботу завдав для мові голови Комашко, сказала Саня.

— Цеб то як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, націоналізуватись і з народом зливатись? обізвалась Мурашкова.

— Воноб то так... Льогіка приводить до такого кішця, але... але... гм... сказала Саня і знов задумалась.

— Пішло змагання, трохи не сварня за принципа. Одні панви стояли на тому, щоб добувати пощеред усеґо вищой просьвіти — Надя стояла на тому, що

економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизма. Підняв ся галас, гаряче змагання. Майське сонце неваче вливало енергію в душі, тревожило думи, давало сьвіжість мислям. А молодість, а розбужена мисль не давала спокою, непереможно намагалась на складання пересьвідчення і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті, чого вони ждали від життя

Несподівано двері в кімнату відчинились. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напхута чорною шерстяною хусткою, убрана в чорву сукию і держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

— Що це в нас за галас! Добрявечір вам! сказала вона до паннів.

— Доброго здоров'я! Зоя Полікарпівна! гукнули усі панни.

Стара Зоя вмiла говорити по-грецькій і говорила добренько по-молдавський. По великоруській вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі прирідві Греки, що не зросли в Росії. Ї великоруську мову було навіть трудно розуміти.

— Де це ви були, Зоя Полікарпівна? питала в неї Саня.

— Була в церкві на вечерні та молила ся за вас Богу, бо знаю, що ви Богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі Бог післав гарного жениха, якогось царевича, або князя, сказала Зоя.

— Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просьвіти, сказала Саня.

— Ой ти, ти, моя біла рожа смиряська. Ще снить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби міві сказала та біла лелія, що росте в саду: не любитиму, яб поїняла їй віри. А ти жива квітка: в тебе є серце, ще й до того твої щокви, як білі лелії; в тебе уста, як повна рожа, в тебе очі снігі, як небо. Не вірю тобі.

Зоя обняла Саню і поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

— Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя так правда, що рожа, сказала Саня; вона красуня, а я...

— Надя чорна рожа, а ти біла, сказала Зоя.

— Хибаж де ростуть чорні рожі? Може в Смирні? сказала Саня.

— Може червона! поправила Надя і засьміялась.

Надя сказала матері по-грецький про її помилку. Стара весела Зоя і собі зареготалась.

— А як по вашому яка рожа? спитала в Зої Махновська.

— Ти... ти... жов... жов... зелена рожа, обізвалась Зоя і сама догадалась, що не попала на цвіт: ті кольори по-великоруський вона все перемішала з українськими та молдавськими.

Підняв ся регіт. Дочка знов сказала матері по-грецький про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

— Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм, сказала Зоя Полікарпівна; в мене і в саду квітник, і в хаті квітник. Дивіть ся панни, як зацвіли в моєму саду квітки!

Зоя просунула руку через залізні кратки і відчепила вікно. Квітник цвів усякими квітками і був схожий на Зоїну кімнату. Попід стінами кругом садочка

неначе вила ся гірлянда з бузькового цвіту. Над доріжками цвили густі ряди синих та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли роєм квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні рожі, центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, в перемішку з гіркими пахоцями волоського горіха та бузку.

— Моя мама грохи не цілуєть ся з квітками, обізвалась насмішковато Надя.

— Як у Смирні, як у Смирні, мій квітчик, сказала Зоя.

— О, у вас поетична вдача, сказала Саня до Зої.

— Люблю квітки, люблю вас молодих, люблю й пісні. Після чаю засьпіваєте міні. Я й сама колись сьпівала: як я сьпівала! та мивуло мов; ох! сказала Зоя і здихнула. Оце, як довго не несуть самовара, а я цвти хочу, сказала Зоя.

Відчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама кинулась до комоди шукати скатерти. Вона вишняла попялясту скатерть і хотіла застелити стіл.

— Надю, застели стіл білою скатертею! Я люблю білий цвіт, сказала Саня; в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

— Вже і в тебе смак! Чорний цвіт кращий. Я люблю чорний цвіт, сказала Надя.

— Вулкани, вулкани, прикриті чорним попільом та лявою, сказала насмішковато Саня: а під тим чорним попільом огонь! Скільки огню. „Чорний цвіт, мрачний цвіт! тв мні мил завжди“, засьпівала Саня.

Надя Мурашкова насупила легенько брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерть і накрила

стіл. Від скатерти полив ся білий сьвіт і залив і без того сьвітлу від сонця кімнату.

Надя поставила на стіл самовар і посадила поруч себе Саню. Декотрі панни присіли коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

— А чи переговорили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, сьпіваєте. Ану, Саню, засьпівай міні тієї гарної пісньї, що в той раз сьпівала, сказала Зоя. Як бо вона починаєть ся: Ой не сьвіти, кониченьку, не сьвіти нікому.

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилчилась.

— Ні, не так: ялось інче... сказала Зоя. Всі аж лягали від сьміху. Одна Надя ані осьміхнулась. Лице її було поважне. Вона рідко коли сьміялась. Надя сказала матери по-грецький про її помилку. Весела Зоя і собі зареготалась.

Саня почала пісню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви і намотавши чотки на руку, підтягала Сани: „Ой, не сьвіти місяченьку, не сьвіти нікому; тільки сьвіти миленькому, як іде до дому“. До їх пристали деякі сьвіжі голоси паннів. Одна Надя не сьпівала; вона не мала голосу.

І сьвіжий, як здоровя, майський вітерець, що повівав в вікна, і аромати бузьку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, і піснья — все ворухпло, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть веселої старої Зої Полікарпівни, розвеселило її і пагадало їй про давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзвонив дзвоник. Двері в гостинній риннули. Усі замовкли.

— Хтось прийшов. Це мабуть ваші Грекаси вже збирають ся до вас, сказала до матери Надя.

Увійшла горнична і сказала Зої, що прийшов якийсь панч.

— Який-же це панч? спитала Надя в горничної

— Не знаю. Такий чорний, що й сказати не можна, сказала горнична.

Надя стреможилась і спустила очі. В гостинву увійшов Аристід Целаброс.

— А, не в добрий час прийшов гість! сказала Зоя Полікаріовна; так міні весело з вами, я сама розсьпівалась, а тут на тобі гостя.

— Одначе треба йти до того Грека, та поговорити про кукурузу та ишеницю, сказала Надя.

— Вийдиж і ти, Надю, сказала мати.

— І з роду не вийду! Од ваших Греків тільки й чутв, по чому пуд ишениці та тютюну, по чому кільо кукурузи. Неінтересна для мене розмова, сказала Надя.

— Зоя Полікаріовна! Як будуть сьогодні говорити про овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова інтересна тема, обізвалась Саня.

— О ти вже наговорив! Побачимо, хто прийшов... Може такий Грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська козочко, мое біле ягня! ти кипрський виноград, говорила Зоя до Сані.

— А може я якийсь там мудрий трапезунтський полян? сказала Саня.

— Ой ні! ти кипрське вино, сказала Зоя і пішла в гостинву.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки і прислухувалась, що говорилось в гостинній.

— Чи той прийшов, що я рано бачила в саду, чи хто інчий? думала вона. — Горнична сказала, що дуже гарний... певно він. Колиб він, майнула в неї думка, і йт

схотілось побачити ті горді, пишні очі, котрі вона бачила того дня в саду. Вона почула, що серце її почало тремжитись. В гостинній крізь двері було чути дзвінкий голос Зої і низький барітон. Говорили по грецьки. Слова не долітали виразно, але барітон лився в розмові то голосніше то тихше, неначе пісню сьпівав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говорить промову з катедри.

— Який чудовий голос! йшла думка в Наді: мягкий як оксаміт, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордої фігури, до його грізних очей не йде такий ласкавий мягкий голос. Ні, це не він.

І Наді чогось стало жаль, що не той прийшов, кого їй несподівано забажалося побачити. Вона не чула, що говорили приятельки, і сиділа задумавшись.

— Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи не літають твої думки в тих краях, де цитрини стигнуть, де гордий лавр і вірт ростуть? сьміялась з неї Саня.

Надя ледви вздержала легке здихання: її дума наче залинула в якийсь іщвий чудовий край, де й квітки кращі і небо сьвітліше, і зорі яснійші і пісні голоснійші...

В гостинній почувся ще голоси. Надя пізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурузу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі, неначе булькотали та клекотали, як вода кипить та вбиваєть ся в ключі в зборовому казані. А той барітоновий голос, мягкий, ласкавий, не заглушав ся. Надя ловила його артистичні сутона й тона.

Довгенько сиділа і розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної відчинились. Увійшла Зоя. Її очі сьвітілись ще весельше.

— Надю! причекурись, та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! трохи не кричала Зоя.

— Хто? Гість з Смирни?! спитала Надя в матері; і ця звістка стала для неї непривітна. Не той, кого я ждала! подумала вона.

— Ні! Гість з Одеси. Його мати з Смирни, сказала Зоя.

— Велике диво, що його мати з Смирни! Не вже ради цього я повинна виходити до його в гостинню, сказала Надя: яж в Смирні не була.

— То я була. Його мати через дві улиці, через дві улиці! говорила Зоя з патосом.

Панни засьміялись. Надя й собі усміхнулась.

— Що через дві улиці? спитала Надя в матері.

— Єлена Кирці! через дві улиці! говорила Зоя і кивулась шукати слоіків з варенням.

— Ви в такім патосі, що ми нічого не розберемо, що ви говорите, сказала Саня.

— Жила Єлена Кирці, його мати, мати Аристіда Целаброса, через дві улиці від нас в Смирні! Моя давня подруга! Виходи Надю! мерщій, швидче! говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

— Чого це ви такі раді, Зоя Полікарповна? Чи не закохались ви часом в вашого знаємого гостя через дві улиці... говорила Саня.

— А ти! І Зоя жартом вдарила легенько по плечі Саню. — Тоже вийди та подивись, який гарний гість: як сонце, сказала Зоя.

— Ого! Ще попечусь, коли він такий як сонце, обізвалась Саня.

— Як місяць повний! сказала Зоя.

— Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно, сказала Саня.

— Глянь то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як по-

бачиш його, прокиньеться й твоє серце. Покинеш свої книжки тай позакидаєш їх на горище. Не бійсь, не вдержиш! сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Ввидко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

— Ну, ні! сказала Саія, скоріше позакидаю бороди на горище; може мишам на гніздо пригодяться.

— Ой, ой, моя біла лелів; не знав ти ще світа й життя, сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос блюдечка з варенням й три стакани холодної води.

— Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготовили йому дульчаца ку апа рече (варення з водою), сказала Надя по молдавськи.

— А хто попереду піде? чи дульчаца, чи Надя? сьміялась Саія.

— Надя попереду, сказала Зоя: Надю, йди! Надя причесала голову і вийшла в гостинну. Коло вікна на стільцях сиділи два смириські старі Греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою і з сивими бакенбардами. Його довгобразе смугляве лице було ніби вставляне в білі рами. На йому був костюм балканський: кафтан і ряса зовсім як у духовних; кафтан був піднерезаний широким на пядь шарчевим поясом. Він курив люльку з довгого цибуха.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському костюмі. Целаброс сидів синюю до дверей і балакав з ними по грецьки.

Надя Мурашкова відчинила двері в гостинну. Целаброс оглянув ся, схопився з місця і пішов до неї на зустріч.

— Аристід Целаброс, син приятельки вашої матері, порекомендовався він Наді по грецьки.

— Я дуже рада познакомитися з вами. Моя мама

вже говорила міні про вас, сказала Надя і подала йому руку.

Целаброс здавав ся для неї тепер ще кращим, ніж вранці в саду; рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'яккі, як оксамит, лисніли проти сонця, як воронове крило; очі не горді, а тихі, ласкаві; їх гострий сьвіт наче пригас. І ласка, любов сьвітила ся в їх, як вів пильно, пильно глянув Наді в вічі.

Надя зрозуміла ту німу бесіду очей, що говорить часом голосніше й виразніше від слів. Вона почула, що на її лиці віба пахнуло теплом.

— Сідайте, будьте ласкаві, сказала вона до Целаброса і сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою і обита ясною, рябою матерією зеленого цвіта, перемішаного з оравжевини квітками. На тому ясному пістрявому тлі. Надвна клясична головка видавалась, як намальована на картині.

Целаброс сів проти неї і вив ся очима в її лице. Надя привітила його пильний погляд і її виразні, як у матері, очі заграли. Неваче іскри заблищали в їх, — ваче замигало марево сонця. Сьвіт в очах мигав, дріжав, як промінь сонця дріжить в краплях роси. Надя знала, що очі видають її чуття, й прикрила їх віками. Целабросу здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

— Ви давно в Кишиневі? спитала в його Надя по грецьки.

— Ні, не давно. Я сам Одсець і перейшов сюди на службу в банк, сказав Целаброс.

— І я служу в банку, обізвалась Надя.

— От ми й товариші по службі, сказав Целаброс.

— Деж ви попереду служили? спитала Надя.

— Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що

торгує хлібом. Але, знаєте, така служба міні не по душі; і служба й компанія міні були не по душі, сказав Целаброс.

— От-от заговорить про пшеницю та кукурузу, подумала Надя, і самі очі Целаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особа — інтересність.

— Чомуж так? спитала Надя.

— Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріальний, заговорив Целаброс вже по великоруськи, поглядаючи на бік на двох Греків, агентів, котрі по великоруськи нічого не розуміли; тільки в їх й інтересу, тільки й розмови, що про торговельні справи, про ціни на пшеницю, кукурузу, тютюн...

— А вам це не подобаєть ся? спитала Надя і почувала, що зраділа. Целаброс став для неї знов інтереснішим.

— О! ще і як не подобаєть ся. Я чоловік з просвітою, з вищими тенденціями: люблю читати й мислити. Люблю людей мислячих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, яка філософія?

І Целаброс знов підморгнув скося на двох агентів. Надя осьміхнулась: вона знала філософію тих смирських Аристотелів та Плятонів.

— Я дуже рада, що познайомилась з вами, сказала Надя; наш дамський кружок так само не цураєть ся просвіти, виробляє собі принципи. Сказати правду, і міні обридла тут у нас розмова про торговельні діла, неначе більше нема про що й говорити.

— Я маю за велике щастє, що познавмив ся з вами. Бажаю від щирого серця познавмитись і з вашим кружком. Я чоловік з вищими поглядами. Міні хочеть ся десь відвести душу, поговорити про вищі тенденції, про наукові питання. Інтерес науки — для мене найвищай ін-

терес в світі. Інтерес принципів — то найвищий інтерес мого життя. Абстракція реального життя, світового так-би сказати, практичного, то найвищий цуг розвинутого, вищого розуму. Абстракція живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної найвищої абстракції; і ми конфіденційально складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в конкретне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як-би сказати, в найпринципальніші принципи.

— Розумний, мислячий чоловік! хоч я його й не зовсім розумію. Може тв, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки... подумала Надя.

Целаброс скінчав тільки шість клас в гімназії, але читав доволі і був чоловік талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, заїжджав в хмари. Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напустити їм туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив така добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично в фразах неначе й добре складену. Перед просвіченими людьми він не виступав з тими абстракціями.

— Я багато читав сучасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й студіював їх. Я сам, бачте, часами люблю пописати, а для цього діла треба научного ґрунту і доброго ґрунту. Без фундаменту ніхто не ставить дома. Я сам склав собі той твердий фундамент. Науковість — то інтернаціональна субекція вселюдських космополітичних відносин, реалізація абстрактного... тяг далі Целаброс, і Надя примітила, що його очі гордо позирали на неї, неначе говорили: слухай і знай, що то ми таке!

— Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не розумію. Може я ще не доросла до його ро-

зумом... думала Надя. Стара Зоя несподівано перервала усякі абстракції Целаброса. Вона внесла на підносі варення й воду.

— Дульчаца ку апа рече! Пофтім (просимо) Целаброс! сказала вона по молдавськи тай схаменулась.

— Оце я в Кишиневі перемішала усякі язвкы. Забулась, що ви Грек, сказала Зоя і сама з себе засьміялась: просимо до варення!

— Спасибі, спасибі вам, Зоя Полікарпівна! сказав Целаброс, злегка покловившись і осьміхнувшись до Зої. Очн його стали знов ласкаві; розмова ввічлива, підслєслава, манєрн делікатні, мягкі, як у сирійського Араба.

Целаброс кпнув ся до варення і йів його з великим смаком, як йідять солодке дітн. Він запив стаканом холодної водн.

— Добре ваше варення, Зоя Полікарпівна, сказав Целаброс.

— А які дульчацн варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом у двох, бо через дві улці жила вона від нас, сказала Зоя.

— Вн й досі не забули рідного краю? спитав Целаброс.

— Ой Аристїде, Аристїде! чи можнаж його забути? сказала Зоя: які там кппрн! яка айва! а квїтки! які там рожї! такі завбільшки, як блюдечко! Виноград такий завбільшки, як сливи.

— А лелїї, мабуть такі завбільшки, як цїдєлєн, сьміялась Надя.

Целаброс осьміхнув ся.

— Яка гарна була ваша мама панною! як намальована! сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристїдового лиця і неначе шукала очима в його лицї слїдів краси його матерн.

— Гарний, як і його мати була гарна! От-би була пара для моєї Наді, подумала Зоя. Вона й забула про двох смириських агєнтів, що балакали коло вікна.

— А! просимо до варення! згадала Зоя, обертаючись до Греків.

Греки встали і несміливо приступили до стола, веначе школярі; очевидячки їм було якось ніяково перед Европейцями. Целаброс вичистив блюдечка з варенням так, що старим Грекам зосталось тільки по волоському горішку.

— Як-же тепер живе ваша мама? спитала Зоя у Аристіда.

— Держить маленьку крамничку з тютюном і перебиваєть ся як-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку, сказав Целаброс.

— І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кирці, сказала Зоя.

— І розумний, і красно і поетично говорить, ще й, видно, добрий, подумала Надя.

— Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші Греки, обізвався Зоя; але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій муж служив урядником і не звелів міні торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та шматок поля під огород тай перебивались як-так.

— Продали крамницю, то й добре зробили, сказала Надя. Не знаю, як ви думаєте, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не приватним добром, інакше це буде експлоатація одною особою цілої громади.

— І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився, сказав Целаброс.

Целаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдуже про ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає сучасні питання і інтересується ними. Надя йняла йому віри.

Він з наших... подумала Надя Мурашкова.

— Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні принципи повинні мати, по моему, в житті перше місце, сказала Надя.

— А я цього не розумію, сказала Зоя: по моему хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Целаброс і Надя осміянулись. Вони сьміялись з старої Зої, як з малої, нічого петямущої дятни.

Ця розмова мабуть була для Зої не дуже інтересна; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

— В нас скрізь експльоатація, почав Целаброс. Я давно задумував ся над цим принципом, багато перечитав про це книжок.

— Я з вами згожусь зовсім: хоч-би й наші Бесарабські пань... бодай не говорити, сказала Надя; живуть тільки для себе, не дбають ні про школи ні просьвіту має, ні фільантропії в їх... Я вже їх знаю. Але, знаєте, в між ними і гарні люде, і я з такими готовий помиритись. Оце я недавно зійшов ся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно їздив у те село, щоб упорядкувати ту школу, сказав Целаброс.

Він і справді їздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він розстановив в школі карти та столи.

— Яким-же язиком будуть вчити в тій молдавській школі? несподівано спитала Целаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком про народні школи на Бесарабії.

— Все одно, яким язиком будуть вчити.. аби вчили добре та гаразд, сказав Целаброс; я і в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а язик..

— Одначе, ви Грек! і не втратили, як я бачу, своєї національності? спитала Надя.

— Я й Грек, і не Грек: я Одесець, громадянин усього світа. Я космополіт і становлю принцип космополітизма вище від усього.

— Я з вами зовсім згоджуюсь, і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цього питання я ще собі не вияснила добре, сказала Надя.

— І добре зробили! І не виясняйте! скрикнув Целаброс: я був зійшов ся з українофілами... тай...

Целаброс махнув рукою і насупив брови. Він тер ся коло українського кружка, бо вмів говорити по українськи. Але Українці постерегли, що він чоловік легкодушний, що в його сила тільки в словах, а не в ділах, що він граєть ся на словах принципами, як дитина цяцьками, ще й до того на язик лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути скрізь верховодом. Від його відкасулись, і він страшно обидив ся. Тер ся він і коло „крайних“, але й ті: не йняли йому віри і відкасувались від його.

— Національне питання, національні справи — вісенітниця, сказав Целаброс. Чесність, правда, вольне слово, вольні мисли, які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище від їх? Хто не може повернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос Целаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе чужну для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, малувалась його червоними устами

з ямочками по середині, рухом його чорних очей. Вона здихнула.

— Тягне він до себе мою душу і думками, і очима, і устами. Він нашого табору чоловік, думала Надя, причарована його красою: серце моє стривожилося, стривожилося, забилося в грудях...

Легкий, делікатний румянець розлився по її матових щоках, неначе одляск від букета червоних рож впав на білу делю. Радість блиснула в її очах. Очі знов заграли. Світ наче займався в їх помаленьку, замигав і блиснув промінням.

Целаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством молододу, палку душу дівчини.

Зоя висіла чай і поставила на столі. Вона попросила двох Греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

— Ну, що там за сонце з Смирии? ситала в Наді Саня.

— Наш чоловік: космополіт. Алеж і розумний, розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говорить так з висока, що я мало його розумію; і трохи чваньковитий, як усі Греки. Варто, Саню, з ним познаємитись, сказала Надя.

— Нехай інчим часом, бо тепер шіні час до дому. Мачуха мабуть розішле за мною горничних по всьому городу. Вже вечеріє, сказала Саня і попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

З того часу Целаброс приходив до Мурашкової щодня на вечірній чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала дульчацями, не знала, де й посадити. Вона сподівалась, що Аристід буде сватати Надю.

Наставав вечір. Мати й дочка щодня ждали Цела-

броса. Саня й усі її товаришки зійшлися з Целабросом, як з козмополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами, ... напустив туману своїми високими абстракціями. Йому подобалась роля проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка вдачею Надя закохалась в йому горяче.

Минув тиждень, минув і другий. Аристід Целаброс щодня заходив до Зої на вечірний чай, а після чаю Надя, Саня й Махновська ходили з ним гуляти в мійський сад. Одного вечера прийшла до Наді Саня, прийшла й Махновська. Целаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махновська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло стола і задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

— Не прийшов сьогодні, думала Надя. Що це з ним сталось? Може в його яке діло трафилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку, я це добре знаю.

— Чом ти, Надю, не цеш чаю? питала в неї Саня.

Надя неначе проквінула і механічно поколотила чай ложечкою. Вишля вона дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

Не дурно деякі мої товаришки натякали йому про Молдованку, красуню мадам Луцореско... Сьміялись йому нею, але обережно, натякаючи, мабуть щоб я не примітила, щоб мене не вразити... Щось є. Може він тепер сидить в неї за столом, пє чай, розмовляє з нею. Вона гарна, як мадонна: очі карі, ясні, брови густі, уста кокетливі... А він молодий, палкий. Він мене любить; це я добре знаю. Любить говорити зі мною про вищі принципи. Ми зійшлись в принципах, не так, як Саня з Комашком... все змагають ся. Ні! його душа пристала до моєї душі... А він не прийшов. Невже красуня Луцоре-

ско одібе його в мене. Невже я втеряю його? думала Надя. Вона почула, що іздригнулась від тієї мисли, неначе на неї повівся холодний, мокрий, осінній вітер. Вона чогось зразу зненавиділа мадам Лупореско.

— Надю, пий чай, бо вже усі вишили! Треба стакани мити, сказала Зоя. Надя випила разом стакан чаю і другого не схотіла.

— Не прийшов Целаброс, сказала Саня. Підемо сьогодні не в міський сад, а в сад Романдіна.

Саня, Махновська й Надя пішли в сад Романдіна. Той сад був розкинутий в кінці міста, на горі, і по Боюканській долині. На боках гори і внизу в долині зеленів виноградник. Картина з саду на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Пани увійшли в сад і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки відпочивали, задивившись на долину. Кругом неширокої долини стояли гори, перетнуті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди і блищали два маленькі ставочки, як дві кристалеві шклянки, кинуті між вербами. Половина долини вже вкрилась тінню попід горами і неначе заспана, друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним світлом. Під горами в тіні біліло село Боюканя, біліла церковця. На горах і попід горами зеленіли виноградник, сади з волоських горіхів, абрикозів, черешень, білили невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повівало миром, тишою, свіжістю майського вечера. Тільки соловейки щебетали в вербах і будили трелями засипаючу, пишну долину.

Не встигли пани сісти на лавці і надивитись на картину, як позад їх почув ся голос.

— А ви он де? Добрийвечір! сказав голосно Целаброс. Поезія! картина природи! май!

Павни озирнулись. Надя аж кинулась.

— А я заглядів, як ви йшли улицею і повернули сюди в сад. Швидкож: ви йдете! Гнав ся, гнав ся, тай не догнав вас. Прудкі ніжки маєте, сказав Целаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Целаброс став за углом одної улиці і назирає, куди піде гуляти Надя. Він завжди слідкував за нею, куди ступали її ноги.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа і її очі зблищали й заграли. Целаброс задивив ся на її очі. Він сів на лавці і мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє і замовкла. Ніхто не обізвав ся й словом. Целаброс мовчав, Надя мовчала. Махновська почала розмову, і її розмова ніби порвалася і до кіпця не дійшла.

Саня постерегла, що вона й Махновська тут зайві.

— Ходім, Махновська, маю діло, а ти міні допоможеш в тому ділі; діло мале; за одним присідом і зроблю, сказала догадлива Саня і встала з лавки.

Ту Махновська й собі встала, і вони пішли з саду.

Целаброс довгенько мовчав і дивив ся на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. Її серце дуже тревожно кидалось: вона чула кожний рух його, чула кожне кидання.

Целаброс поглядав на Мурашкову скося, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що її таки вкривав не той тонкий, делікатний, соромливий румянець, який він примічав попередку. То був румянець першого руху серця. Тепер шоки в Наді, неначе займали ся вогнем, палали.

Целаброс помовчав і знов скося глянув на Надю. Він знав усі перипетії дівочого серця, і вмів читати по виду, по румянці, по очах, як по книжці, усі звивки серця, усі градації чуття й страсти.

Очі його стали хитрі, по азійському хитрі, як у крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останній раз заботитись, і покупець поймає йому віри, і він піддурить покупця...

— Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця! подумав Целаброс.

— Ви так здивились на долину? Яка пишва долина! Є на що здивитись, сказав Целаброс. Якби ще тут по одні бік долини було море. Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

— І я люблю море, обізвалась Мурашкова, ледві вгамувавши своє серце; я не люблю тих дрібязків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми Гьнея.

— Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця, страсти? Чи правда? спитав у Наді Целаброс.

Надя помовчала й подумала.

— Люблю і високі поривання людського розуму і високі поривання людського серця, сказала Надя; але більше від сього люблю розумне й користне діло.

— Одначе ви служите в банку і копаетесь в нудних цвѣрах? спитав у неї Целаброс.

— Ця служба зовсім нерозумна; сушать мене, як літня спека землю. Але мушу служити, хліб заробити, сказала Надя.

— Душить вона й мене. Я чую, що я призваний до якоїсь ширшої й вищої діяльності, сказав Целаброс.

— До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? різко поставила питання Мурашкова.

Целаброс трохи-трохи не вихопив ся: до практичної, матеріальної, до чого він мав природний хіст; але

схаменув ся і тільки рукою махнув: розумій, мов, як найкраще.

— Ходімо, трохи походимо, сказав Целаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Рум'янець трохи пригас на щоках.

— Як пишно розвила ся оця алея! Ходімо по алеї, сказав Целаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядами понад самісінькою горою. Горіхів зовсім розвили ся. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

— Величність! Ой, величність! почав Целаброс. І я її люблю у всьому: і в житті і в поезії, і більш усього в поезії, в страсти серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці багато високого, поетичного.

Надя почула, що в неї серце ніби замірає.

— Краса дівоча — то найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі твори гвіїв тим великі, що найкраще постерегли ту красу: і красу лица дівочого і красу душі делікатної, чуйної, говорив Целаброс, ступаючи тихою ходою по під широкими навислими гильками старих горіхів.

— Ви чоловік сходу, син клясичної Греції, несміливо обізвалась Надя, і її голос насилу було чути.

— Бачив я на своєму віку дівочі уста: клясичні, виразні, звивчасті з ямочками по середині, червоні як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осміхнуться ся вони, з під їх блиснуть білі, дрібні зубки, як дві низочки перлів. Щось пахуче всть в тих устах; якимсь ароматом дихуть вони, як пучок майської рожі в білому букеті конвалії. А як розгорять ся вони страстю, коханням, як розкриють ся од жаги кохання, чуєш

од їх ніби аромат тропічних квіток, солодкий і п'яний дух цвітуту померанців, туберози, датурі...

Надя прислухалась. Її зацікавила поетичність і красномовність Целаброса. — Але про чві це уста він говорять? подумала вона; деє він їх бачив, певно в Одесі. На щож він говорить міві про чужі уста, а не про мої...

В Мурашкової здавило в грудях: Серце наче пригаїлось.

— Бачив я дівочі очі, східні, клясичні очі, і не можу їх забути, почав знов Целаброс; од їх виявилась краса й пишність усього, в натурі, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах сьвітять і веселій сьвіт ранньої зорі і смутний блиск вечірньої зірки, і горить горячий промінь сонця... Злине радість на серце, веселій сьвіт леть ся з очей, сиплеть ся іскрами, дрижить маревом; вступить в очах слеза, сьвіт дрижить, як промінь сонця в краплях роси; запалав серце коханням, очі займають ся, горять огнем. Ті очі малять як мрія, і чарують як поезія, і веселять душу як майськвій день, і гріють теплом весня, і нечуть полум'ям. Віка блискучі, рожеві; вії довгі. Ой очі, очі, східні очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Целаброс замовк і скоєа поглянув на Надю.

— Про чві оце очі він говорять? чи він сьмієть ся з мене, чи він мене дражнить? подумала Надя, слухаючи поезію Целаброса. Він мене не любить, говорить про чвісь очі, не про мої. Невже я помилилась?

Мурашкова почула, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Целабросу і її очі блиснули блискавкою. Целаброс очевидячки милував ся тим гострим блиском її очей, як артист милуєть ся тонкими сутіннями картини.

— Ви знаєте, про чіі очі я говорю? спитав Целаброс переґоґа.

— Ні, не знаю! обізвалась Надя, неначе прошепотіла.

Целаброс замовк. Вони йшли далі по алеі. Од старих горіхів понависало довге необрубане гилля. Подовжаствій, звіжий лист, неначе краплі стікаючі і готові впасти, понависав масами і зачіпав їх по шоках, по плечах. Їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірвала в тінь од гори.

— Ви не знаєте, про чіі очі я говорю? знов спитав Целаброс. Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

— По чім я могу знати? Хто знає чужу душу? сказала Надя вже сердито.

— Про ваші очі! сказав Целаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав горяче цілувати в очі, в уста, в шоки.

Надя ніби замерла на одному місці; не знала, що почати.

— Ходім далі, моя люба, моя дорога! сказав Целаброс, взяв Надю за руку, і хотів вести її далі по алеі. Надя стояла на одному місці; вона ще не прийшла до памяти.

— Ходім далі! сказав Целаброс.

— Не піду! пустіть мене! зашепотіла вона. Озирнувшись назад, вона трохи опам'яталась. В алеі не було видно й душі.

— Ходім далі! там нас ніхто не вглядить! сказав Целаброс і потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, як нежива.

Алея густійшала. Необрубані гильки позвішувались низько і зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було

вахиляться, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кушів, оплетяну здичілим виноградом. В алеї стояла густа тінь. Густе руно зеленого листу та гвльокъ закривало алею зверху до низу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині стояла неначе темна ніч.

— Не піду далі! сказала Надя.

— Тв мене не любиш? спитав Целаброс.

— Люблю, але далі не піду, сказала Надя і почала пручатись.

— Іди, або не чаруй мене очима! Твої очі — гострий віж для мого серця! Я оддам за їх усе життя, усю кров. Не печи мене очима! Целаброс знов обсяпав горячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя вирвалася од його. Гвлька зачепила бриль на голові Целаброса і збила його. Целаброс нагнув ся, щоб підняти бриль. Надя крутнулася і швидкою ходою пішла назад, без пам'яті, без розуміння. Целаброс розлютовав ся, погнав ся за нею і ледві встиг її догнати.

— Ні, це не Молдованка! До кінця роману з нею не швидко дійдеш. Прійдеш ся або мудрійше хитрувати, або приквнуться, що буду сватати її. Без неї не можу жити, не можу дихати, думав Целаброс, поспішаючи наздогінці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай гвльстих оцтових акацій з голими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видко лавочки; на лавочках сиділи якісь дами. Надя взгляділа їх і пішла поруч з Целабросом рівною ходою. Вона тепер тільки зовсім опам'яталась і чула, що ніби була десь пожежа, і вона вибігла з пожежі опечена, опалена огнем. Вона уся ніби горіла в огні. Целаброс довів її до дому. Обов й слова не промовили.

Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим, довгим поглядом, внаслідок чого хотів набратися того вогню, що горів в її очах.

Надя прийшла до дому і застала там Саню й Махновську.

— Що говорив тобі Целаброс? спитала в неї Саня.

— Ах! все про принцеси! знехотя сказала Надя.

— Ви-ж здається зовсім зійшлися в принцесах, сказала з недомислом Саня.

— Де вже пак зійшлися? сказала Надя.

З того часу Надя боялась сама виходити на гулянку. Целаброс слідкував за нею, як її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збралась виїхати до Одеси, купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб схватись од Целаброса, поки трохи не прохолоне в його і в неї серце. Вона з того часу боялась, як вогню, його палкого серця, бояла стрінутись з ним на самотиві.

— Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомириться, як я його не бачитиму, думала Надя, одїїжджаючи до Одеси: або пригасне моє серце, або згорить од свого вогню...

III.

В половині червця до Одеси приїхали купатись в морі два Кишиневські молоді учителі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душевний вечір. Комашко та Мавродін скупились в морі і йшли побережною улицею, що вила ся понад морем кругом заливка. Од складів угля піднімалась чорна легка курява і обсинала політ, мокру улицю. Мостова з тесаного каменя чорніла од чорного пилу як рілля. По-

вітря було гаряче, неначе в натоплявій хаті. Тягнуло духом порта, важким духом теплої морської води, смоли, камяного угля, дьму од паровиків залізної побережньої дороги. З политої мокрої мостової піднімалась пара. Паничі дійшли до шврових камяних сходів, котрі спускають ся з горя, неначе широке ростеляне полотнище. Всюди на сходах вештались пани з простиралами в руках, обвитих ремінцями, далі з гарненькими плетеними кошками в руках, з котрих виглядали вишвані рушники та тонкі простирала. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядами няньки з дітьми, мамки, міщане, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів неначе вилізли на якусь високу башту: вони облились горячим потом.

— Сідаймо тут коло кофені та напемось чаю, сказав Мавродін; нема сили йти до дому.

— То й сідаймо, обізвав ся його товариш Комашко, ледві дихаючи: в мене усе тіло розімліло. Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю, недалечко од сходів, коло самісінького камяного, низького парапета. Парапет стояв над мурованою високою стіною, а під стіною на терасі гори розстеляв ся сад з миртових акацій; в саду жовтіли доріжки, що вили ся до літнього дерев'яного театра. Комашко вправ на стілець, спер ся на швровий камяний парапет і дивив ся вниз на терасу, засажену акаціями, на людей, що вештались внизу по доріжках. Мавродін покликав слугу, котрий вибіг з роскішної кофені, гарної як мавританська храмива. Слуга приніс чаю. З під навятої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку далень синього моря, обидва порти; з одного боку залив було видно плинковатий пересив над

морем, з другого боку залива піднімалась висока гора Лянжером, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину моря. Сонце впало в степ за пливсоватим пересипом. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорвіла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в мглі і була неначе намальована пензлем на тлі червоного прозорого скла. На дворі було тихо. На морі стояв великий корабель, спустивши білі вітрила неначе крила, і ніби дрімив як лебід на воді, а за ним на горизонті видно було полосу сизого туману, в котрому ворушив ся пароход, а над пароходом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, як чорна нитка в білій прозорій тканці. Залив, порти, ряди кораблів в портах ніби дрімали, засипляли, вкриті синім шатром неба, облиті червоним горячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочувши, Комашко почав пити чай. Публіка все густійшала на бульварі. Він придивляв ся і слідкував очима по бульварі, бо знав, що Саня Навроцька поїхала до Одеси купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку і прихилив до стола.

— Для кого це ви готуєте місце? спитав Мавродін; певно для Сані Навроцької?

— Та вжеж! сказав Комашко. Вона тепер в Одесі. Мабуть вийде на бульвар гуляти, обізвав ся Мавродін. Комашко був один з найлучших педагогів в гімназії. Високий на зріст, тонкий станом, з блідим, смуглявим матовим лицем, він не кивав ся в вічі красою. Тільки його великі, темні, гострі, карі очі світились огнем і показували глибоку думку і велику енергію. По батькови й матері він був Українець, але одна його бабуля була Грекня: його великі гострі очі блищали огнем... Комашко

родився на берегах Дністрового лимана. Чесний, правдивий, невідкупний, страшно нервний, він прямо і открито виявляв свої думки, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив про яке небудь неправдиве, нечесне діло, його руки дрижали, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більш всього не міг вдержати течії красномовного слова і говорив сміливо й прямо, він їх ненавидів... Комашко — син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українське слово, бажав щастя й добра своєму народові. Для його, як для демократа, були дорогі інтереси, як свого народу, так і інших славянських і неславянських народів.

Мавродін був родом з під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був Грек, а мати Українка. Він вмів говорити українським язиком, виріс серед українського народу і полюбив його. Яко народовець він посвятив себе на службу українському народові. „Не заводитиміні Греції над Азовським морем! Буду працювати серед того народу, серед котрого живу“, говорив він Комашкові. І він пристав до Українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідчення, що й Комашко, але був тихий, смурний чоловік, обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не вилітало ні одного зайвого слова перед людьми чужими, небезпечними. Тихий в словах, він тільки піднімав голос тоді, коли його приймала до серця яка небудь любовна ідея, а найбільше ідея про національну самостійність, про українську літературу та добробит українського народу...

Випивши чай, Комашко знов повернувся до моря

і задивився на широкий морський простір. Задума й жаль засьвітився в його великих виразних очах.

— Що ви таке вгляділи на морі, що так задивились на його? спитався в Комашка з осьміхом Мавродів.

— Задивився на море, сказав Комашко; люблю грандіозність в природі: люблю море, високі гори, стремкі скелі. Хотілось-би міні побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, адоріві ріки, широкі, без кінця прерії... Грандіозність будять в мозку розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як міні хотілось-би побачити великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріяльне тільки, а життя вище, прогресивний рух масли, соціяльний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя...

— А мене зовсім не кортить, подивитись на те диво, обізвався Мавродів: доволі з мене і наших херсонських прерій та надморських наших городів.

— Люблю усе велике, грандіозне у всьому; люблю читати про славні великі історичні події, про великий рух народів, про великі реформи, про високі розумові питання, що запалювали, як іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря море. Коли читаю про великі події, моє серце швидко кидається в грудях, дух піднімається високо. Здається міні, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю тревогу того часу. Коли читаю про заграничне сучасне життя, про заграничний рух, чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа радіє. Надія сьвітить міні. Люблю життя, люблю рух; люблю заглядати вперед, чогось кращого жду, жду з нетерплячкою. Летів-би туди, злячяся з тм життям, та... Люблю дуже рідний край... А наше життя? Мертва, однаковість, монотонія... Ні руху, ві

свіжої мисли; будень, усе будень! і не знаю, коли те свято буде. Усе мертве, пеначе ріки, сковані ледом.

— Знаю тебе добре; знаю твої сили і пад твоєї душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім бв у високе дерево в лісі, подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

— Правда ваша. Сум бере, як подумаєш, сказав Мавродін; але чи ми-ж тому винні?

— Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того міні не легше, сказав Комашко. А якби хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!... Я хочу діла і діла доброго, на користь людскости і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавляною енергією. Важко, невимовно важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насила на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; інчим духом віє тепер на світі... Колиб хоч вернулось наше історичне минуше; який то був-би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минушого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...

Комашко замовк і довго дивився на море, потім важко здихнув.

— Чого це ви так важко здихаєте? спитав у його Мавродін.

— Хйба ви й не знаєте, чого я здихнув? обізвав ся Комашко; згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя про неї неначе тійм моя за мною сьлідком ходить. З того часу, як побачив її, як полюбив її, я неначе вдруге на світ народив ся. Неначе для мене сонце вийшло із-за хмар після довгої негодв. Як

совце освітила вона мою душу, звеселила серце, за-
 красила життя, збудила енергію. Любов — велика пси-
 хічна сила! Правду співвають в піснві: „Ти в мене одна,
 як ясна зоря вечірна світиш“. Не знаю, чи будеш ти,
 зоре, світити для мене усей мій вік, чи швидко зайдеш
 для мене на віки?...

— Чого це на вас пайшла така поезія? спитав Мав-
 родін.

— Вольний час, одпочинок, море, поезія... а перше
 всього любов, любов — пайвица поезія, світ для серця,
 сонце в нашому хмарному буденному життє, сказав Ко-
 машко.

— Чи у вас з Навроцькою хоч трохи йде діло на
 лад? спитав Мавродін.

— Хто його зна, сказав Комашко. Не можу ска-
 зати, бо не можу одгадати. Я часто буваю в її батька,
 цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває для мене
 привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить;
 в неї очі засвітять ся привітом, ласкою, дають надію.
 Але часом ми не зійдемоь мислями, поглядами, довго
 змагаємоь. Вона стоїть уперто на своєму, а я не хочу
 поступитись... І я бачу в її очах байдужність, холодне-
 чу... Тогди я й сам збайдужнію, розсерджуюсь, і вертаюь
 до дому з тугою на серці. Чи кохав вона мене, чи за-
 бавляєть ся моєю розмовою, ніяк не вгадаю. Здасть ся,
 я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особою. Чи
 можна молодих дівчат приворожити розумом, сучасними
 питаннями?

— Трудно. Я їх багато знаю, але мало між ними
 розвитих розумом, зацікавлених наукою, сучасними пи-
 таннями. Їх приворожив більш очами, ніж речами, ска-
 зав Мавродін. Але Саня не з таківських: вона серйозно
 інтересуєть ся наукою і усякими принципами. Вона не

вітрогонка, хоч і весела і любить жарти, і сказати правду з характером.

— І я це спостерігаю і вам йму віри. Але знаєте що? Ми з Санею віяк не зійдемо ся в деяких принципах, сказав Комашко. Вона людина правдива, щира, не-потаїна; мислить і говорить сьміливо, часом різко й гостро. Її пересьвідчення правдиві, гуманні. Але вона в кінці всього — козмополітка. Нашого українського національного, народнього питання вона або не розуміє, або не має до його симпатії. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересьвідчень, однакових принципів. З ворогом моїх принципів, таким як Саняна мачуха, я з роду-віку не оженю ся, хоч-би вона була гарна, як картинна.

— Не оженю ся я й з такою панною, котра буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народний український язик, сказав Мавродін.

— Козмополітизм знайшов в Сані добрий ґрунт, сказав Комашко; хоч вона по батькові та матері Українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини десяти національностей, не знає ні українського ні молдавського народа, не знає гаразд мови ні української ні молдавської. Та й мачуха її йде проти Українщини і проти мене; вона, здасть ся, боїть ся мене, боїть ся за свою дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

— Як-же старі стають до вас? спитав Мавродін.

— Старий Навроцький чоловік простий, чесний, зразу полюбив мене, а мачуха скося поглядає на мене, сказав Комашко, і втопив очи в червоне, тихе небо, неначе в йому шукав собі поради та спокою.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вглядів паннів, схопив ся і побіг до їх; сьлідком за ним

пішов Мавродін. Привітавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня вийшла на доріжку між двома рядами стільців та столів, потім пурхнула по доріжці і віби впала на стілець. За нею повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселійшав. Очі в його засьвітлюлись. По його нервах, втомлених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофені і звелів подати паннам чаю.

— Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окулярів? спитала весело Саня.

— На що це вам окуляри? спитав Комашко. В Кишиневі ви їх ніколи ненадівали; хиба оце за тиждень старі стали!

— Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осліпла! сказала Саня; пістряво, рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха жадівка. Пописана й розмальована, як індійський ідол. Я на її фігурі налічила вісім фарб. Подумайте собі: сукня ясно-червона, накладка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальон на товстому золотому ланцюшку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кінцями до пояса; на грудях саня стяжка; через усі груди до пояса теліпаєть ся золотий ланцюшок, а серед грудей зверху на гудзику причепила золотий годинник, неначе орден якогось індійського льва, або тигра. На голові чорвий парик з начосами, а на парикку кошиця жовтих та червоних рож, а зверху стримить чорне перо. Привкнийте до того білі черевики з срібними спряжками — чиста австралійська райська птаха! Ну, і смак в тутешніх дам! неначе в Константинополі.

— Мішанина східних та європейських рас — мішанина європейського смаку з турецьким, сказав Комашко.

— Та які багаті, неекономічні убори! обізвалась Мурашкова. Купецька Одеса не знає економії.

— Отам то мабуть принців під тим цариком та струссьвим пером! сказав Комашко.

— О, певно, багато: принцип кукурузи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови і папуючий принцип убрання Савської царниці, сказала Саня; це одвін принцип, що од часів Соломона та Савської царниці, здасть ся, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

— Ви така палка оборонниця жіночого питання і нападаєте на дам, сказав Комашко.

— В чому, в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це zostавляю кому інчому. Я в своєму сірому уборі вибігла на гулянку між їх, пеначе сірий вовк з ліса, бо кажуть-же: що сіро, то й вовк, сказала Саня і весело зареготалась.

— Добре ви обчисуйте, їй Богу добре! сказав Мавродін.

— Пишуть-же париські газети про дамські убори на великих аристократичних балах, сказала Саня; якби в нас був такий звичай, — одеські газети малиб багатий матеріал. Чи не скопіював часом Фльобер в своїй „Спокусі св. Антонія“ з одеських дам своїй Савської царниці, що з'явилась в мріях сьвятому Антонію в печері Тибайдської пустині!

— А в нас в Одесі є таки чимало Савських царниць, обізвав ся Мавродін; он гляньте: йде їх цілий ряд; а ондечки за столом сидять аж чотирь!

Саня замовкла і трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який небудь паняч говорив щось не-

добре про жєнщин, або сьміяв ся, або навіть критикував їх.

— Требаб пастрочити Цєлаброса; от намалював їх в якій небудь газеті! сказав Комашко; ця робота, як раз присталаб до його.

Мурашкова кинула на його очима і почула, що він ніби пустив на неї гостру стрілку, і та стрілка влучила її дєсь чи в плєчє, чи в груди, чи в самє серцє; вона почула, що в неї в грудях дєсь заболіло, зацєміло гостро, раптово. Ёї очи стали сердяті, брови насупились.

— Ти, Саню, і сама обивсалаб незгірше Цєлаброса, обізувалась Мурашкова.

— Якби я почала писати, то писалаб не з одної чернилъниці, сказала Саня.

— Одної чернилъниці булоб вам мало? спитав Комашко.

— Щоб списати цей убір з маленькою, бачте, ілюстрацію, я поставилаб на столі вісім чернилъниць з усякими чернилами, сказала Саня; почалаб писати звєрху, цєб то з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі синім, ще далі зелєним, а внизу намалювалаб червоні цанчохи в срібних черевках і підписалаб: Се індійсько-одєська благородно рождєна маркіза од кукурузи, вівса та ріпаку! І послалаб в „Новоросійський Тєлєграф“.*) Саня зарєготалась, за нею зарєготались усі. Одна Мурашкова аві осьміхнулась.

— Саню! Бога ради! Чого цє ти так розходилась? обізувалась Мурашкова з докором.

— Цє на мене, бач, злинув поєтичний дух з одєського бульвара, сказала Саня; найшла на мене поєтична творчість, якої я в кишинєвській куряві не чула в собі. Покинула прозу, прийїхала в поєзію, на морє.

*) Щодєнна часопись в Одєсі.

— Може ви прийїхали лічитись купанням од якого нездоров'я? спитав в Саві Комашко.

— Борони Боже! я зовсім здорова. Але не думайте, що я прийїхала на купання, як йїздять наші степові поміщиці, щоб втопити нудьгу в морі, сказала Саня. Ця забавка коштувалаб недешево і булаб похожа на панськї примхи.

— Я й не думаю так, сказав Комашко. А хоч-би й так! Чом-же не поїхати і не позабавитись тому, хто має вольний час, хто має за що забавлятьсє, тільки, само по собі, в міру, економічно, не через верх. Всьому на свїті повинна бути міра.

— Моя мачуха слабує на нерви і лікарі післали її на море лічитьсє купанням, а вона взяла мене й сестру з собою, сказала Саня; папа прийїде до нас через тижнів два і буде навідуватьсє до нас, бо йому не можна кидати служби в канцелярії.

— Тобі, Саню, требаб таких ліків, щоб ти стала не така весела, обїзвалась Мурашкова.

— Ось потрївай! Як почну купатьсє, то мабуть загублю в морі половину веселостя, бо од морської води в початку чоловік стає слабоспльним, сказала Саня; тоді понадуваємо ся та й будемо мовчки дивитьсє одна на другу, сказала Саня.

— Лучче не надувайтесь — веселість вам більше пристає до лица, сказав Комашко. Чи довго будете купатьсє в поезії, як ви казали, чи... тоб-то в морі?

— В поезії готова цілий вік, а в морі, мабуть до самої осінної поезії, сказала Саня.

— Ти сама уся поезія, і поезія розумна, висока, як поезія Шіллера, подумав Комашко, і наснлу, насялу здержав здихання в грудях. Чи для мене ти свїтяти-

меш, чи має життя звеселити своєю поезією, чи може на іншого спаде твій сьвіт?...

Комашко задумався і мовчки милував себе веселими Савініними очима; ловив своїми очима кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову і не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

— В якому ж місці ви думаєте купатись? спитав у Сані Комашко.

— На Великому Фонтані. Ми найняли квартиру в монастирській гостинниці, недалеко од моря, коло самого монастиря, сказала Саня.

— А ви самі приїхали? спитав Мавродів в Мурашкової.

— Сама. Моя мати недужа. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостинниці, обізвалась Мурашкова.

— А ми купаємось в самій Одесі, обізвався Комашко до Сані.

Ще віколи Саня не здавалась йому такою гарною, як в цей вечір. В легонькому сіренькому убранні, в солом'янім капелюсі з ясно синіми незабудьками, з голубою стяжкою на одному плечі, вона вся ніби сяяла і звеселяла Комашку, як теплий промінь весняного сонця. Ясно-синій цвіт дуже приставав до її лица.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сьміялась, жартувала. Саня справді скучила за ним. І їй подобалась його широка просьвіта, сьвіжі погляди та пересьвідчення. Вона любила говорити з ним, слухати його цікаву роз-

мову, але до того часу... щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві великі розумні карі очі та струнка рівна фігура.

Пішла звичайно розмова про одеських та кишиневських знаємих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали одпочивати та забавлялись, усі були молоді, через те й щасливі, бо молодість, сама по-собі вже, щастя і радість, якіх вже не зазнає доспілий, мужний чоловічий зріст, — або недужа старість.

На бульвар наливнула публіка, неспаче полились хвилі. Народа набилось так багато, що на бульварі ледві можна було протовпитись. Прислуга в кофені бігала, як несамовита; в її руках ніби літали стакани з чаєм та кавою, з кружками пива, з тарілками мороженого.

Вечір догоряв. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітерець, неспаче махнув тихо крилом і привніс з собою свіжість, морську вохкість, і вляв в потомлених, ніби повялих од спеки людей, силу, свіжість. Стало легше дихати; усі повеселійшали.

Між столами з'явився Аристід Целаброс: він углядив здалека Мурашкову і своїх кишиневських знаємих.

Целаброс привстувив до стола і привітався з паннама та з панничами. Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздрігнулась. Червона стяжка на її грудях задрожала, вона спанула. На щоках її висках виступив густий рум'янець. Целаброс сів проти неї, глянув її просто в вічі і осміхнувся. З під його макових уст блиснули два рядки білих, рівних, міцних зубів. Очі стали ласкаві, солодкі, і його саме лице стало якесь солодке.

Мурашкова глянула на його очі, на повні губи, і в неї очі заграли, спіннули іскорками; вохкість заблищала на їх, і сльози, як роса, виступили з очей. Вона

закрила їх рожевими віками, щоб не виявити перед людьми тревоги свого серця, котре так раптово і несподівано заговорило в неї через її видаючі очі. Щоб трохи притаяїтись од людських цікавих очей, Мурашкова нахиллась над стаканом і почала пити чай, втираючи частенько червоні гарні уста хусточкою. Поміж її бровами згорнулась складочка; вона перемогла свою тревогу.

— Яким способом Целаброс довідав ся, що я поїхала до Одеси? Я йому про свій замір нічого не говорила, зумисне не говорила; я виїхала нічним поїздом, крадькома, щоб він про те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Целаброса, як бурі, боялась зійти ся з ним на самоті, в чужому городі, між чужими людьми... Вона думала і тревожилась за себе, за його, за свою репутацію. Краска сплила з її лянця; воно стало матово біле, як глазурована порцеляна. Целаброс вислідив, як вона виїхала до Одеси і собі рухив слідком за нею.

— Ваша мама звеліла передати вам поклін, промовив Целаброс, дивлячись солодкими очима в очі Мурашкової.

— Спасибі вам. Чи мама здорова? спитала вона.

— Здорова, сказав Аристід. Чи довго будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі квартиру?

— Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як захолодіє вода на довгий час, то й вернусь до дому, сказала Мурашкова. Про свою квартиру вона зумисне не сказала.

Розмова між ними урвалась, як півка, несподівано перетнута пожем. Усі замовкли. Целаброс не зводив очей з лиця Мурашкової. Їму було добре мовчати і дивитись, дивитись на її очі, на її уста. Мурашкова спу-

стила очі; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчуття стревожило її душу.

Тим часом знакомі панців та паннів, взгядівши їх за столом, почали сходитись до стола. Прийшов Фесенко, молодий учитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літній костюм з шовкової біло-жовтової чесучі, з дорогою елґантною палочкою в руках, в цвікері в золотих обвідках, він виступав кавалером, джентільменом. Він скинув циліндер, зручно зняв цвікер і зробив сальові уклони дамам. При поклоні граціозному він схилив свою чорновологу голову трохи на бік і подавав усім руки, якоесь по паняньськы. Ціх манер він набрав ся в сальонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усієї сили, пер ся між аристократів, шукав з багатирями знаємств і знаходив її.. через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчать ся їх діти, ходив сам в багаті дома, ніби то щоб подати звістку про дітей. Знаємість помаленьку стверджувалась. Декотрі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втербив ся в їх дома. Фесенкова голова була вольна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих сферах. Він підладжував ся під погляд тих сфер, бо був карієрович; серіозних наукових книжок ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку нибудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошки просвічені панни, котрі хотять показати, що вони вже зовсім спаніли, і не можуть вимовити по українськы навіть і одного словця.

На горячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко по-

сив рукавички ясно бузкового цвіта. На долонях, на кінцях пальців в его виступили мокрі плями.

Фосенкові не було де сісти. Він став за стільцем Саві Навроцької і почав говорити її солоденькі комплементи. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала павщину. Комашко іронічно осьміхався і тільки переглядав ся своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем ледві жевріло. Почало темніти. На бульварі засьвітили газові ріжки. Сьвіт залив бульвар, кофеню, сходи. Публики набралось сила. Коло самих сходів в деревяному кіоску заграла військова музика. Маса людей ніби стрепенулась. Розмова стала голосніша й чутнійша, ніби десь загув рій в улику, стревожений людською рукою. Уся публика повеселійшала. На пляцу коло музики стовпився народ, як на ярмарку. По алеї сунулась така густа маса народа, що й протовинтись було трудно. Бульвар для гуляння за малий на Одесу.

Довгими рядами товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східними грубоватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з полосатими, мордовськими та болгарськими. На заліві, в закутку коло берега, ще лисніло рожевим сьвітом широке плесо. Море було вже чорне. Воно ніби дрімало, засипляло. В обох портах заблищало на парходах сьвітло. Залив став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко, далеко на ріжку моря, в карантинній пристани, тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти, то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий сьвіт.

Вниз за парашетом бульвара, з садку, що розрієся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, вниз в садку, в портах і далеко на морі скрізь лився масами сьвіт, перемагаючи догаряюче червоне небо. На

дворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води, потяг чистий свіжий морський воздух. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гармідер, веселість. Гук музики зверху на бульварі перебивав гук музики внизу, коло літнього театра. Все це ворушило нерви. Люде забували тривогу дня, клопотн життя. Наші знаємі панни та паничі довго сиділи і балакали. Усім було весело. В очах у всіх світилась радість; то був час спокою, одиочинку.

Між столами з'явилась здорова великанська фігура і простувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знакомий і сусіда Комашка та Мавродіна Сергій Степанович Бородавкин. Бородавкин був син багатого катеринославського поміщика, потомка одного з тих московських нанів, котрі забрали собі давні запорожські степи. Його батько був страховщєм, катом для крепаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й його сімя тільки тоді оживали, як він виїздив на кілька неділь в Никополь або в Одесу. Погонич вертаючись з порожним сквіпажом, прийїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлі, махав шапкою, махав батогом і кричав на все село: нема пана! нема пана! Сі слова долітали до панського дома, різносились блискавкою по селу. Сімя Бородавкина вибігала з покоїв, раділа; все село хрестялось на radoщах... воно тільки жило й дихало, як пана не було дома...

Старий Бородавкин держав в руках село і сімя, як в залізних кихтях з гострими пазурами. Жінка його рано вмерла з горя. Дочка Христинна втікла в ночи через вікно і потайно повіпчалась з сусідним поміщиком Милашкевичом. Синови не давав батько і зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкин був вже рік в університеті, як помер його батько. Його широка натура,

викохана в широких степах, випостившись за живоття батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інчий лад. Сергій, допавшись до батькового добра, програв, промайнував свою землю, усе своє добро, програв останні четверо коней з каретою, кинув університет, женився з простенькою міщанською дівчиною в Одесі і вагулявшись до волі, вкінці усього мусів йти на службу в залізнодорожню контору.

— Чого це ви так пізно вийшли гуляти? спитав в Бородавкіна Комашко.

— Скупувував харч для сім'ї. Ми вже знайшли квартиру на Великому Фонтані, над самим морем будемо купатись. А це мене жінка послала закупити провізії, сказав Бородавкін.

Бородавкін вже три дні скупувував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, цукру та без грошей. Бородавкін гуляв собі в Одесі і навіть забув про сімю.

— А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? сказав несподівано і одрубчато Бородавкін.

— А що? крикнули усі в один голос.

— Офіцери в клубі побили поміщика Лупурелло.

— Яким способом? спитали усі.

— Грали в карти та пили до півночі в саду, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впала перед Карланджі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницю; паляниця вдарила в голову якусь даму; Лупурелло вдарив офіцера паляцею. Тоді всі офіцери кинулись на Лупурелло, побили його, а далі перекинули через стіну на улицу.

— Хиба ви, були оце в Кишиневі? спитав Комашко.

— Ні, каже Бородавкін.

— Може це в газетах написано? спитав Комашко.

— Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі*), сказав Бородавкин.

— Хіба ви хотіли їхати в Кишинев? спитали єго.

— Та ні! я проводив на вокзал одного нашого Кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга історія. Поруновський хотів стрелятись за свою жінку з Ловеласом Мочу. А знаєте, якій вийшов між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зістатись в Кишиневі, а кому вїхати на пять літ з Кишинева. Ловеласові Мочу випало вїхати, і він вїхав.

— А щож на те жінка? спитали в Бородавкіна.

— Жінці байдуже; вона любила їх обох однаково, мов Бородавкіни.

Всі кругом стола зареготались. Засьміялись і коло столів близьких од нас, бо й там чули оповідання Бородавкіна. В Кишиневі на сто тисяч народа нема ні одної газети. Бородавкіни був тою місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто бував, що робить, хто з ким змагаєть ся, хто з ким лаєть ся, хто з ким кохаєть ся. Єго се все страшно інтересувало. Коли він подавав ці новини, єго вишуті сірі великі очі аж грали.

— А знаєте що, панове? Підемо завтра на Малий-Фонтан всі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, посьвідаємо та й до дому на обід вернемось, крикнув Бородавкин, махнувши своєю довгою важкою рукою. Єго блідо-жовте лице засьвітилось.

— Може і в карти там пограємо? сказав іронічно Комашко.

— То й пограємо. Воно, бачите, над морем, може

*) На двірці желізниці. — Ред.

буде смачнійше. Знаєте природа... море... свіжий воздух, поезія, взяв-би его дідько! сказав Бородавкин.

Его гадка усім сподобалась. Усі приїхали до Одеси, щоб побавитись.

— То й поїдемо! гукнули всі, навіть панни.

— Збірний пункт буде коло собора, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо, сказав Бородавкин.

— То й махнемо. А ви поїдете? спитав Комашко в Сані Навроцької. — Поїду; чом-же не поїхати? сказала вона, як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнаємих.

— Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не буде! крикнув Бородавкин. Усі свої і нікого чужого — ані одного чоловіка.

— Та не кричіть так дуже, та не махайте руками, бо вашу фігуру видно на весь бульвар, сказав до него Комашко.

— Так завтра в десятій годині? знов крикнув Бородавкин, прощаючись і подаючи всім руки; я дам не силу, бо присилувати когось забавляється трудно... Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

— Добре, добре, сказали панни. Бородавкин потяг ся поміж стільцями, ледві несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в солом'яному широкому брвлі.

Несподівано схопив ся з моря вітер. Заспляюче море неначе зітхнуло і дихнуло міцними грудьми на берг. Вітер дмухнув на бульвар. Широкі полотнища парусин загойдались над столами та головами публіки. Парусина бахкала, рвалась, гойдалась, неначе хотіла зірватися з шнурків. Акації зашелестіли, газові ріжки замигали. Стрічки на дамах заметлялись. Подебуди позлітали брвлі з голов і внали на публіку. Публіка завору-

шилаь і почала розходитись. І знов вітер несподівано упав так раптово, як і схопив ся, неначе море позіхнуло раз, другий з просоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова піднялись з стільців. Кавалери повставали сльідком за ними і провели їх до гостинниці.

Другого дня була неділя. Ранок був погодний, ясний, та гарячий. Чималвий сквер коло одеського собора аж лиснів, зелений та сьвіжий, политий водою, залитий гарячим сьвітом сонця. Алеї з акацій кругом сквера, купи кущів на зеленій сьвіжій траві, кльомби швроколистих квіток — все ніби мліло в яєному гарячому сьвіті. Фонтана коло самого собора бризкала раакми дрібних крапель. Краплі блищали на сонци, неначе розсипані діаманти. Люде вешталась на сквері. Усе було залите сьвітом. Скрізь був рух, скрізь киціло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіни густого чинара.*) Він зумисне поспішав прийти поперед усіх: в него була думка стрінути Саню і поговорити з нею на самоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, по котрих ворушились, неначе в хрещика, грали люде. Сані нігде не було видно. Перед очима в Комашка стеляла ся широка, церша в Одесі, Дерібненська уліця, обсаджена рядами акацій. Вона йшла до моря, западала в долиниці, і через ту уліцю, як через ворота, було видно в перспективі широкий простір: гору Лянжерсон над морем, а коло гори синє широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман. Комашко задумав ся, втопив очі в сязу мглу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де білили вітрила кора-

*) орієнтальна плятана. — *Ред.*

блів. Він неначе бачив в тій срібній мглі, в тому ворухливому жвавому мареві, жваву Саню, бачив її сині очі, ясні кучері, обвиті голубими незабудьками. Вона ніби літала перед ним в тій поетичній далечі, як маленький херувим.

Легенька, м'ягка рука тихо впала на плече Комашка. Він увесь кинув ся, як кидають ся дуже церові люде. Перед ним стояв Мавродін, знявши солом'яний бриль і обтираючи ніт з лоба та пригладжуючи гладенько причесані вьски, ще мокрі після купання.

— Чого це ви задумались? тихо спитав Мавродін.

— Хйба ви не знаєте, про що я думав, обізвав ся Комашко; хочу не думати про неї, і все така думаю: вона ніколи не сходить з моєї мисля; неначе якісь чари наславо на мене.

— Нема? сказав Мавродін.

— Нема! Жду, жду, не діждусь. Може вона передумала і не поїде з нами на Малий-Фонтан, промовив Комашко.

— Шкода буде, сказав Мавродін і сів на лавці поруч з Комашком. А вжеб і час їхати, поки не вдарила спека, сказав Мавродін трохи перегадом.

Тим часом кругом сквера між акаціями замигав білий круглий бриль Аристіда Целаброса. Бриль то потопав за кушами кущів, то виривав між акаціями. Довга біла стяжка, обвита кругом брйля, спускалась кінцями по плечах і гоїдалась від швидкої хода. Целаброс ходив по алеях і кидав остримн очима по доріжках сквера, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінци алеї. Целаброс побіг до неї на зустріч. Він взяв її за руку і так міцно здавив, що вона ледві вздержала кривк. Мурашкова почула, що его рука була горяча, як розпе-

чена в огни і дріжала. Целаброс був палкий, як пришок, горячий як тропічне сонце.

— Чого ви прїїхали в Одесу? спитала вона у него трохи сердито.

— Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі і трохи не вмер, промовив Целаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

— Вертайте зараз до дому! сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

— Не вернусь; буду тивятись по Одесі, доки ви тут будете, сказав Целаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима; я умру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стревожилаь од тих горячих слів, в котрих тхнуло невдержаним полумям страсти палкого серця.

— Бодай не ходіть за мною сьлідком. Люде почнуть примічати — мене ославлять, тихо обізваьась Мурашкова, і не пішла, а побігла на одкриту доріжку сквера.

Аристід погнав ся за нею сьлідком, дігнав і вхопив її за руку; єго рука дріжала, неначе в пропасниці.

— Буду ходити за вами, буду ловити ваші сьліди, бо згорю од кохання, як не бачитиму ваших чорних очей, тихо сказав Целаброс; де будете ви, там буду й я!

— Пустіть мене! Не мучте мене! Я в Одесі не сама, а з знаємими, без матери, сказала Мурашкова.

— На що вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина, сказав Аристід, і в єго словах почув ся гелос деспота; покиньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі. Ви самостійна людина, хоч ви й панна, сказав Аристід.

— Але я все таки жєнщина. Моя репутація.

— Плюньте на ту репутацію! Ви людина сучасна,

ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одау хвилинку! благав Целаброс і його очі стали тихі, м'яккі, солодкі, як у дитини.

— Не можу, не можу, тихо говорила Мурашкова.

— Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем, напешось щастя, кохання, з морським вітром; наймемо човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Упешось поезією моря, поезією серця — на самоті в тиші, поезією без слів, як пісня без слів, благав Целаброс.

— Це...! Он наші знаємі, сказала тихо Мурашкова і пішла до тої лавки, де сидів Комашкє з Мавродіном. Целаброс зостав ся сам.

Незабаром на сквері з'я з групи зелених кущів з'явилась висока фігура Сергія Бородавкіна. Рядом з ним йшла його сестра, Христина Степанова Милашкевичова, така висока, як і її брат, повна, огрядна з довгообразим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з педесталю і гуляли по сквері. Рядом з ними йшли чотири немолоді брювети. Бородавкин таки не втерпів: накликав на гулянку цілу свою дружню компанію залізно-дорожніх урядників. На урядниках були багаті убори, на пальцях блищали золоті перстені з брилянтами. І Бородавкин і його товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знати, що вони цілу ніченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкин з сестрою прийшли на збірне місце і поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик накривий хусткою, сестра держала в руці чималий узіл завинутий в папір.

— А от і ми! та ще й не з порожніми руками! весело промовив Бородавкин.

— Що це таке у руках в вас? спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

— Фляшечки з пивом та з вином, одказав Бородавкин; а ви думали, я прийду з порожніми руками, як ви?

— Бач, які звичайні кавалери! Самі ідуть гуляти, а мене й не попросили. Хяба-ж я не дама та ще й не молода! Не забувайте, що я удовиця, та ще й неопогана, весело защебетала Христинна Степановна.

— Знаємо, знаємо, і не забуваємо, обізвав ся Комашко.

Христинна Степановна вже давненько стала удовою. Вона втікла од свого навіженого батька вікном у ночі, й тихенько звінчалась з сусідою, дідичом Милашкевичом. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хозяйствувала, доки ї не обридло. Не маючи дітей, вона продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вольва птиця, зимою в Одесі або в Києві, або в брата, котрого вона дуже любила, літом вона як стенова птиця переїжджала із села в село, до своїх родичок. Її всі любили за веселий добрий характер, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортепяні, співала не погано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина, і не мала жадної солідної ідеї в голові. З знакомими кавалерами жартувала, зачіпала їх, смикала, торгала і навіть трохи не боролась з ними. Дами скося поглядали на неї через те, що вона любила пустувати, але любили її і приймали в свою компанію. Вона сама себе звала адичілоу стеновою інституткою. І кошук з фляшками і закуски вона купила за свої гроші.

— Чого-ж це вас так мало? спитала Христинна в Комашку; я на тому Фонтані умру з нудьги з самими вами, сказала Христинна; де-ж ваші пацани?

— Ще не прийшли, а може й не прийдуть, обізвав ся Комашко, і з тими словами похилив голову. Він не чув, як щебетала Христинна, він веначе бачив свою до-

рогу Саню в кишиневському саду весною, в густій алеї з акацій саме в цвіті, де він її побачив вперше.

От Саня сидить в саду рядом з Мурашковою в білому убранні, гарна і ясна як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт ллється сонце і падає золотими плямами на її русяву голову, обсищує її всю зеленуватим сіявом. Вона сидить, як Дніпрова русалка рядом з чорнявою грецькою паядою, неначе тоне в зеленому світі і манить до себе його душу тихими голубими очима та ясними кучерями. Комашко в задумі несподівано почув голос Сані. Він підвів очі. Саня стояла в зеленуватому світі в тіні акацій та чвар і привітно кивнула до него головою. Він схопився з місця попросив її сісти на своєму місці. Саня пурхнула, як пташка, і сіла на лавці.

— Спасибі вам, Віктор Титовичу! сказала вона, осьміхнувшись.

— Я бояв ся, що ви не поїдете з нами на гулянку, свазав Комашко, і його веселі карі очі неначе засьміялись до Сані. Її очі, неначе електрична сила, вплили в його душу веселість.

І далеке сизе море, і синє небо, і зелений сад, і брызки фонтана: все ніби ожило і засьміялось до него. Хрестина стояла за ним, і підморгнула до Сані. Саня осьміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока постать Целаброса. Він вже трохи одійшов: палке серце заспокоїлось. Він ішов солідно, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стяжку на брелі. Піддивраючись солідно парасолам, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою

жреця або древнього філософа, соваючи ногами. Уклонившись, він подав руки паннам, ледві глянувши на Мурашкову, неначе вперше її бачив. Одначе його прибрана повага швидко щезла з його лица. Він дрібно та швидко заговорив з паннами:

— Добридень вам, синя стяжка! крикнув він до Сані. Ого! тут є і червона стяжка! сказав він до Мурашкової.

— Є і синя, є і червона стяжка, є навіть дама без стяжки, весело сказала Христинна. А які стяжки ви більше любите, чи сині, чи червоні?

— Не вгадаєте мого смаку, сказав Целаброс, скося глянувши на червону стяжку на плечі в Мурашкової.

— Ого-го! та ви такі вередливі! сказала Христинна.

— Що це ви звете нас стяжками? Хиба в нас нема ймення? сказала до Целаброса Саня.

— Є і ймення, є! Хто-ж про це не знає?! Вас так-ж якийсь ніч хрестив, сказав Целаброс.

Саня не любила Целаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часто протилежно паннам. Різкий на язик, грубоватий, як усі сини півдня, Целаброс часом грубо різав правду в віччя не одним панам.

— А що, поїдете на Малій-Фонтан на гулянку? Поїду і я з вами, коли мене не проженете, промовив Целаброс. Ви мене не проженете? спитав він обертаючись до паннів.

— Ні, не проженемо: ми не вдали ся в вас і людей не розгонимо комплементами, так само різко дала задачі Саня.

Чорні брови Целаброса на одну мить зійшли ся і знов розійшли ся. Він втяг верхню губу і прищикнув її зубами.

— Не думав я, що маю вдачу розгоняти паннів... сказав він низьким голосом.

— А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи і вас не злякались, весело обізвалась Христина.

— Що це в вас за штучка в руках? спитав Целаброс в Христину і нецеремонно ляпнув пальцями по тій штучці.

— Ат, не скажу: пехай кортить. Довідастесь на Фонтані, сказала Христина.

— Та й ви не з порожніми руками! сказав Целаброс, обертаючись до Бородавкна.

— А вже-ж не з порожніми. Запас біди не чинять. Я люблю поезію, але не забуваю й прози, сказав Бородавкна.

— І добре робите, бо зібрались все поети та поетки, що про ту прозу не дуже дбають, промовив Целаброс.

— Поети — цеб то ви, це я знаю; а поеток між вами нема; ми люде позитивні, защебетала Саня.

Целаброс загарбав собі той комплемент і знов навів на себе поважну міну. Окрім кореспонденцій в газети він писав і вірші, і сказавши щирю правду, вірші погані; їх не хотів печатати ні один редактор газет.

Тимчасом в перспективі улиці сунув ся вагон трамваю. Всі встали з лавок і рушили з місця. Вагон став коло алеї. Уся компанія кинулась в вагон. Панни сіли вкупі на одній лавці, панничі зараз за ними.

— Фесенко не прийшов і добре зробив, сказав тихенько Комашко до Мавродіна.

— І добре зробив, ще тихше обізвав ся Мавродін.

Вагон посував ся між густими акаціями, котрими обсажені одеські улці, і незабаром доїхав до стації

за городом, де перепрягають коні. Вся компанія розсипалась поїд акаціями, ховаючись в тінь від горячого сонця. Тільки що перепрягли коні і всі почали сідати, як до самого вагона прилетів фаетон, запряжений парюю баских коней. З фаетона проворно вискочив Фесенко, убраний як до вінця. Сьвіжий костюм з шовкової жовтоваті чесучі аж лиснів на сонці. Високий циліндер на голові блищав; на пальцях блищав золотий перстень з брилянтом, через плече було перекинута пальто з шовковою квітчастою підкладкою на іспанський лад, з широкими та білими полосами. Фесенко аж сіяв, вишцений, вимитий, рум'яний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими усиками та граціозною іспанкою на підборідю. Він причепурився так для Саві — Савя йому сподобалась... Поруч з ним сидів Мокривський. Цього флегматичного Мокривського Фесенко скрізь тягав за собою, як дурень ступу, для компанії. Фесенко скочив з фаетона, зробив граціозний не поклін, а якийсь реверанс усій компанії, знявши циліндер і кланяючись головою трохи на бік. Поклінь ввійшов не до паннів, а до коней. Чорний шнурочок від цвікера граціозно загойдався на шовковій камізолці. Він вскочив в вагон і на лету похопливо сунув руку паничам. Комашко та Мавродін з неохотою подали йому руку; вони не любили єго.

— А бодай йому трясця та різачка! приїхав таки! сказав Мавродін нившком до Комашка.

Вагон тихо покотився по дорозі, сьвіжо полятіть водою. По обидва боки дороги мигали дачі, що тонули в садах з акацій та абрикозів. Поїзд їхав неначе лісом, між двома зеленими стінами. Між акаціями подекуди виглядали білі стіни дач одеських банкорів та аристократів, гарні як цяцька, з легенькими портками, з ко-

льонами, облітаними диким виноградом. Перед дачами, в двориках, зеленіли просторі квітники.

На зеленому свіжому газоні*) темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, горіли як шар, кльомби квіток, кущі рож-центифолій. На мармурових стовпчиках стояли серед газона вазони з старими кучерявими столітниками. З тих газонів та кльомбів, з тих розкішних зелених закуточків віяло прохолодою, спокоєм, розкішшю. Далі дорога стала ще веселіша: сади стали густіші; за садами зеленіли виноградники. З'за акацій виглядали легенькі башти, сіренькі, гарненькі бані тих дач, що стояли на горах над самим морем. Скрізь мигали чисті квітники, веселі віконця, гарні портики. Три верстви веселої дороги минули так швидко, що молода компанія й не счула ся.

Трамвай спинив ся коло самого спуска до моря. Коло моря в тому місці розступили ся гори і між двома горами, як через ворота, несподівано засиніло широке темне море, заливаючи половину горизонту. Вкрите маленькими хвильками, як хмарками, воно шіби дріжало, ворухлось, пульсовало, як здорове живе людське тіло, налите кровю.

З моря потягло тихим, вогким, здоровим вітерцем. Пахнуло таким чистим, легким повітрям, неначе воно спало десь з високих гір, з високости чистого неба. Уся компанія втомлена духотою, неначе ожива, заворушилась, повеселішала. І широке море, і простір без кінця і морське повітря розаруше душу, веселить серце. Поезію повіває з того широкого морського простору; серце оживає, пісня йде на душу, мрії підвімають ся роєм, ливнуть далеко-далеко, в інчий ідеальний світ, думи ста-

*) властиво мурава, звичайно однаковжь означає цвѣтний рондѣ. — Ред.

ють ясні, як кришталі, слова ллють ся вольно, як морські легкі хвилі. Скільки високих дум, скільки високих поем навіяло ти, синє море, на гнівів людскости!

Доріжка до моря вила ся круто вниз по кам'яних нешироких сходах. Саня як легонька ластівка, поперед усіх пурхнула вниз по сходах. За нею пішла поважно Мурашкова. Ще вся компанія тихо ворушилась по сходах, а Саня вже збігла вниз, побігла до старих широких берестів і сіла на лавці.

Поруч з нею сіла Мурашкова. Усі сльідком за паннами посідали рядами на довгих лавках. Усіх манила до себе тівь під густими гиллястими берестами після духоти та спеки в дорозі. Місце було чудове. Закуточок був поетичний. Проти берестів стояли скелі як стіни, а з середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода і падала в кам'яний басен. Це був той єдиний фонтан, од котрого прозвали усю місцину Малим-Фонтаном. Перед скелею лисніло чисте просторне місце, обсиане жорствю*) жовтої фарби. Кругом росли старі берести, кидаючи од себе густу тівь. Далі за берестами на терасі, що йшла над самий скелистий беріг моря, стояла стара низька гостинниця, закрита кущами. Через гильки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями в тівни подекуди розкиданих старих акацій та берестів.

Весела компанія, сівши по лавках, одпочивала після спеки в дорозі. Милашкевичова розчервонілась і обмахувала лице хусточкою. Панячі поздіймали брилі. Фесенко обтер хусточкою лоб та повні червоні щокки. Потягло з моря свіжим вогким вітерцем, погожим як весна. Почулась морська вогкість; було чутв морський со-

*) п'єсковата земля. — Ред.

ловуватий воздух з легким духом йода од морських ро-слин. На широкій терасі піби віяло весною, пахло мабм. Воздух вливав в груди сьвіжість, бадьорив кров, нерви, душу.

Всі були веселі; всім хотілось говорити. Панни за-щобетали поміж собою, як ластівки весною, вернувшись з далеких горячих країв в пахучий весною край.

Бородавкин несподівано встав з місця, витяг з ки-шені колоду карт і підніс своїм приятелям, урядникам, промовляючи до них: — А що, панове, не будемо гаяти дорогого часу. Ходім доли на терасу та сядемо десь да-леко під тінню густих дерев, підобгавши по турецькі ноги, та оддамоєь поезіі...

— Невже ви приїхали над море, щоб підобгати ноги на землі та грати в карти? крикнув Фесенко. А по-езія, а море?!

— Нехай вам поезія та море! Це ваше діло, а оце наше, сказав Бородавкин і роздав по карті своїм това-ришам. Вони забрали по карті і потягли ся в куці за Бородавкингом, котрвий новолік з собою здоровий кошик з фляшками та харчами.

— Як схочете їсти та пити, то просимо під тінь дерев, промовив Бородавкин, оглядаючись до компанії.

Усі засьміялись. Фесенко зареготав ся обертаю-чись до Сані Навроцької і промовляючи: — Ой проза, проза! Що ви на се скажете, Олександро Харитоновно?

— Нічого не скажу, обізвалась Саня. Що одному в життю проза, то другому здаєть ся високою поезією.

— А ви похвалите таку поезію в життю? сцятав ся він в неї.

— Бог єго зна, що сказати вам на це, бо я не ро-зумію цієї поезіі; я в карти не граю.

— Ви любите квітки та музику? Я вгадую ваш смак, сказав він з осміхом.

— Чом-же не любити квіток або музику, це не дивна річ. Міні здасться, що й ви любите квітки та музику, сказала Саня осміхаючись.

Фесенко вже давно здивлявся на Санніні голубі очі. На жінчину він дивився як на квітку, котрою можна погратись та й покинути. Розумна Саня своїм дівочим інстинктом зразу постерегла той звірячий огонь в хвижх Фесенкових очах. Вона духом почула його плотяні інстинкти, як уміють постерегати чесні панни з вищим ідеальним потягом з напругою до життя вищого ідейного. Але були й панни, що не розуміли й не постерегали цього в Фесенкові і липли до него, як бджоли до меду.

Саня одвернула од Фесенка і заговорила з Мурашковою.

Розмова стала загальною. Більш за всіх кричав Целаброс, обертаючись з розмовою до Комашка. В той час Фесенко несподівано счез за кущами і перегода вийшов на терасу, несучи в руках два невеличкі букетики з рожцентифолій та білих лелій. Здавалось, ніби він витяг їх десь з моря або викошав з коліна. Він підступив по театральному до Навроцької і подав їй більший букет; другий букетик він подав Мурашківій певно для того тільки, щоб замаскувати свою хіть підобритись до Навроцької. Він одступився на ступінь од паннів і став проти Навроцької в театральній позі. Комашко насупив брови. В очах Целаброса засьвітився дивний огонь: ему здавалось, що Фесенко запобігав ласки в Мурашківій.

— А міні нема букета? обізвалась весела Христиня Милашкевичова. Бачте які! про мене удову й забуваєте! Це добрі кавалєри настали тепер на сьвіті.

Всі зареготались. Фесенко похилив голову, спустив очі, осьміхнув ся, ніби засоромив ся, як панна: чуєте мов, яка груба та проста ця степова дяка дама.

Саня Навроцька через силу, знехотя простягла руку і взяла букет.

— Яку псєсу ви тепер вчите на фортепяні? спитав Фесенко в Навроцької.

— Сказалаб вам, та бй Богу забула. Я чимало псєс граю, знехотя обізвлася Навроцька.

— Але в між ними одна, котру ви найбільше любите, сказав Фесенко, накручуючи на палець шнурочок од цвікера

— Гм... Не знаю, що й сказати вам. Я люблю веселу музкє, але часом не граю інчєх, окрім смутних псєс, відповіла Навроцька.

Фесенко ставав в мальовничій позі, нереступав з ноги на ногу, силкував ся бути граціозним в манєрах, але часом незручавий мах рукою, або випнуте не в міру коліно видавало єго міщанський рід і міщанські манєри.

— Що-ж ви тепер вишиваєте? Які взорці? спитав Фесенко.

Навроцька обидилась, що він завдавав їй такі нікчемні питання, неначе він говорив з молоденькою вітрогонкою-гїмназіясткою. Вона розсердилась.

— Я нічого не вишиваю. Я не люблю швтя: це для мене вудна робота. Я люблю більше книжки, ніж голки та нитки. Буде вже з нас тих голок та нєток, сказала Навроцька і в її голосі задзвеніла легка роздратованість.

-- Ви встаюєте за право жєнщєв? спитав в Навроцької Фесенко, щоб протягти розмову і заїнтересовати Саню.

Навроцька розсердилась Вона була нервова й палка,

часто давала волю словам, не могла їх здержати і часом говорила дуже різким язиком, як люблять говорити сучасні розвинті панни, але вона швидко простигала і ніколи довго не сердилась, бо мала добре серце. Наглисть і причисливість Фесенкова, легка неповага серйозности жєщини вразила її.

— Я встоюю за наші права, бо ви одняли у нас усяке право в життю. Ви загарбали собі все, що дає право на науку, на шматок хліба, що дає щастя і самостійність людям, а нам ви покинули голки та цитки, говорила Навроцька і в неї в очах виступили сльози. Вона підвелась, щоб встати і влікти. Мурашкова вдержала її за руку.

— Олександро Харвтоновно! дайте собі сиокіі! Та вони більше люблять тютюн, карти та гарних паннів, сказала Хрїстиня повернувши розмову на сьміх.

Всі засьміялись. Саня Навроцька зареготалась крізь сльози. А Комашко глянув на неї пильно і єму здавалось, що блиснули дві зорі, і проміння їх заблищало в двох краплях роси. Він знав, що Навроцької не можна привчарувати пустими словами та одним карими очима хоч-би й такого красуня, який був Фесенко.

— Одначе ви все таки згодитесь зо мною, що й ми годимо ся для чогось: хоч для того, щоб обороняти вітчину од ворогів та працювати для науки, несьміливо сказав Фесенко до Сані.

— Війна діло нікому нецотрібне, а працювати для науки і ми змоглиб, якби нас з давних давєн пускали в увіверзітети, сказала Саня. Ми цікавійші од вас і не всі любимо тільки говорити про квітки та вишавання.

Од такого різкого слова всі замовкли, неначе води в рот набрали. Фесенко спустив очі і кокетливо схилив голову, як соромлива панна.

— Коли так, то нам зістало ся тільки зійти з сцени, сказав Фесенко і з тими словами театральню уступив ся і сів на лавці.

— Час-би вже і посьнідати, обізвав ся Фесенко. Буфет тут не поганый. Коли ваша ласка, я прошу вас на сьнідання, промовив він обертаючись до паннів. Панни подякували і не схотіли йти сьвідати. Фесенко мусів йти сьнідати сам.

Після его відходу панни стали веселійші і заговорили між собою. Папичам стало якось вольнійше; вони не дуже йняли віри Фесенкові і з неохотою приймали его до своєї компанії.

— А ви, Вікторе Титовичу, як думаете про наше жіноче питання? Чи правду я сказала, чи ні? несиодівано спитала Саня в Комашка.

— Ваш погляд зовсім правдивий. Не кожна дівчина виходить заміж, не кожнаб і хотіла вийти заміж, якби мала право на службу в школах, в канцеляріях, обізвав ся Комашко.

— Правду ви кажете! Я думаю, що навіть заміжва жепщина повинна мати таке право на свободу, як і чоловіки. Її воля скована якімись примітивними звичаями. Для нас часто становлять провною те, що для мушци не єсть піяка провини. Я веду жіноче питання ще й далі і потрібую і в державі такого права для женщины, яке мають мужчини.

— Ваша правда, сказав Комашко. І я стою поперед усього на тому, щоб женщина була громадянкою.

— Я і без того громадянка, бо лечу, куди схочу, обізвалась Христина Милашкевичова.

— Бо добрі крила маєте: одво лежить в державному банку, а друге в земельному, сказав Целаброс. Ви з такими крилами справді вольні, як птиця; тим-то

ви й космополітка. За це я вас люблю. Для вас нема ні родини, ні народу, ні національності; ви нашого поля ягоди.

— А мені здаєть ся, що вольні крила — крилами, а все таки булоб лучше, якби крила держались народности й національности і не занесли вас дуже далеко од народа та рідного краю, обізвав ся Комашко і скосяглянув на Саню. Саня переглянулась з Мурашковою.

— Це в наш огород, сказала вона і осьміхнулась.

— Так, бачте, прийшло ся до слова, сказав Комашко. Чоловік без національности, як дерево без кореня: воно зачучверіє тай засохне.

— Я поважаю ваш погляд, але знаю, що націоналізм часом провадить до темних прояв, до воищини, до бісмарковщини, сказала Саня.

— Як у кого. Не думайте, Олександро Христовно, що я встоюю за такий націоналізм. Наш український націоналізм — то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не старий; він виступає з великою толерантною до інших народів та усякої віри, став за маси, за народ. А щоб служити яким способом народови, треба промовляти до него его ж язиком, бо як-же він нас зрозуміє? — Ви стоїте за народ? спитав Комашко в Сані.

— За народ повинна стати... хоч я про це якось мало думала; але я встоюю і за вічні гуманні ідеї добра, правди, просвіти. Ці принципи вселюдські і все-світні, крикнула Саня; тим то я й космополітка.

— А вже-ж все-світні. Їх зрозуміє кожний народ, обізвалась Мурашкова.

— Невже ви думаєте, що я держусь інших принципів, що я йду проти свободи, добра, чести, просвіти? сказав Комашко. В цих принципах і я космополіт.

— Я вже доволі знаю вас і цього не думаю, але міні здасться, що націоналізм — діло давнє, старе, що через него виходить тільки колотнеча між народами й державами, крикнула Саня.

— Ні! Не через те. Націоналізм — то вічна форма, в котрій буде з'являтися і рости людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть самі високі космополітичні ідеї, але народи вже не змагаються і не будуть змагатися через те, що вони інчої національності. Бються тепер не народи, а королі дипломати та генерали.

— Може й так, сказала Саня. Правда, що я демократка — мушу бути демократкою: це міні наказує серце й совість. Але ми, бачите, зросли в горіді, не знаємо народа. І трудно любити те, чого не знаєм.

— Полюбіть принцип, полюбіть ідею. Майте віру в ту ідею, і ви її полюбите. Пішов за неї в огонь Галілії. А чи він-же бачив, що земля крутиться ся, а сонце стоїть? сказав Комашко.

— Гм... сказала Саня і задумалась.

— Я стою за космополітичні ідеї, сказав гордо Целаброс. Тільки вони достойні просвіченого чоловіка, а все інче то нікчемна річ.

— Не забувайте, що космополітизмом таки часто в нас прикривається лінивість та апатія, щоб викрутити ся од діла, од праці для свого краю. Знаємо ми такий космополітизм, що згорне руки тай сидить надувшись, як жаба в болоті, сказав Комашко. Обовязки космополітів, що до праці вселюдської, часто бувають дуже неясні, неомежовані.

Целаброс надув ся. Він і справді любив більше од усього язком кленати про ліберальні космополітичні ідеї.

— Щож робити, щоб зробити яку небудь користь краєви і народови? спитала Саня.

— Робити так, як я зробив, обізвав ся Мавродін. Я по батькові Грек, по матері Українець. От я й пристав до місцевого українського народа, вивчив его язык, полюбив его поетичну вдачу і готовий служити ему. Наша інтелігенція в надморських наших гóрoдах, то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сагари, а лучше сказати — оази піску та ка́міння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю кившим мертвим языком, похожим на латину середних віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.

Саня й Мурашкова замовкли й задумались. Тимчасом з'за кущів вийшов Фесенко, обтираючи хусточкою свої малинові лясніючі губи. Фесенко розчервонів ся. Він зняв цвікер. Круглі карі здорові очі блищали од доброї порції пива. Він був похожий на гарного тигра, що тільки що з'вів між кущами сиду козу, встав і облизував червоним язвком горячі губи, обмазави горячою кровію.

Усі знов розговорились і не могли вдержатись навіть перед Фесенком. Знов почала ся горяча розмова про теорії та принципи, котра дуже інтересує молходи просвічених людей і до котрої такі байдужні старі люде. Молоді люде розгорілись, розговорились. Чисте морське свіже повітря розворушувало нерви, розбуджувало й бадьорило мисли. Слова: народність, космополітизм, національність, добробит, українська література, честь, правда — сипались, як бризки з фонтана.

Плавка розмова, розумна й швир, ляла ся як шумлявий весняний потік, розсипалась, перехрещувалась, як бризки морської хвилі, котру море кидає на скелі і роз-

спиує на тисячі блискучих іскорок. Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комашка. Він її зацікавив і вона не чула, як її думка приставала до його думки, рідилась з нею якимись потайними духовними стежками як морська піна змішуєть ся з бризками морської хвилі.

— Не треба забувати і про українську літературу, бо література — сила, сказав Комашко.

— Це ви закидаєте про мужицьку літературу та про мужицьку мову? обізвав ся іронічно Фесенко, поглядаючи на Комашка злими очима. В очах його заблискнула метивість. Він дивив ся зпід лоба якось по вочому на Комашка.

— Еге, про літературу українську і для народа і для панів, бо ми стоїмо за культуру, бо тільки своя література може дати культуру! сказав Комашко.

— Не думаю так! сказав Фесенко. Він насунув брови і гриз спідню губу. Він вже примітив, що Комашко залицяєть ся до Сані, задивляєть ся на неї, хоче відбити від него ті голубі очі, через котрі він не міг заснути тої ночі до самого свита, примітив, що і Саня ласкавіше говорить з Комашком ніж з ним.

— Пане Фесенку! ви читали Дарвіна? несподівано і різко спитала Саня. — Фесенко линув на неї здивованими і злими очима і хотів сказати, що читав. Але подумавши, що остра і сьмілива Саня почве его без церемонії екзамінувати, знехотя одказав: Читав давно, та вже і забув; книжка не серіозно-наукова.

— А Спенсера читали? знов спитала в его Саня. — Мурашкова тихенько смикнула її за рукав, але Саня була невгамована: вона не любила Фесека і хотіла его доконати.

— Ви читали Спенсера? спитала вона вдруге.

— Оце причепилась причепа, як репях! Сказати, що не читав, якось соромно, треба якось викрутитись, подумав Фесенко.

— Зоставляю ці штуки читати гімназіткам в рожевих сукнях. Ці книжки не стосують ся до мові спеціальности, сказав він гордо і підняв голову в гору. — Фесенко замовк і насупивсь. Він тільки обводив сердитими очима веселу компанію і не вмішував ся в розмову. Посидівши і помовчавши, він спотання схопив ся з місця, витяг з кишені золотий дорогий годинник і глянув на него.

— Ой, як я оцінив ся! В банкіра Катароса ждуть мене на обід. Час і їхати, промовив Фесенко і подав усім свою білу руку. Знявши циліндер, він зробив загальний реверанс, схиливши на бік голову і побіг на гору по східцях.

— Я добре знаю, що він не читав і Костомарова, сказав Комашко. Саня одхилила руку за лавку і тихенько кинула Фесенків букет в траву. — Молоді люде знов почали полеміку, перебираючи живі сучасні питання. Целаброс перелітав од одного цривнища до другого і розпочав довгу розмову, напихаючи її усякими абстрактними термінами. Але его ніхто не слухав. Він примітив, що его не слухають, розсердив ся, надув ся, вийняв з кишені газету і почав читати її.

— Чи ви бачите! Ціна на пшеницю та кукурузу пішла в гору! Єй Богу пішла в гору: і в нас і за границею, та ще й добре! крикнув Целаброс з патосом з усього горла. Він і сам не стямив ся, як прохопив ся і не трафив в високий тон, в якому йшла та розмова та великі дебати. Всі засьміялись. Мурашкова почервоніла як цівонія. В неї стало червоне чоло, уха і навіть шия. Її було сором за Аристіда, що его серед змаганя про услкі ідеї

зацікавила така нікчемна звістка в газеті про матеріальні справи. Він нагадав їй розмову смирнських та усяких грецьких торговельних агентів, в домі матери, розмову, котра давно обридла для неї.

Мавродієв не втерпів і обізвався: Кому що, а курці просо!... Комашко зареготався просто в очі Целабросови.

— Ов...ва...ва!... Цц... Цмакав Целаброс, читаючи далі газету.

— Що там ви начитали таке ласе для вас, що аж цмакаєте? спитав в Целаброса Комашко.

В Мурашкової на очах виступили сльози...

— Цур вам, з вашою вченою розмовою! крикнула Христина Милашкевичова. Яка нудна ваша розмова! Міні здалося, що я трафила на якусь нудну професорську лекцію. Ходім лучше над море гуляти!

— А що, застоялись ваші вольні крильця? Час промяти! Га? з залістю спитав Целаброс. — Як ходім, то й ходіть! Я вчора писав, таї писав аж до півночі, а мисли якось важко і цунко низались. Ходімо, подуріємо близь моря, щоб набрати сьвіжости.

Усі встали з лавок. Панни побігли поперед усіх, перебігли чисту терасу, заставлену стільцями та столами і пішли узонькою доріжкою між купани здорового каміння, похожими на руїни якоїсь старої палати. За ними пішли паничі. Доріжка стглалась, як шматок розстеленого полотна до кам'яних, узоньких сходів. Саня побігла по сходах до гульбища, що стояло на вершочку неширокої скелі. Гульбище притулилось зверху на скелі, як гриб на пеньку. Панни і паничі посідали на лавках і дивились зверху, як важка Христина Милашкевичова лізла по східцях, обираючись руками об оїрі стіни скель.

З цього високого пункту було видно всю терасу Мало-Фонтана як на долони. Тераса стлалась понад морем на пів верстви, подекуди ніби погнута сугорбами та ярками. Подекуди зеленіли густі кущі та берести, стреміло нарізно розкидане каміння. Береги тераси над морем обривались стрімкими скелями, котрі то оступались од моря то вганялись далеко в море. Куви каміння стреміли далеко од берега в море, як зруйновані замки. Скеля „кауцини“ висовувалась з води, неначе в море стояв і справді скаменілий кауцин-чернець, напнутий острим капішоном. Кругом тераси рівною стіною стояли високі, чорні та острі скелі, загинались дугою і доходили до самого моря, закриваючи терасу на південь. Над скелями зеленіли старі акації неначе зверху росли старі ліси. Над зеленою полосою з акацій синіло чисте, синє, прозоре як криштал, небо.

Малый-Фонтан найкраще місце в Одесі; там забуваєш про сухі степи, про горячу спеку великого, шумливого, південного города. Свіже, морське повітря повіває з моря і згопить лишню спеку. — Гарно, свіжо не душно! Неначе несподівано заїхав в край, де цвіте весна і повіває тихий, майський вітерець. Тут бувають великі гуляння, тут Одеса одпочиває.

Паннам та панничам не сиділось на одному місці: їм хотілось бігати, грати ся. Саня схотілась з місця і ніби покотилась по східцях з гульбища. Сьлідком за нею пішла Мурашкова. Панничі пішли за паннами. Свежка повіяла ся понад скелистим берегом, ніби по полі між кущами деревію, материнки та полевих васильків. Важкий дух полевих васильків, чебрецю розлягався в солоноватому повітрі. Вся компанія посідала рядом на кам'явню, над самими скелистими кручами. Далеко-далеко в море вганяли ся ряди накиданого в неладі каміння;

там купались в морі люде. Білі тіла рядами вили ся по камінню, ляснячи на сонци. В щельвах скель сиділи й удвали рибу рибалки. Білі чайки вили ся над ними і кричали, піби просили собі в рибалок поживку. Море стояло тихо, але між камінням підскаковали білі гребені хвиль, шуміли, шелестіли, як кленовий лист на вітрі.

Дихнуло поезією з моря на молодих людей. Почули ся тихі мотиви пісень та все про море, про далекі теплі краї. Првгадали і прощання Байрона з рідним краєм на кораблі, під шумливими вітрилами: „Бувай здоров, краю, мій краю коханий! Твій берег в мгли свзій зникає! За хвилями хвилі ревуть наче пняні і чайка над ними літає!“ Далеко в морі забіліло вітрило, як крила чайки. Христина Милашкевичова стояла на камінню і крикнула: Ой сілаб я на той корабель та й чкурулаб оце аж в Константинополь.

— А щоб ви там робили? спитав Целаброс.

— Взялаб дрючка та луцила Турків, сказала Христина.

— А то навіщо? спитав Комашко.

— Дивилась-би, як Турки дають сторчака, сказала Христина. Всі засміялись.

— Сьмілваж ви дама, коли Турків збираєтесь бити, сказав Комашко.

— А виж думали як?! Ой, ви муцнини! Побабились ви зовсім за твни книжками, сказала Христина. Вона кругнулась, вхопила одною рукою за плече Мавродіна, обкрутила его кругом себе, як дитину, и знов поставила на місце, ще й штовхнула его легенько в плечі.

— Ого-го! Добру сядку мають оці степові дами! Хоч зараз на Запорожжя. А вуте обкрутїть і мене, сказав Целаброс.

— Мабуть підвержусь, сказала Христинна.

— А ходімо подивитись, що то наші порабляють в куцах, сказала Христинна і побігла стежкою. Всі пішли за нею.

В густій тіні берестів, кругом пизенького пливко-ватого каміння, сиділи Бородавкин та его товариші, підобгавши ноги. Всі були без сурдутів і без жилеток. Знід кушів тільки було чути: два шкі! насє! три черви! два бубни! Кругом валялись порожні фляшки та недоїдки палявиць, свра, ковбас, шинки.

— Це вже ви, бачу, і посьвідали без нас? сказала Христинна. Вглядівши таку мальовничу групу; панни повернулись втікати. Христинна спокійненько сіла собі на камени і дивилась, як грають в карта. Їй самій хотілось пограти трохи і вона ждала для себе черги. Бородавкин і его товариші понадівали сурдuti та жилетки.

Саня одбилась од усіх і побігла стежкою вперед. Вона оглянулась, стала і кинула очима на Комашка. Тихі, сині очі неначе манвили его до себе, неначе говорили без слів: іди до мене, та поговоримо в-двох на самоті.

Комашко вгадав той язик очей, наближив ся до неї, і вони поплили — пішли тихою ходою понад берегом. Пісня, поетичні мрії заворушились в душі молодого хлопця. Він ішов мовчки і стиха присьпівовав: „Ой на морі, на морі, гуляв козак до волі!“ — Саня і собі стиха сьпівала той мелодийний мотив. Тиха радість заворушилась в душі Комашка. Він почув, що її голос злив ся з его голосом, що в її душі задзвеніла та сама нота, котра дзвеніла і в его поетично направленій душі. Комашко й Саня ішли і мовчали, дивлячись на синє море.

— Який щасливий день сьогодні випав на мою долю, почав Комашко: і поезія, і гори, і море, і вольний час

і відпочинок, і спокій в серці і добре товариство. Комашко глянув скося на Саню, на чистий профіль її лиця й вдруге сказав, розтягаючи слова: спокій в серці... Я щасливий сьогодні, як в часі своїх дитячих літ. Недавні часи, а мені вже жаль за вами! Цей день пригадує мені давні, пишні дні, а ще пишніші ночі над Дністровим лиманом.

— Не вже ви були щасливіші в дитячі літа? сказала Саня. Дитячі літа — то часте становище несьвідомої природи, природи нерозумної, без самосвідомости, без розуміння морального.

— Воно так, сказав Комашко, але й не так. Тоді я не знав боротьби душевної, важкого вибору принципів, добування ідеалів, не зазнав я ще важчого змагання розуму з серцем, не зазнав я і не розумів того гвіту, який душить нашу вольну думку, наше українське слово. Ті часи були для мене щасливі. І тепер, коли моя душа направлена поетично, вони встають передо мною, як пишні мрії фантазії, що були, та на віки минули і ніколи не вернуть ся.

V.

Батько мій був заможний, але простий чоловік. Років з вісім він держав рибальську ватагу на Дністровому лимані. Ми жили в одному акерманському селі чи містечку. Памятаю, я був тоді в низших класах гімназії. Бувало літом на канікулах наша рибальська ватага входить на дві три, або чотири ловити рибу на лиман або в гирла Дністра. Я і собі іду з рибалками, сплю в куріві, а цілий день слідкую, як рибалки тягнуть тоню, гуляю на волі, купаюсь, бігаю та знов купаюсь. Я найбільше любив вечери. Які то були пишні вечери над лиманом! Скільки в їх поезії!

Пам'ятаю один вечір. Рибалки одійшли далеко од курівів, закидала вечірню тону. Я ліг коло куріня і не зоглядів ся, як смерклось, як зорі висинались на небі. Лежу до гори лицем і дивлюсь на широке небо. На дворі тихо, як в хаті: усе ніби притаїлось, замерло, нігде не чути ні гука, ні людського голосу. Гарно, як в раю! Жара спала. Ляман дише прохолодою на горячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно синє-синє і прозоре, а внизу кругом над землею горячо фіолетове, неначе оперезане фіолетовим та червопуватим поясом. Небо стає все сивійше і темнійше. От зорі висинались густо густо, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо заткане зорями, як перська темно-синя матерія, обсирана золотими цятками. Я шукаю ладу між ними, сльіжу взорець, а вони силітають ся, як безконешник на писанці. А ляман лиснять, як плуг, витертвий ріллею; і в єму таке саме небо, засіяне такими самими зорями. Оп одна впала з неба на степ і черкнула огневою смужкою по небі. Хтось помер, думаю я, пригадуючи слова мої матері... Що ж то за зорі? То душі сьвятих і померших людей. А котріж між ними душі моїх маленьких братів і сестер, що померли малими? Ото, мабуть вони найбільші, що сьвітять, аж мигають. І хотілось міні, щоб і моя душа колись стала ясною зорею і сьвітла на землю і веселила людські очі. І я не счуюсь було, як ної мрії полетять в інший край. Моя мати була дуже богомільна і любила слухати. Як я було змолою вечорами читаю життя сьвятих подвижників. І я малим був дуже богомільний. Я чогось нагадую собі ті життя подвижників в пустині, і міні вже здавалось, що й я сам не коло лямана, а десь в Єгипті, в пустині, що я сам живу в печері в скелях... Міні хочеть ся якогось подвига, якогось незвичайного, доброго діла. Я чую потяг до чогось

неомежованого, неясного, але доброго. От міні здасться, що я стану подвижником, присвячуся, дійду до високого ідеала. Буду молитись в печері, думав я, надіну чорву одежу, їсти му самий чирствий хліб... І міні здасться, що надо мною вже інше небо, інші більші зорі; бачу печеру, високі пальми кругом. Льви і тигри служать міні, грають ся коло моїх ніг, як цуцинята. Висока пальма нахилиється передо мною і подає міні фіянки. Я рву свіжі фіянки. От міні здасться, що моє тіло стає легке, як у ангелів; я хочу йти по воздуху, іду на край високої скелі. Дивлюся вниз. Внизу глибока безодня аж глянути страшно; пустяня без кінця, білі піски, довгі ряди острих скель в якомусь чудному світі. Міні страшно і глянути з такої височини. В мене голова морочить ся. Я жахаюсь... Зразу міні стає страшно... мороз пішов по тілі. Страшно і львів і тигрів, і чорної глибокої печери. Міні стає страшно, що я сам лежу коло куріня, що кругом мене нема людей. Чую, щось в кущах зашелестіло. Я стрвожив ся. Мрії счезли. Щось шелестить ще ближше, йде. Я схоплююсь. Міні чогось здасться, що то лев або тигр. З кущів вискакує щось довге, цибате, віжки як палічка. Чорт? Ні!... Довгі уха майнули... заяць.

Я аж крикнув: Заяць, заяць! лови его! І мій страх не знаю, де і дів ся. Я погнав ся за зайцем, а заяць майнув проз мене і сховавсь в осоці.

Саня усміхнулась.

Молодий хлопець одкривав свою душу. Над широким морем, на вольній волі, далеко од свого домашнього і службоватого клопоту его душа стала одкритою, як буває часом в дорозі, далеко од дому, серед широкого степу, в густих лісах, в горах: і поезія дороги і нова обстава, і чоловік стає веселіший, свіжший, одкритий,

неначе чує себе на воли за три девять земель од свого гнізда. І серце тоді любить і приятельство став міцнійше і слово щирше.

Потревожені мої нерви знов втяхли. Я знов лягаю на траві і прислухуюсь. Нігде ні шелесту, ні гуку. Рябалки знов зайшли десь далеко. На дворі зовсім смерклося. Поночі аж чорно, тільки бачу гирло Дуїстра по-під горами лиснить між очеретами. Десь кривкнула сова жалібно, неначе жалилась, або плакала, як дитина. Коли дивлюсь на лимані щось чорне, неначе супеть ся чорна тівь по воді: то дід Хтодось пливе човном, буде вечерю варити забродчикам. Міні став веселійше на душі. Я чую, як зашелестів човен в осоці, як зашипів пісок під човном.

Дід виходить на кручу і нораєть ся коло кабці. Блиснув огонь. Дід запалив сухий очерет і вкинув в піч. Огонь блиснув широкою ясною плямою. Дід виступив у тій плямі в білій сорочці, ясний аж прозорий, неначе він постав просто з ясного дня, та в чорну піч і приніс на собі сьвіт сонця, неначе од него стлалось кругом соняшне проміння. Міні цікаво дивитись на него. Полумя язиками вискакує з печі і лиже чорні челюста, неначе корова облизує свій чорний ніс.

Я задивив ся на ту картину, і мої хлопнячі думи полетіли в інший далекій край, за далеке море. Я тоді саме начитав ся Майн-Ріда... та так начитав ся, що хотів з двома товаришами їхати в Америку, та тільки не знав, як їхати, чи суходолом, чи морем. Пригадались міні картини з Майн-Ріда, пригадалась якась річка широка. Над річкою ліс трохи не до неба. На пальмах, на фікусах повелись високо ліяни. На них червоні та жовті здорові квітки, такі завбільшкв, як тарілка. На деревах скачуть малпи, гойдають ся на гвільках зачепив-

шлись хвостами. Літають якісь як жар червоні птаці. Я іду в ліс густий та старий. В лісі темнійшає. Якісь чудні звірі плазують пошід деревом. А тінь густійшає. Стає поночі, як у ночі. От у лісі прогалина. Горять багаття, кругом него стоять червоні Індийці. Коло багаття стоїть до дерева привязана панна. Одежа на ній біла як сьніг. Чорні коси розпущені і вють ся по білій одежи. Міні здаєть ся, що її будуть мучити, різати. От-от потече червона кров по білій одежи. Міні стає її жаль. Я серджусь на Індийців. Я стаю лютий. Міні здаєть ся, що я кивув сяб на їх і визволив нещасну панну. Але міні стає страшно дикарів, як подумаю, які вони дикі та страшні. Неваче бачу їх кругом багаття: дикі, здорові очі, на головах стремлять червоні піря, на шві намиста з тигрячих зубів. Сич крикнув в горах. Перечитані картини Майя-Ріда неваче стоять перед моїми очима. Міні стає сумно. Я кричу до діда Хтодося. Мій голос, мій крик неваче проганяє ті страховища і додає сьмільвість. — Діду гов! кричу я на весь голос. І мій звінкий голос пішов луною понад Дністром, понад очеретами, десь далеко вдарив ся об кручу, зазвенів і прорвав ся, неваче склянка виала десь, зазвеніла і розбилась.

Дід Хтодось високий, плечистий, сивий, з довгими вусами, проворний, як хлопець, веселий, як парубок. Було, як випе, то й козачка танцює.

— Паннчу гов! обзяваєть ся до мене дід з кручі на весь свій адоровий голос. Єго адоровий, густий бас покотив ся луною понад Дністром, як весняний грім, ввірвав ся об високу кручу і неваче впав залізною довбнею на скелю, гупнув і замер. Мене це забавляє і я знов кричу.

— Діду Хтодосю гов-в в! гов! гов!

— Панячу гов-в-в! аж реве дід Хтодось, бо знає, що я жартую. Він і собі жартує.

Єго голос серед темряви знов загув, як труба і ввірвав ся далеко під кручею. Міні став сьмішно.

— Діду гов! кричу я втрете.

— На цей вечір доволі! Нехай ще на завтра! Завтра з мішком, сьогодні з торбиною! кричать до мене дід.

— Діду! Ви звідсіль коло огню похожі на дикого Індійця! кричу я.

— Брешеш, панячу! Дакі люде — пєсіголовці з одним оком в лобі, а в мене, хвалити Бога, обидві баньки цілі, поки якийсь становий не вибє, кричить дід. Я регочусь. Міні сьмішно, що дід плете якусь нісенітницю, невідому в географії.

— Пєсіголовців з одним оком вігде в сьвітї немає, кричу я до діда. Хіба ви бачили пєсіголовців?

— Бачити на свої очі — не бачив, а чув. Кажуть, дєсь вони живуть за морем таї людей ідять, обізвав ся дід. А в кнвжках якже пишуть?

— Пишуть, що немає! кричу я. Є люде червоні, чорні, жовті, жовто-горячі...

— А може й зелені є? кричать дід і регочеть ся. Мабуть й кнвжки часом такі брешуть.

— От чорві люде так є. Я сам бачив в Одесі: Арапама звуть ся; причепи хвоста та роги, то й готовий чорт.

— В Америці живуть червоні, дикі люде, їх звуть Індійцями, кричу я до діда.

— Колиж вони червоні? Чи тоді, як варені, як от раки, чи й сирі червоні? обзиваєть ся дід.

— І живі червоні, кажу я. Знов закував сяч: кукував, кукував! Дід передражнює сича тоненьким голосом: кукував, кукував! достоту як сяч. Я регочусь з усєї свля.

— Діду, кажіть казки! кричу я до діда.

— Цеб то звідсіля? обзиваєть ся дід. Цеб то: кажи казки в Бендерах, а я буду слухати в Акермані! Нагавкав сяб дід таки добре! Нехай-же прибіжить з забродчиками Бровко, то я ему загадаю казати тобі казки; той тобі може й гавкатиме звідсіль.

Куріні стояли од печі, таки далеченько. Дідови й міні треба було таки добре напинатись, щоб перегуковатись.

І міні не хочеть ся вставати і йти до діда. Міні гарно лежати на спині в теплі і дивитись на небо, дивитись здалеки на багаття, на осьвіченого діда. І на кого це схожий дід Хтодось? Десь я бачив такого... чи, здаєть ся, читав про такого здорованія, старого козарлюгу, що і кінь під ним вгинаєть ся. Ага! Гонта. Ні, ніби Залізняк.. Я вже тоді прочитав Шевченкового Кобзаря. Нечаче Ярема... Але Ярема був молодий. Наче Гонта під Смілюк. Ні... Тарас Бульба! майнуло в мене на думці. І я згадав, як учитель читав нам в клясі уривки з Тараса Бульби, ті розкішні картини, що раз прочитаєш і повік не забудеш.

Знов путають ся в голові мої мисли, як риба в мережі. Тараса Бульбу Поляки розпjali на старій вербі, десь тут під Дністром і підпалили вербу. Я дивлюсь на огонь в печі, осьвіченого діда коло печі, дивлюсь довго-довго і ніби бачу прочитані страшні картини. Бачу огонь під вербою. Верба горить внизу, огонь червоними язиками леже ноги Тарасові. А его лице, его високе чоло гордо підняте вгору. Очи горять, як огонь. Він дивить ся на широкай степ за Дністром, де бють ся козаки з Лягами, подає голос, правує козаками, не чує муки. Дим вкриває его. Через дим, як через сітку, свіють довгі вуси, блищать очи... І я бачу картинну ще страш-

війшу. Ніч темна, зоряна. Горить ціле місто, не то Сміла, не то Умань, горить Дубно. Місто на горі. Огонь, дим, пекло! Кругом пожежи чорніють високі, зубчасті мури, стіни, башти. А за стінами палає, реве, клекотить сгонь. Дим летить під хмарами, закриває зорі. Видно як у день, пологі луки, річку, далекі села, церкви. Білі голуби вють ся над огнем. Одчиняють ся брами. Виходить польське військо. Військо веде Андрій, зрадник, син України, син Тараса...

Я чую в душі, що ненавиджу Андрія і готовий вбити его. Козаки наступають на ворога, б'ють ся. Люде падають. Я готовий стати з козаками і битись з ворогами. Чую, що ненавиджу ворогів. Але бачу ріки червоної, запеченої крові, бачу поле, вкрите труном. Міні став страшно, мене бере жаль. Як був я маленьким, я не міг дивитись на рани, на кров, не міг дивитись, як ріжуть птицю, як вона зарізана побивається на траві.

Я одвертаю очі в другий бік, неначе для того, щоб не бачити тих страшних картин пожежи і крові. І бачу, за лиманом неначе десь далеко-далеко щось займаєть ся. Та ясна пляма на небі здаєть ся міні одляском передуманих, страшних картин. Прислухуюсь, дід Хтодось, пораячесь сьпіває тахо якусь пісню, неначе нишком промовляє голосом. Пісня смутна-смутна, як горе. Мабуть вона пригадовала дідови про якісь-то пригоди в его сумному життю. Міні трохи чудно, що веселий дід сьпіває такої сумної пісні.

— Діду, а нуте веселійшої, бо це щось дуже сумна! гукаю я.

— А ти й чуєш? А якоїж тобі? Може про Саву Чалого? гукає дід.

— А хтож то був Сава Чалий? питаю я в діда.

— Був велике ледащо. Був козак-Запорожець, та зрадив козакам, пристав до Ляха! гукає дід.

— О трясеця его матері, кричу я до діда. І я чую в душі, що ненавиджу того зрадника, як і Андрія.

— Ляхи дали йому за зраду сепа, землі. А Запорожці в почи спалили его дім і вбили его.

— Вбили? Ова! гукаю я.

— А щож? Гадюку візьми та вбий, бо вкусить! гукає дід. А ти що зробив-би з ним?

— А як нікого не вбивав, гукаю я. Як того Саву Чалого звязав-би та одвіз в Америку тай пустив-би між диких людей. А вбити не вбив-би.

— Ого! З таких-то паничів і виходять ті, що найгірше бють. Аджеж і той полковник, що міні вибив зубя ломакою був з паничів, гукає дід. Я прикусив язика. Дід часом різав правду просто в очи.

— Діду Хтодосю! он щось горять в степу. Чи не скирту хліба хто піднялив в степу? кричу я до діда.

— Вчиш ся ти в школі та, як бачу, нічого не знаєш, гукає до мене дід. То місяць сходить?

— А хибаж в школі вчать, коли місяць сходить? гукаю я до діда.

— А чомуж вони вас вчать там, коли ти і цього не тямаш? гукає до мене дід.

Міні сьмішно, що дід так химерно розуміє школу і я забуваю про страшні картини.

З чорного степу висовується здоровий, червоний місяць, неначе закрадається, щоб заглянути в лиман. От він викотився над стеном, здоровий як діжа, червоний як жар. А з лиману, згід чорної півзкої смуги берега викотився другий такий самий. Я забавляюсь ними. Стоять два місяці як пара золото-червоних коліс. Постояли вкупі, неначе наговорились, як приятелі, тай

розійшлись, як вороги; один вгору, другий вниз. Швидко поплив місяць по небі. Я слідкую за ним очима. Я бачу, як він плавно, велично, як лебідь по воді, пливе вгору. Світ падає на верхи круч, на верхи гір. Гори віби виглядають з темряви. Верби стало видно зверху до низу. Світ освітив всю Дністрову долину. Тільки чорна смуга поїд кручами вєть ся нопад очеретом, як чорна гадина. От місяць заглянув в середяну лямана і од місяця до берега простяглась неначе довга-довга стежка, посвяана золотим піском.

— Діду Хтодося! кричу я до діда.

— А чого там, звеш? Щоб не забутись, як мене звуть? обізвав ся дід.

— Чя ви бачите, яка стежка простяглась од місяця до берега? гукаю я до діда.

— По тій стежці русалки ходять в ліс по горіхи, гукає дід. Не дуже лишєнь задявляй ся на ту стежку.

— Чого так? питаю в діда.

— Бо русалки заманять тебе в ляман на дно до себе на вечерю.

— А я їм по лиця дам! жартую я.

— Ого! Як становий нам давав?! Над русалками станових нема: їм добре отам в лямані, гукає дід.

— Чи швидко вернуть ся забродчяки? Я вже їсти хочу, гукаю я до діда.

— Підожди! бо риба сьогодня ловить ся, неначе її чортя гонять в мережи, гукає дід.

На лямані дєсь далеко-далєко замягали золоті хвильки. Гєп-гєп чорніють якїсь темні цятки і пабляжають ся. То плывуть на човнах забродчяки. Од човнів по обидва боки розходять ся все шярше та шярше полоєн, неначе волоті ширьки. От човни паскочили на золоту стежку.

Стежка піби поламалась колінцями, загойдалась. Золоті шнурки обплутали її, поперетинали.

Човни пристали до берега. Я схвачуюсь з місця і біжу до печі, над кручу. Духота зовсім спала. Сьвіжість потягла з лямана. Запахло берегом, вогкостю, запахло мокрою рогозою, мокрим очеретом, лозами, водяним баговинням.

Рибалки обсіли кругом печі, потомлені, мокрі. Робота була важка. Риба ловилась добре. І не просять мене читати Катерину або Наймачку. За теж дід Хтодось розговорив ся... Розказував, як він ще парубком втік од лихого папа, як став на роботу в Акермані, як один лютий полковник ввіймав его і посадив в тюрму, як вдарив его по зубах пальцею, розмізчав губи і вищербив два зуби. Я бачу широкий шрам на дідовій губі, бачу его щербаті зуби. Розказує дід, як він утік з тюрми, перевіз ся за Дунай в Добруджу, як жив, бідовав, рибалчав...

Я слухаю его повість, як цікаву казку... І скільки тих казок було не розказують забродчики, сидячи коло кабиці. І з того часу моя душа стала за діда Хтодося, за народ. Менє не тягне вгору, не манячить передо мною слава, богацтво, паньство. Мої сьмнатії пішли вниз, до діда Хтодося, бо... хто лежить на споді, тому найгірше достаєть ся, того усі душать. І як часом було батько обижає забродчиків чи на харчах, чи на грошах, я не любив в той час рідного батька, бо знав, що він робить не по-правді.

Рибалки повечеряли і розійшлясь спати по курінях. Я лягаю спати в здоровому куховарьському куріні на розстеляному кулі і засипляю в одну мить. Вранці сьвітом рибалки встають до роботи. Я прокидаюсь і не можу вже заснути. Через двері куріня видно червоне, ясне

небо. Я схвачуюсь з постелі і виходжу з куріня. Ливневий ранок, самий пишний ранок розгорів ся. Зоря сіяє на синьо-фіолетовому небі, як здоровий алмаз. Небо наче зайняло ся, горить ясними, чистими фарбами. Широкі полоси чистого жовтого, жовто-горячого, рожевого, а внизу червоного цвіта, аж лиснять зливаючись делікатними сутіннями. Небо на сході неначе закрите пишною, квітчастою завісою, блискучою як дорогий атлас, і та завіса шіби впала на лиман і вкрила его блискучими полосами од берега до берега... Лиман сіяє як і небо. А десь далеко в очеретах, в осоці на пологих луках понад Дністром лиснять плеса довгі течії, озерця. Одно вхопило з неба ясно жовтий цвіт, друге червоний, третє рожевий і блищать вони в зелені, як брилянти усякого цвіту, розкидані по зеленому оксамиті. На лугах, в горах кричать пташки. В далекому пасаді сьпівають півні. З очерету піднялись з криком качки і ключем полетіли на лиман. Підняв ся важкий бусько і плавко перелітає Дністер. Ог він перелетів низько і трохи не черкнувсь погома об голову діда Хтодося. А небо розгорюєть ся ще більше. Зоря підняла ся високо і шіби тоне в лазуревому небі. Фарби стали ще яснійш квітчасті, полоси аж лиснять неначе чистий кришталь. Крик, галас пташаний стає більший. І небо і земля, і вода неначе вбрались в найдорожші прикраси і ждуть-стрічають царя неба і землі — сонце.

Дявлю ся, дід Хтодось стоїть над кручею, як кам'яний, облятий червоним сьзітом, молить ся Богу, хрестить ся і кланяєть ся до зорі. Я хочу і собі молятись, шепочу слова молитви, але їх не розумію. Молатва не іде міні на душу. Темна ніч говорила міні про тебайдські печери, про молитви, про чорну одєжу, говорила про рай для себе. Пишний, веселий ранок говорить міні

не те, а щось інаше. Про що він міні говорив, я і сам не розумів добре. Щось неясне, незмежене ворухилось в серці; але радісне, як те небо, веселе, щасливе. Радість, веселість ворухались в серці; серце грало як риба в воді. Не молитва, а пісня ішла на душу. Я неначе чув музику в своїй молодій душі. Якись пишні очі з довгими чорними війми манили мене. Я гочув серцем, що хочу любити; а що, а кого любити?... Якись музичні мелодії лунали в моїй душі, неначе вони лили ся з неба, розкішного, розмальованого рожевими, жовтими та червоними полосами, неначе вони піднімались з блискучого, пофарбованого лимана.

— Буду вчитись сьпівати або грати, я люблю музику, ворухилось в моїй думці. Або вивчусь лучше маллярству... буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, на лимані, думаю я, або... буду писати вірші, складу віршами книжку, таку як Катерина... Напишу про діда Хтодося... про нещасних прибитих бідою... Про їх, про їх! ворухить ся в мене думка. І я чую, що я якось люблю... Люблю чвісь пишні карі очі; десь я бачив ті очі, привгадую я собі. Люблю діда Хтодося, люблю рибалок і усіх людей, люблю оте розмальоване небо, отой блискучий, квітчастий лиман... Чую рай в своїй душі, хочу, щоб і для усіх був рай...

Дід помолив ся Богу і обернув ся до мене.

— А що, чаичу! зайшов сюди з бурлаками. Чаю в нас нема. Біжи напий ся чаю з лимана, та закуси житнім хлібом, поки я сьнідання зварю, каже дід Хтодось.

Я купаюсь в лимані, міні здорово, весело. Я не виходжу, а вибігаю на кручу. Я беру окраїць хліба з сіллю. І міні той житній хліб здасть ся смачнійшим од усіх потрав.

Минуло чимало часу... І я забув і про пустинні тебайдські, забув про Америку. Я знайшов свою Тебайду, свою Америку, то свій рідний край: Україна і народ. Нам одмежено клопоть рідної ниви. І будемо працювати на її і для неї. Що ми доброго зробимо для неї, те ми зробимо і для людськості, бо ми частка людськості. В цьому і ми космополіти, сказав Комашко, обернувшись до Сані.

— Правда ваша, правда! обізвалась Саня. Я чую, що мої пересвідчення ще не зовсім тверді, всясні. І вона почула, що під нею ґрунт космополітизма захитався...

І вони обов несподівано стали. Перед ними стояли високі скелі, як стіни. Скелі тут закручувались, дійшли до берега і заставляли стежку.

— От і перейшли увесь Фонтап, а я і не зоглядівся. Так я заговорився, сказав Комашко.

Вони повернули назад. Стежка спускалась в глибоку долинку.

— І цієї долинки я не примітив. В добром товаристві мні здавалось, що я все іду по рівному, сказав Комашко.

— І я не примітила цієї долинки, все вас слухала, сказала Саня і зареготалась.

— Ішов-би я з тобою в життя через гори і долини і не примітив-би їх, подумав Комашко.

— Будемо засівати свою рідну ниву золотим насінням просвіти, широкої культури, будемо дбати, як мога, про добробит народу і України... Будемо пересаджувати на свою ниву космополітичні висші ідеї. І виростуть в нас люде... І десть найдуться інші діячі і будуть мирно працювати для своєї нації, для свого народу. Я горячо бажаю, щоб настав той час, коли дві ворожі армії зійдуть

ся тай розійдуться, не схотять битись; коли вони в-пхнуть вперед своїх генералів та дипломатів, тай скажуть їм: „Стріляйтесь, бийтесь самі, коли маєте смак до війни, а ми підемо до дому, до батьків та жінок, до дітей, до плуга, до кивжкв, сказав Комашко.

— О, цього довго прийдесться ждати, обізвалась Саня. Життя і людська історія така штукована, складна річ.

— В кожному чоловікові сидить трохи чорта, а в кожному є трохи і Бога, або і багато Бога; і той Бог вижене колись чорта тай прожене его на очерета та бо-лота, сказав Комашко.

— Це правда, але є і такі люде, в котрих сидить сам тільки чорт з рогами, з хвостом та з пазурами, сказала Саня.

— Це я знаю: є і такі, в котрих сидить чорт у фраку, або в одежі з шовкової чесучі, в цвікері, в рукавичках, прилизаний, причесаний, сказав Комашко і зареготався. Він розумів Фесенка.

Саня догадалась і собі зареготалась.

— Таквих людей, в котрих сидить цей прилизаний чорт є чв-мало. Це тигри та пантери людського племені. Ці тигри і просьвічені і по європейські делікатні і навіть бувають вчені... пвшуть вчені кивжкв... Ці самі страшні для культури, прогреса та просьвіти. Подумайте собі, що бенгальські тигри користувались-би орудниками європейської культури... Якого лиха ониб накоїли.. Ой-ой!

— Знаю, знаю! сказала Саня. Ці тигри стережуть ту цілющу воду просьвіти і добробуту; самі пють, а другим не дають...

— То вкрастиб од їх цілющу воду! Нехай стережуть порожну кривницю, сказав Комашко. Це одно до-

бре злодійство, яке я знаю в світі: це злодійство Прометей, що вкрав огонь з неба і дав його людям.

— А як вкрасти, коли в їх сила? А замків, а сторожів скільки? сказала Саня.

— То обернути тигрів в овечок. Це довге, загайне діло, бо моральна хвороба в їх за давнину, але... але... гуманізм потребує такої системи. Треба так провадити діло, щоб їх зосталась велика меншість, щоб зосталось їх тільки чортам на насіння. Тоді сила буде не в них.

— Поки сонце зійде роса очь вність, скажу я з погляду свого козмополітизма. Діло гуманітарно-загайне, а деспотизм тим часом і нас покраде... поки ми викрадемо в него культуру, сказала Саня. Я сусід наших знаю: між ними хмари, густі хмари яструбів, а голуби щось не показують ся. А що буде, як ми станемо овечками, а они зістануть вовками?

— Не думаю, щоб так було. І сусіди-люде і вони колись повинні стати правдивими людьми і покинути вовчі порожня, сказав Комашко. Будемо працювати і ждати. Простягнемо до них руку. А не подадуть нам руки тоді... Їони будуть винні, як і тепер винні перед нами. Тоді Україна засьпіває іншої пісні.

Саня мовчала.

— Щасливий день випав вині міні. Тим то я і так розговорив ся про щасливі дитячі літа. І вольний час, і море і добре товариство. Добре товариство велике діло в життю: в з ким поділитись, думати, поговорити. Добрий товариш часом лучше од рідного брата, сказав Комашко.

— Ви сказали про добре товариство... тихо обізвалась Саня. Ви сказали правду. Якби в мене не було доброго товариства, то яб давно зачевріла, а можеб душею і загинула, сказала Саня і в словах її почувалась жалість.

— Хвѣаж вам важко жити на світі? Ви такі мо-

лоді, любите науку, просьвіту, хочете добути собі серйозні пересьвідчення, працюєте в школі, розвиваєте дітей. Певже цього всего вам за мало? сказав Комашко.

— Моє життя в сім'ї дуже важке. Хіба ви не примічаєте, що мачуха мене не любить? сказала Саня.

— Я думав, що вона тільки до вас не дуже прихильна, сказав Комашко.

— Мачуха мене ненавидить і любить тільки свою дочку. Родилась вона і зросла коло Каменця між польськими дідичами; її батько був небогатай дідич, родом Українець. Од навів вона набралась аристократичного пацькського духу, та ще і свого доклала. Вона мене і свою дочку держить в неволі, як у тюрмі сьлідкує за мною, як шпiон. Настане вечiр, вона замикає мене і сестру у хаті. Ні одна книжка не доходить до моїх та сестриних рук, без її цензури. Я в день утікаю до Мурашкової і тільки там ми собі навчаємось і наговоримося. Мачуха перевертає, переглядає мої й сестрині столики, постелі, скринки, нашпорить по кашенях. Вона консерватистка, обскурантка, ненавидить нові ідеї, молодих, нових людей, любить польський язык, ледви зносить великоруськвій, не любить українського, забороняє і нам і навіть слугам слово сказати по українськи. А як вона міні доікає словами! Яку обиду терплю я од неї що дня, що години! Якби не батько та не товаришки, міні хоч на сьвіті не жити.

Санин голос легко задріжав. Здавалось, ніби вона от от заплаче. Недавня розмова про усякі принципи, сьмільна, вольна, і широкий простір моря, і сьвіже повітря — все розкривало її душу, направляло її на щирість, на одкритість. Жалість здавила за серце Комашка.

— А я думав, що ваше життя пливе в рожах та леліях, як весна красна, сказав Комашко.

— Не думайте так. Життя моє важке. Я думав не знаю щасливого. Я іду до дому, а міні хочеться назад повернути од дому, сказала Саня. Мачуха нервозна, сердата, гризе мене і батька, чепляється без причини, а своїй дочці годить, як милій дитині. А скільки раз я плакала од неї! Які вона прикрі, гіркі слова міні говорить.

Комашковині і жаль стало Сані і він зрадив од надії. Саня ще і разу не одкривала перед ним свої душі. Він глянув на її очі. Веселі її очі стали смутні та жалібні.

— Ваша доля, се доля молодих чесних людей теперішнього часу, сказав Комашко. Скрізь тепер в життю потайна боротьба за принципи, якийсь смуток в сім'ї в суспільности. Скрізь я чую стогін пригноблених, неваче стогін тих хвиль на морі, що вітер б'є ними об скелі. Людське життя, як оте море, і шумить і хвилює; хвиля гонить хвилю, поки і сама розіб'ється об скелі або пропаде без сліду в глибокому морі... А нам треба держатись тої хвилі, греба боротись, сказав Комашко і глянув просто в очі Сані.

Вона глянула на його карі, темні очі. В їх світілася думка, міцна енергія, чесність. Вона ніби читала в його очах його думки і шукала в їх поради, помочи. І вона сама не счулася, як її чогось забажалося дивитись і дивитись на ті очі, неваче вона шукала в тих очах поради, спокою, щастя. Вони обоє замовкли, ставши над кручею, і дивились на море, на синю далеч. Комашко вглядів білі вітрила корабля, що сизіли в тумані і задивився на їх. Саня повернула очі і собі задивилась на той корабель, що тихо плыв по морю.

— Зійшлися наші очі в поетичній далечі. Чи зійдуться то наші душі на віки? подумав Комашко і обер-

нув ся до Сані. Він вловив в її очах поетичний момент, поетичний настрій.

— Я думаю, що найвище щастя на землі можна знайти в душі, котра симпатизує нам, нашим думам, нашим ідеям; симпатія красить ся коханням. Чи любите ви мене? Ви певно знаєте, що я вас давно люблю, сказав Комашко.

Саня швидко кивнула на него очима, почервоніла, як рожа, і так само швидко спустила очи до долу. Вона мовчала і думала.

— Скажіть міні хоч одно ласкаве слово, дайте міні надію сказав Комашко. Дозвольте міні просити у вас і вашого батька вашої руки.

— Сьогодні я вперше почула до вас симпатію; я не вмю таїтись і говорю щиро: ваші мисли стали міні до вподоби, сказала она тихо. Серцеж не в нашій воли; я ще сама добре не знаю, куди воно поведе мене. Дайте міні підоджати, розмислити все на воли. З серцем, з життям не можна поводитись легкодушно і не поміркувати гаразд.

— Правду ви кажете, сказав Комашко.

— Приходьте частійше до нас, поговоримо; а там побачимо, сказала Саня.

— Боже мій! а що буде, як я его полюблю щиро, горячо. Як тоді примірити міні мое серце, мої давні мрії. Невже я мусітиму пригнітати своє серце, задушити кохання, перемогти свою душу, забути его.

Вона злякалась тої боротьби, котра наступала перед нею в далекій перспективі, неваче чорна хмара виступає з'за синього моря на погожому синьому небі.

Саня мовчала. Мовчав і Комашко, і вони обоє задумані з очами спущеними до долу пристали до компанії, котра ішла проти їх.

VI.

— Що набалакались вже? спитала в Кошанка Христина, усьміхаючись. Коля набалакались, то ходім обідати, бо я вже їсти хочу.

— Вам-би усе обідати, сказав іронічно Целаброс.

— А вам що? Вам-би мабуть все промови говорити та вірші писати? сказала Христина. Виб, здаєть ся, до моря і до тої скелі Кауцуца говорили промови, дражнилась Христина.

— А справді, скажіть оце промову, а ми послухаємо, обізвав ся Мавродін. Ви справді вистець говорити промови.

— То і скажу! промовив гордо Целаброс. „Стоїш ти, скеле, серед моря і гордовито позираєш на сірі хвили кругом себе. Минуть годи, минуть віки, а ти все однаково стоятимеш, горда і пишна, незмінна, вища од того клекоту хвиль. Ні негода, ні бурі не порушать тебе. І неоднн корабель, вдарившись об твої міцні груди, хрусне, як суха тріска. А чоловік гнеть ся, хилить ся, ламає свою душу, ламає пересьвідчення, ламає своє серце“... Ох, роздражнило мене оце море, оці скелі! Вибачайте Христино Степановно, що я не скіпчу промови, бо почув хіть писати, писати! Море натхнуло мене поетичним духом! Чую сей дух в собі! Прощайте!

Целаброс ефектно вихопив з кишені сурдута книжечку і оловець і бігом побіг до фонтана під берестя.

— Чи в ліберальному, чи в консервативному тоні будете сьогодні писати? крикнув йому навздогінці Кошанко іронічно.

— А вжеж в ліберальному, крикнув Целаброс не оглядаючись, і побіг так, що вго біла стаяжка на брилі задерлась вгору і металась кінцями.

— Промова троха пахне хрестоматією Галахова. Міні здаєть ся, якби ми оце гуляли на городі, то Целаброс

був-би готовий сказати промову і до каусти, обізвав ся Комашко.

Целаброс писав кореспонденції у всякі газети: і в ліберальні і неліберальні. Як часом не приймали єго писання в ліберальні газети, він перероблював єго в консервативний тон і посилав в неліберальну газету, лаяв те, що попереду хвалив. Він за гроші писав і нашим і вашим і таки добре ламав свою душу на всі лади.

Сівши під берестом коло фонтана, що мигав сріблом на сонці, він надув ся, як сердатий індик, і перероблював кореспонденцію зовсім не в тому тоні, в якому він імпровізував промову до Клуццна скелі. Він таки добре поломав свою душу на всі боки. Скінчивши свою мазанину, він видер шматочок чистого паперу і написав до Мурашкової:

„Серце мое, моя овечко! Я побіжу в редакцію на часок, але зараз верну ся. Одрізнись од компанії і іди зо мною одним на прогуляння за скелі. Нехай я хоч гляну тобі в вічі на самоті, осторонь од людей, наплю ся щастя з твоїх очей, з твоїх червоних уст“.

Написавши записку Целаброс викинув хусточку, обтер горячий піт з лоба і пішов над берег моря.

— Прощайте! В мене роботи не по шию, а просто з головою! Завтра треба написати рецензію на три книжки, після завтра на чотири. А ті книжки для рецензії міні шлють, та шлють, неначе з мішка сиплють. Треба міні спішити в редакцію, сказав Целаброс, хапаючи усіх за руки. Швидко зачиняють контору. Прощавайте!

— Чого це вам так присіло? спитала в єго Саня.

— А того, біла панночко, присіло, що я чоловік діла а не слів, сказав діловитим тоном Целаброс.

— Що в вас за комплєменти дамам? пароські, чи наксоські, чи кырські, чи що? сказала Саня.

— Може і кипрські, сказав Целаброс. Гей павно, прощайте! крикнув він до Мурашкової, котра стояла осторонь од усіх. Целаброс підбіг до неї, подав руку на прощання і всунув в її руку записочку. Мурашкова обернулась до моря і крадькома прочитала кипрські компоненти Целаброса.

— Прощайте! Прощайте кавалери і дами, прощайте! Пема часу байдяки бити. Мене жде діло, але я через годину верну ся; з вами так привмно гаяти час, сказав Целаброс, поглядаючи на Мурашкову, і побіг стежкою поміж камінням.

Тільки що він трохи одійшов, назустріч йому вибігли з'за скелі жінка Бородавкнна, невисока, огрядна дама, повновнда і гарненька. Вона впізнала Целаброса і кинулась до его.

— Куди ви? спитала вона в Целаброса.

— За ділом в город! крикнув він і хотів помянути її.

— Не пуцу! вертайтеся! і не думайте іхати! цокотіла Бородавкнна, не пускаючи его руки.

— Та вже для вас верну ся на часок, сказав Целаброс. Він ніби хапав ся в редакцію, але це робилось тільки для ефекту.

— А бачите, таки вернула вас! сказала кокетлива Бородавкнна. Целаброс вернув ся і провів її до компанії. В Бородавкнної була повна біла шва. Целаброс любив її шию, задвив ся на ту лебедину шию і... вернув ся сьлідком за Бородавкнною, забувши і про діло.

— Чи не бачили ви мого Сергія Степановича? спитала вона всіх гуртом, швиденько подаючи свою маленьку білу руку в золотих перстенях на пальцях.

— Он там під берестами грає в карти з своїми приятелями, обізуалась Христина.

Бородавкіна кинулась до берестів. Сергій Степанович ливнув на неї очима і здивовався і стривожився. Їму здалося, що вона або з неба впала, або з під землі виросла.

— Сергію Степановичу! Ходи сюди на хвилиночку; щось маю тобі казати, промовила Бородавкіна, ледви вдержуючи злість. Бородавкин знехотя встав, хапнув сурдут і пішов слідком за жінкою. Жінка одійшла далеченько од берестів і махала до его рукою: бідний Бородавкин ледви поволік ноги: він ішов як віл на заріз.

— Попався бідний брат! сказала Христина Степановна. Достанеться це йому на бублики.

Матрона Титовна Бородавкіна була дочка одеського міщанина підфіцера. Бородавкин ще студентом жевився з нею за її красу, за її чудовий голос. Трошки ідеаліст в молоді літа, він задумав не допустити, щоб часом така перла, як Матрона Титовна, не впала в грязь і не пропала на віки. Він виїняв з болота ту перлу і жевився з Матроною. Про характер її він тоді і гадки не мав.

— Де ти бродиш, де ти волочишся волоцюго, павлице? Ти знаєш, що ми на дачі вже тиждень їмо хліб за позичені гроші! Діти ходять босі. Ти гуляєш, а я сиджу над морем в міщанській хаті, пропадаю з нудьги. Бородавкин стояв і тільки очима лупав, як винний школяр, що несподівано попався в руки вчителя.

— Я за тобою ганялась скрізь: була і в Бендерах і в Терасполі; була і в Кишиневі, грізно говорила Бородавкіна.

— Чогож ти ганялась? Чи ти здуріла? обізвався Бородавкин.

— Я не здуріла, а от ти то давно здурів. Хіба я це вперше ганяюсь за тобою по городах? Хібаж я не раз вже

ловила тебе з бєндерськими офіцерами в трактирі? А жалування де? Давай сюди гроші! крикнула Бородавкіна.

— Мотрюнцю, серце, не кричи, бо люде почують! Жалування вже нема. Ось зісталось десять карбованців. На, возьми, сказав Бородавкін і подав гроші жієци.

— А решта де? Чим же ми будемо виплачувати за дачу? Чим-же будемо харчуватись? кричала Бородавкіна і кидалась до чоловіка з кулаками. Де ти дів гроші?

— Против та в карти програв, спокійно сказав Бородавкін.

— Против... Чом ти дома не сидиш та волочиш ся з пияницями, граєш в карти? говорила Бородавкіна.

— От веселість з тобою сидіти та слухати, як ти гризеш міні голову! Йїдь до дому, бо я тебе отут вбю! крикнув Бородавкін несамовито і єго сїрі очя блиснули як у вовка.

— Не вбєш! Я крикну на все горло! Я пароблю скандалу! сказала Бородавкіна.

Бородавкін знав, що вона може це зробити, і замовк.

Хрєстина догадалась, яка ввійшла між ними історія, прибігла до їх і на силу заспокоїла Бородавкіна. Вона знала, що Бородавкіна любить пограти в карти і повеселитись, любить кокетничати з мушьянами, взяла її за руку, повела під берестя і посадила за карти нїби то на місце Бородавкіна.

Бородавкіна сїла за карти на зеленій траві, заспокоїлась і забула і про дітей і про сварку з чоловіком, забула навіть, за чим прийшла на Малий-Фонтан. Вона сама програвала чимало грошей в карти. Бородавкін з горя пішов гуляти понад морем і думав, якби то втікти з Малиго-Фонтана так, щоби жінка єго не побачила. Він бояв ся як смерти нудьга з жівкою на дач

на Великому-Фоптаві і був готовий утікати од неї хоч за Чорне море. Одначе жінка єго граючи в карти, не зводила з єго очей і була на поготові кожної хвилі погнатись сьлідком за ним.

Бородавкина програла одну-другу партію, нічого не виграла, а програла чимало: її взяла за серце вудьга і злість. Її тягло до гурту, до веселої молодой компанії, що гуляла над морем, тягло до гарного Целаброса... Вона страх, як любила гарних мушин. Бородавкина кинула програні гроші і побігла до компанії вже веселенька та добренька.

— Чого це ви свдите мовчки, неначе школярі в школі? П'яничі понасуплювались не забавляють дам, защебетала вона, давайте засьпівавмо хором. Ой море, море! Як гляну на тебе, то зараз сьпівати хочеть ся. Я бачите, зросла над самим морем. Було це вночі чую, як під нашими вікнами шумить море, то я не втерплю, тай сьпіваю лежачи в постели, аж мама моя було сердить ся. От і теперечки під нами шумить море, над нами чайки кигичуть. Ой яка поезія!

Бородавкина почала сьпівати. Вона сьпівала дуже добре. Її високий дужий сопран розливав ся трелями поміж скелями і стлав ся далеко понад морем. Рибалки повіднимали голови і виглядали з'за скель, закидаючи удки в море.

Бородавкина сьпівала і скоса поглядала на гарного Целаброса, прижмурюючи свої темні гарні очі. Насьпівавшись до схочу, сказала вона:

— Одначе вже час-би обідати. Я думаю, що кавалери будуть такі звичайвенькі, що нагодують дам смачним обідом.

— Добре, добре! Такого соловейка варто нагодувати хоч і париським обідом, сказав Комашко.

— Ще й напоїти шампанським, додав Целаброс.

— Я шампанського не люблю. Я люблю старе токайське, сказала Бородавкіна з елґантною міною.

— Але тут певно не дістанемо старого токайського, обізвав ся позад іх Бородавкіна. Тут тільки пиво дуже добре.

— А ти вже і знаєш, де пиво добре? сердито сказала Бородавкіна.

— Ого. Я знаю, де раки зимують. Ходім обідати, бо я страшно їсти хочу, сказав Бородавкіна. Що набрали своїх найдків, то все чисто поїли і все повипивали.

— Повипивали усе чисто, а міні нічого не залишило! крикнула Бородавкіна.

— Бо не сподівались, що ти прибудеш до нас в гості, сказав іронічно Бородавкіна.

Надійшла і Христіна з залізною дорожничими урядниками. Всі пішли парами до буфета. Мурашкова якось зосталась позад усіх. Целаброс несподівано вхопив її за руку і як п'явка впив ся в її руку горячими губами. Мурашкова почула жар в руді, у всьому тілі і трохи не зімліла.

— Йдіть сьогодні ввечері до дому, а то я поїду, як ви зостанетесь в Одесі, тихо сказала вона єму над ухо.

— Не можу, не можу! Ви мене неначе привязали до себе, ще тихше обізвав ся він.

— Йдіть, бо я зараз втічу звідсіля, поїду трамваєм в Одесу, а звідсіль в Кишинев, сказала вона.

— Поїду, коли ви того хочете, сказав Целаброс.

— Забожіть ся, що поїдете! Аристіде, не мучте мене! сказала Мурашкова.

Огонь палив її. Морське повітря не гасило того огню, а неначе розпалювало його.

— Присягаюсь, боюсь, що поїду, тільки любіть мене і нікого більше; мене, мене одного, сказав Аристід.

Мурашкова побігла од єго і пристала до Сані. Саня глянула на неї і вгадала, що недавно була сцена між нею а Аристідом.

— Ходім обідати в павільон, гукнула Бородавкіна і побігла до павільона.

Павільон був поставлений на стовпах в морю. Під ним билась об каміння і шуміла філя. До павільона з тераси був перекинутий місток.

Оглядна Бородавкіна побігла через місток, як молода панна, але зачепилась ногою за дошку і трохи не впала. Христяна побігла сьлідком за нею, повернулась до усіх і зробила кілька легеньких менуетів. Дошки під її ногами увігнулись і засквіли.

— Ой не танцюйте, бо завалите павільон і потопите нас в морі, крикнув Целаброс.

— Нічого те! скуцаємось в одежі усі разом. Вайде дуже оригінально, а я люблю усе оригінальне, сказала Христяна.

— Ой як тут гарно! Під нами шумить море. Над нами літають чайки. От де моя стихія! щибстала Бородавкіна. Вона і забула, що діти сидять на дачі голодні і босі.

— Чом-же ви не сьїваєте, коли чуєте, що під вами шумить море? спитав Комашко.

— То і засьїваю! гукнула Бородавкіна і почала сьївати пісню.

Комашвія сипнула на поміст. В павільоні стояв один довгий стіл. Усі кинулись до стола. Бородавкіна побігла до того місця, де сиділи кавалери і сіла поруч з Целабросом та залізно дорожними урядниками.

Саня сіла з Мурашковою аж на другому кінці стола. Їм очевидячки не сподобалась компанія Бородавкіної та залізно дорожних паннів. Вони говорили тихо

проміж себе. Обід одначе був веселий. Розмова була така голосна, що через неї не було чуть, як шуміло море під мостом і мабуть через те Бородавкіна перестала сьнівати.

— А щож папичі! Ви обіцяли дамам вина, а я его щось не примічаю на столі, сказала Бородавкіна.

Один жвавий урядник покликав слугу.

— Є в вас токайське? спитав він.

— Нема, сказав слуга.

— Шкода, обізвалась Бородавкіна. То давайте, яке маєте, та швидче, бо я цвти хочу.

Привнесли фляшки вина. Бородавкіна і Христинна поналивали собі повні стакани і шили трохи не пахильці. Од вина всі новеселішали. На помості підняв ся гвалт.

Бородавкіна затягла пісні.

— Ёй Богу, неначе циганка! шептала Саня до Мурашкової. Тільки датиб їй в руку арфу, то малиб обід з циганками.

— Мосе Целаброс! Я хочу мороженого! сказала кокотливо Бородавкіна.

— Зараз буде! промовив Целаброс і казав слугі принести мороженого.

Бородавкіна набрала мороженого трохи не повну тарілку і нанхала ним обидві щоки, запиваючи вином.

— А що, нане Аристіде, ваше серце спокійне? Правда, неспокійне! теревнивла Бородавкіна, чепляючись до Целаброса. Он гляньте, які красуні сидять проти нас на тому кінці стола.

— Бачу, бачу: знаю, що і коло мене сидять красуні, сказав Аристід комплемент Бородавкіні.

— Ви знаєте, що дами люблять горячіше і щирійше од молоденьких паннів, сказала Бородавкіна, ди-

влячись вакханальними очима просто в вічі Аристіда. Не бережіть свого серця.

— Знаю, знаю, і добре знаю! сказав Целаброс насмішкувато. Саня і Надя сьміялись без церемонії. Їх сьмішив грубий тон Бородавкиншої.

— Як була панною підсфіцеркою, так і зосталась підофіцеркою; це правдива одеська фру-фру! тихо сказала Саня до Наді.

— Стережу своє серце та мабуть не встерезу сьогодні, сказав Аристід, трохи не на ухо Бородавкиншій, жартівливим, іронічним тоном.

— А що! стревожила я вас! Ага! говорила Бородавкина тихенько. Колись од моїх очей гинули павничі, як мухи, бо я панною була гарна-гарна, що і сказати і вимовити не можна. Скільки я молодих хлопців піддуряла. Стережіть сяж, пане Целаброс. Було в вечері, як збереть ся компанія, сядемо в човен та попливемо по морю, а я як засьпіваю, то хлопці було трохи в море не скачуть. А мій голос леть ся, леть ся по морю!

— Я і тепер готов скопити в море, так ви гарно сьпіваєте! сказав Целаброс голосно. Саня і Мурашкова встали з'за стола і повтікали на край павільона, де стояла довга лавка.

— Одеська фру-фру розправляє крильця, шепотіла Саня до Мурашкової.

— Бо добре випила! обізвалась тихенько Надя.

Принесли ще фляшки вина. Бородавкин вже добре надудлив ся і ледва сядів на стільці. Комашко і Мавродієві встали з'за стола і сіли коло павнів. Вони обернулись лицем до моря і тихо розмавляли, не слухаючи гаму і крикливої розмови.

— От веселі люде! сказав Комашко до Сані.

— Вже аж надто веселі. Добре було, якби вони були не такі веселі, сказала Саня.

— Та трохи спокійніші, додала Мурашкова. Навів Бородавкин на гулянку не знати кого.

— Та і поспеував нам трохи веселій день, обізналась Саня.

— Невже поспеував така зовсім? спитав Комашко в Сані.

Саня глянула йому в очі і почервоніла.

Ні, не зовсім. А все таки я рада, що поїхала гуляти. Побачивши всяких людей, повтираси ся між ними. наслухавшися всякої розмови і все таки набере ся досьвіду в життю. Принаймі матимеш більше досьвіду, ближше знатимеш людське життя, яке воно є: празникове і буденне, сказала Саня. Я мало знаю людей, мало знаю людське життя. Сказати правду, мало ще знаю і себе.

— Часом себе пізнати буває труднійше, ніж інших, сказав Мавродін. Нераз своя душа, своє серце буває часом якоюсь загадкою для самого себе.

І моє серце для мене загадка! подумала Саня. Вона дивилась на море, задумавшись. Загадка, загадка трудна для мене самої. І як її одгадати? І як постерегти, який буде кінець? думала вона.

Вона довго дивилась на море і потім тихесенько здихнула: глянула на Комашка на його високе чоло, на чорні блискучі очі і вперше почула, що привітала красу в тих глибоких од мисли, острих карих очах.

— Невже моя загадка швидко одгадається? подумала вона. А мої вищі бажання? А моя любов до вищого розвитку, до просьвіти? Що станеть ся з ними?... Невже я на віки мушу попрощатись з своїми мріями, з своїми надіями на вище розумове життя, поки мати надію на діяльність, на користь людськості. Саня ди-

вилась на далеке море, на сизий туман, неначе шукала там одгадки своїм потайним думам. А море і сизий туман мовчали і мріли, як мрії дівочої фантазії, і не давали відповіді.

— Целаброс! давайте промову! Ми вас ждемо! гукала на него Бородавкнна.

— Целаброс! промова за вами! гукнув Бородавкни хрипким голосом.

-- Дайтеж попереду горло прополокати, сказав Целаброс, буде і промова.

Целаброс як вовк в спеку кинув ся на стакан з вином, дудлив з стакана, ставив его на стіл, то знов хав его в руки. Напившись в смак він закурив ситаро і задумав ся, витрищивши на Христину здорові чорні очі.

Розмова загула. Целаброс збирав мисли і слова до голєзи, пахкаючи димом. Бородавкнна випивши кілька стаканів вина розвеселилась і почервоніла як півонія. Поки Целаброс думав та гадав, Бородавкнній заманулось сьївати. Вино вдарило її неначе не в голову а в горло. Вона затигла високим дзвінкям голосом романс:

Далеко рівнина морська блищала
Останнім промінням пишної зорі
А ми в рибальській хатинці сиділи
Мовчали і сиділи у двох, у двох.

Серед гуку і гаму Целаброс несподівано схопив ся з місця, як опечений і вадзвонив пожем в чарку. Ніхто і не думав замовчати. Він постукав вдруге. Гам затих тільки Бородавкнна витягувала високі ноти романса. Целаброс надув ся і почав чваньковито говорити промову:

„Весела хвиля, щаслива хвиля нашого некористо текучого жаття! Геть клопіт, геть змагання! Не про ідеї та привцини буде тепер моя промова...“

Бородавкнна не вважала на красномовну промову

Целаброса і тягла романс на все горло. Целаброс глянув на неї сердито, білки його очей заблищали.

— Мадам Бородавкіна! Я говорю! Прошу уважати на мою промову! крикнув Целаброс.

Він знов почав промову. Доволі ми наговорились про усякі абстрактні погляди. Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже твердо поставили себе на дорозі європейського стиглого розвитку, на дорозі європейського громадянства, на ґрунті європейського космополітизма...

А мадам Бородавкіна все тягла романс і не слухала високої промови Целаброса. Вона була з тих південних сьївучих натур, що як почне сьївати, як розсьїваєть ся, то вже не швидко втихомирить ся і готова сьївати, доки не охрине. Чорні Аристідові очі піддавали їй охоти.

— Мадам Бородавкіна! Чуєте? Я говорю! крикнув Целаброс. Ви правдива катаринка, котру раз заведуть і вона грає, поки сама не стане...

Бородавкіна найбільше любила сьївати перед обідом і після обіду. Для неї, здаєть ся, прийшов той час сьївання, як приходять птицям час щебетати. Не дурно про неї говорили в городі, що вона до пів дня снить після пів дня сьїває, а цілий вечер чоловіка лає.

Бородавкіна навіть не чула його слів, вона сьївала: „А ми в рибальській хатинці сиділи, сиділи рядочком у двох, у двох!“

Целаброс знов почав говорити:

— Будемо тепер говорити на теми Анакреона. Бував час і для великих геніїв, коли вони говорили на теми Анакреона, справляли радісні вакханалії серця. Сьогодні і ми підємо за ними цим сьїдом, обсипаним рожами та усякими цвїтками. Розсиплемо перлами слова, про

кохання, про веселість! Під нами шумить море, над нами літають і кигичуть морські чайки.

— О! не крадіть бо Целаброс моїх слів! несподівано крикнула Бородавкіна. Правда, там на скелях стоячи, я сказала: під нами шумить море, над нами кигичуть морські чайки.

— Не міні в вас красти слова, сказав Целаброс. Слухайте і вчіть ся в мене: не вам мене вчать! Бородавкіній мабуть не дуже хотілось тоді вчитись в Целаброса; вона знов затягла романс: „Туман розлягав ся, збирали ся хмари, і чайки літали то взад, то вперед...“

Целаброс крикнув: Мовчіть! Ми вам рот завяжемо! Почувши, що під вашими черевками шумить море, ви розпустили горло на всі застави, говорив Целаброс. Він був вже трохи під чаркою.

Але Бородавкіна не думала замовкнути. Целаброс підніс голос до гвалту, щоб перемогти голос Бородавкінової і почав говорити далі:

— В цім павільоні я чую тяміян богині кохання, Афродити, сказав Целаброс і скоса поглянув на Мурашкову. Я бачу піну морську, бачу неначе з піни виходить богиня краса, стоїть на хвилях невмираюча, на віки вічні пишна красою богиня. Це богиня всего світа, це богиня заходу і сходу, це богиня космополітка!

— Не правда! Богиня Афродита не космополітка, а Грекнця, бо народилась в Греції, а краще в фантазії Греків. А вас! До долу Целаброс. Погано! А вас! крикнув Комашко і его слово пішло в жарт.

— А вас, Целаброс! Погано! крикнув Бородавкіни.

Целаброс саме набрав ся патосу і думав розпустити перли свої східної краснорічявости. Він підняв голос ще вище.

— До долу, Целаброс! Погано, погано! крикнула Бородавкіна, і знов заспівала з усієї сили.

Підняв ся шум та сьміх. Целаброс гремів промову не своїм голосом. Бородавкіна співала по своїм голо- сом. Одно другого хотіло перемогти, Бородавкіна теж була трохи під чаркою. Дехто вже реготав ся, коли це з-за скелі на морі почув ся оркестр. Мельодії плинули неваче з морської хвилі. Музика долітала до павільона і перемогла регіт та шум. З'за скелі несподіваво ви- плив парохід. На ему було видно силу народа. Оркестр загремів і заглушив шум та сьміх. З Одеси їхала пу- блика на гулянку на Малві-Фонтан. Усі замовкли і гля- нули на парохід. Парохід пристав до терасв. Люде ли- нули на терасу річкою. Оркестр вийшов, став на сере- дині тераси і заграв веселий вальс Штравса. Публика розсипалась по стежках, заворушилась. Заманячили дам- ські шляхи з квітками, заманячили білі та чорні брилі панів, обвиті білими стяжками. Город наливув в ти- хий степовий та полевий куточок, напіс свого шуму, гаму, привіз і мійську біганьну, мійське вештанвя, сьміх, жарти, залицяння, привіс гук оркестра і розбудив пиш- ний полеий закуток; самі скелі ніби повеселійшали, про- кинулись од мертвої дрімоти.

Целаброс замовк і сів на стілець. Замовкла і Бо- родавкіна. Усі притихли розглядаючи публіку, котра за- вешталась на терасі. Парохід одплив до Одесв, але з ком- панії ніхто не думав вертатись на ему в Одесу. Усі ждали другого парохіда. Усім хотілось погуляти в вечері над морем, надихатись чистим повітрям. Бородавкіна навіть забулась, що приїхала ловити свого чоловіка, забула і про дітей. Бородавкин про жінку та про дітей навіть і в голові не поклав...

Вже сонце скотилось низенько над степи і кинуло косим промінням на море. Мгла на морі счезла. Сонце обзолотило легкі вершечки хвилі. Воздух на морі став чистий, прозорий. Легкі, дрібні хвилі гнулись по морю і одбивали світ сонця лисючими золотими обвідками. Скелі стояли в тіні і чорніли, як старі руїни стін. Над ними вила ся гірлянда з акацій, неначе зеленій легенький карнис над руїнами, пронизаний золотим промінням. Вечірня тиша лягла на скелі, на море, на прозоре небо. Усі сиділи в павільоні і одпочивали дивлячись на картинку моря, на високі щогли на корабляхъ, на далеку, довгу полосу берега за пересипою, що десь тонула в морі і счезала в мгли, як нитка фантастичних мрій в души.

— Ой, гарнесж тут сидіти! крикнула Христинна. Я на цьому павільоні так і поплилаб оце морем і плилаб хоч на край світа.

— І нічого не робила, та всеб плила та плилаб, сказав насмішкувато Целаброс.

— А щоб-же я робила, коли роботи не маю? сказала Христинна.

Саня тихенько розмовляла з Комашком про вичитані недавно погляди, а Мурашкова сумувала дивлячись на свого Аристіда, котрому Бородавкіна щось розказувала. Вона вгадувала, що Саня погодилась з Комашком, що вона знайшла собі рівню по розуму і по души. А чи рівняж меві Целаброс? Говорить він з висока. Усе високі ідеї в его голові, але... в его розмові вихопилась така річ..., що усі засміялись. Здасть ся, вік приймає до серця свої чесні пересвідчення, і не може бути, щоб він говорив на вітер про високі принципи з таким жаром, з такою завзятістю... думала Мурашкова. А его серце! а его кохання! Яке горяче кохання! Які слова страсти палкої, скаженої! Слова поетичні, чарівні, як

заманюючий голос сирени! Невже в йому ті високі ідеї, ті погляди, тільки оден вітер, що підніметь ся з моря та пропаде в степах! Ні! він чваньковатий, трохи гордовитий, як наші Греки, це правда. Невже він легкодумний? Не хочу, не можу цьому йняти віри. Ні! ні! Серце мов говорить: Ні! ні!

А мелодія оркестра лила ся за мелодією. Гук оркестра розлягав ся по терасі, розлягав ся по морю, і веселі мелодії Штрауса ніби зливались з сьвітом вечірнього сонця, з тихим шелестом морських філі. Зливались з тими мелодіями і тихі радощі серця, любові в молодих душах. Мелодії будили в душах солодкі мрії, ворухили серце. Вже приплив другий парохід і публіка знов річкою полила ся на терасу. А в навільоні всі сиділи, неваче притаїлись з своїми думами. Сонце впадо десь у стену. Впала прозора мгла на море.

— Час до дому! сказав Целаброс.

— Час до дому, мадам Бородавкіна; там діти плачуть! сказала Христина.

Бородавкіна аж тепер згадала про дітей і крикнула:

— Ой, Боже мій, як я загулялась!

Вона обвела очима компанію; її чоловіка не було.

— Деж це дів ся мій Сергій Степанович? крикнула Бородавкіна і плеснула в долоні

— Мабуть в море скочив, ховаючись од своєї Целельони, сказав Целаброс.

— А може крізь землю пішов, обізвав ся Комашко.

— Ой, лишечко міні! Щож це я буду робити? забідькалась Бородавкіна.

— Щож робити? Ловити чоловіка може в Акермані, а може і в Ізмаїлі, сказав Целаброс.

Постав вечір, настав час вечірнього чаю. В цей час Бородавкіна майже що дня починала гризти голову своему

чоловікови. І мабуть тим вона й тепер згадала про свого Сергія Степановича. Вона вискочила з навільона і побігла по терасі шукати Бородавкіна. Христина і собі побігла за нею і шукала брата поміж публікою. Кинулись павздогінці і усі панні, шукали его по усій терасі, але его нігде не було. Пароход був наготові одчалювати. Усім хотілось плисти назад до Одеси парохомом.

— Та не шукайте свого чоловіка, бо вже его не знайдете, сказав Целаброс до Бородавкіної.

— Пойіду і я з вами на дачу, накуплю харчі та повезу дітям, обізналась Христина до Бородавкіної.

Бородавкіна охалась, бідкалась, одначе пішла на пароход і швидко забула про свого Сергія, і перегодя засьпівала новий роман гарному Целабросови: „Гляжу я безмолвно на чорную шаль“...

Бородавкіна сперлась на поренчата парохода коло самого Целаброса і сьпівала, скося поглядаючи на его очв. Картина нібя тихо одходячого темного, скелистого берега, картина моря викликала в душі поезію, пісню. Небо над степом червоніло, як жар. Тиха вода коло берегів Малого-Фонтана лисніла широким рожевим плесом, неначе горіла огнем, а в тому рожевому огні неначе тонули чорні скелі, розкидані в воді коло берегів. На далекому морі поліг сизий туман. Тихі мелодії оркестра розлягались над морем, лунали в скелях. Неодна Бородавкіна вливала свою душу піснюю. Пісня без слів, поезія лунала в душі молодого Комашки, горіла коханням в душі Целаброса, горіло серце і в Мурашкової...

— Ніколи не забуду й я цього Малого-Фонтана в вечірній рожевій мглі, при гуках мелодії Штрауса та Моцарта, шепотів Комашко, нахвляючи голову до Сані.

А Саня поглядала на мальовничий берег, поглядала на Комашку, прислухувалась до мелодій, і важкі думи вили ся в її молодій русявій голові. Чи буду я до віку згадувати ці місця, цей веселий день? Чи щасливу долю, чи може недолу пізнала я в цьому поетичному місці, на березі Чорного моря? неначе питала вона в моря та в скелі. А скелі мовчали і вкривались мглою, а море червоніло і товуло в далечі. Саня схилила головку на парпет парохода.

— Про що ви думаєте? Чого ви задумались? спитав у неї Комашко.

— Про свою долю. Є міні об чім думати. Ви завадали міні сьогодні загадку, і я не знаю, як її одгадаю, сказала Саня.

— Чи в добрім напрямку для мене, чи може в недобрім одгадаєте ви ту загадку? спитав у неї Комашко.

Саня замовкла, задивилась на море. Вона примітила, що веселість її душі десь счезає та тає, як віск на огні і що якісь важкі думи вкривають її душу і як хмари часом несподівано насовують ся на чисте прозоре небо в ясний погожий день.

VII.

За Малым та Середньм-Фонтаном понад Чорним морем на південь іде предмістя Одеси Вельквий-Фонтан.

В цьому місці берег моря іде крутими, високими кручами. Скелі, розкидані купами понад берегом під кручами, далеко розсипають ся в морі. Над кручами стоїть висока ліхтарня морська. Недалеко од неї біліє монастир; коло монастиря зеленіє вигон, засажений акаціями, неначе здоровий парк. Проти монастиря стоїть монастирська гостиниця, а од неї в долину іде улочка, обставлена не-

вельчкими домами, невеличкими крамицями, котрі не-
наче виглядають з зелених ашриковозових садів.

На Великий-Фонтан ходять од Одеси поїзди узень-
кої залізної дороги, котра веть ся поміж віллями, хуто-
рами та садками до самого монастиря.

На Великому-Фонтані найлучше купання в морі.
Сюди другого дня після гулянки на Малому-Фонтані
перейхали і стали в манастирській гостинниці Раїса Ми-
хайлівна Навроцька Сагліна з своєю дочкою Манею та
з Санею. Разом з ними прийїхала й Мурашкова.

Сонце стало на вечірньому пружі. Широка тїнь од
гостинниці впала на зелену траву. Під стіною гостин-
ниці стояв застелений стіл. На столі стояв самовар Коло
стола свдів старвій Харитон Кирвловнч Навроцький Він
приїхав з Кишинева одвідати свою сіюю. Проти єго си-
діла єго жінка Раїса Михайлівна. В гостинниці було
душно. Навроцькі вийшли пати чай на двір, на свіжий
воздух. Навроцький сквиув картуз і обтер піт на лобі
хусточкою. На низько обстриженій єго голові вже поде-
куди блвщала сивина. Повие кругле лице було бліде.
Карі великі очі були спокійні, флетматичні. Раїса Ми-
хайлівна, друга жінка Навроцького, була багато молод-
ша од чоловіка. Темні блискучі очі, чорні рівні брови,
виразні бліді виинуті губи ще й тепер натякали, що вона
молодою була дуже гарна з ляця. Ще як вона була ма-
лою, мати не давала їй їисти мяса, годувала молочком,
цаляничками та кондіторськими сухарцями, щоб з неї
вийшла дуже делікатна панна, з тонкою талією. Раїса
выросла делікатна, тоненька, як очеретяна, але за те
вона мала мало крови, слабїла нервами, стала вередлива,
нервозна, навіть зла. Тижнями вона лежала в своїй од-
почавальні, слабуючи нервами; нікому в домі не можна
було тоді гуркати дверима, голосно говорити, навіть сту-

кати чобітьми. Доктори посплали її майже що року купатись в морі.

Перейїзд з Одеси на Великий-Фонтан втомив Раїсу Михайловну. Вона була розтревожена, вередлива, і чеплялась до чоловіка.

— Вчора Саня не питаючись мене полетіла на гулянку, прогуляла цілий день і вернулася мало не о півночі, почала Навроцька.

— Гм! мукнув флєґматично Навроцький, пючя чай.

— А ти Сапі піколи і слова не скажеш! А вона мене не слухав.

— Гм, угу! мукнув знов Навроцький. Це був знак, що ему не хотілось говорити.

— Чого ти мукавш. Хиба в тебе язика нема? Спиши свою дочку, бо вона збавить і мою Маню, сказала вже сердито Навроцька.

— Хиба Саня маленька, щоб я її спиняв на силу, одказав Навроцький.

— Хоч і не маленька, але вона ще панна. Хиба ти не знаєш, який в неї характер?

— Гм... Який-же в неї характер? считав знехотя Навроцький.

— Забісований характер: робить, що схоче, ходить, куди хоче; мене не слухав.

— Тебе часом то й не варто слухати, одрізав Навроцький. Ти часто вередуєш.

— О, бач! я так і кажу! В тебе я все виппа. А хтож буде її вчити, коли в неї батько, як з клоця батіг? Ти її розцестив, розпустив. Бігає, десь гуляє, до церкви зо мною не ходить, сказала Раїса Михайловна.

— Доволі вже з нас того лицемірства, мукнув Навроцький.

— Якого лицемірства? Чого ти свої Сапі все по-

туряєш? Га? Що з неї вийде? Ти хочеш, щоб вона на шибениці повисла? Мене не слухає, старших не поважає, вже сердато говорила Навроцька.

— Часом і старших не варто поважати, обізвав ся Навроцький. І старші бувають усякі.

— Добрі ідеї проповідуєш. Добре, що моя Маня не чув. І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш, сказала докірливо Раїса Михайлівна.

— Та між дома: можемо, здасть ся, зняти машкару з лиця, котру надіваємо при людях та перед начальством, промовив Навроцький.

— Знимай вже тв, коли вбрав ся в машкару. Я завжди хожу без машкари. Про начальство говори тай міру знай. Он сидиш та й сидиш товаришом председателя. І Бог зна', коли будеш председателем. Частійше надівай машкару на лице, коли вже тобі припала охота часами скидати її.

— Не буду ніколи председателем; з Петербурга пришлють когось іншого, якогось дурного аристократа, бо місце ласе. От і цей їздить ціле літо за границею, а я тягну сам ярмо, як той віл, сказав Навроцький.

— То тягни мовчки приваймі, та не говори цього при людях та при дітях. Он викохав дочку! Носить ся з якимись вченими книжками, бігає кудись. На що це здало ся панні?

— Гм, гм... замукав знов Навроцький.

— Я боюсь за свою Маню. Та припини свою дочку, сказала Навроцька.

— Гм... Починаєш з початку.

З ганка вийшла Маня, дочка Навроцького та Раїси Михайлівни, і перебила їх розмову. Навроцька замовкла. Маня була здорова, повна, рум'яна і така флегма-

тична, як батько. Сидячи завжди в хаті коло матери, як курча під крилами в квочки, вона зарані розвила ся.

Маня сіла коло матери дуже близьенько. Повне тіло аж вилазило та випихалось зпід сукні па шиі, зпід рукавів на руках.

— Чом Саня не йде пити чаю? спитала в дочки Навроцька.

— Не знаю; вона побігла в нумер до Мурашкової, одізналась Маня.

— О, ба! Побігла, вікого не спитавши, сказала з злістю Навроцька.

— Угу, гм, ге! сказав старий, запихаючи паляницею рот.

— Ти, Маню, не дивись на Саню, не слухай її, бо вона тебе не до добра доведе, сказала Навроцька.

— Я, мамо, тільки вас та пани слухаю і більше вікого, сказала Маня.

— І добре робиш, обізвалась Навроцька.

— Ого! промовив Навроцький, вкинувши в рот пів сухаря.

В той час по дорозі до монастиря йшов Дмитро Василевич Фесенко. Тінь од шовкового сірого зонтика вкривала его широкі плечі і переливалась делікатними сутіннями на его рум'яних щоках, на біло-жовтій одежі з шовкової чесучі.

Маня вгляділа его і промовила знехотя:

— Яка гарна фігура!

— Мамо! так не годять ся говорити панні, тихо сказала Раїса Михайлівна. Вдержуй язика, а найбільше при людях. Маня замовкла. Вона так привчилась вдержувати язика, що він в неї вже неначе почав приростати до піднебення і був готовий оніміти. Вона не зміла навіть добре розговоритись.

Фесенко зняв циліндер і поклонив ся Навроцьким. Він не раз стрічав ся з ними, був давно знайомий, але ще й раз не був в їх домі.

— Попрося єго на чай, сказала твхесенько Раїса Михайлівна до чоловіка, та тільки надінь на себе машкару, бо це сторонній чоловік і мало нам звісний.

Маня витріщила на матір здивовані очі, не розуміючи про яку машкару говорила мама. Раїса Михайлівна зрозуміла, що прохонялась і прикусила язика. Навроцький встав з місця, привитав ся до Фесенка і попросив єго на чай. Фесенко тільки того й ждав. Він для того і приїхав на Великій-Фонтан, щоб де небудь стрінутись з Санею і побалакати з нею.

— Сідайте, будьте ласкаві! Вибачайте, що ми пємо чай по сільску, по простацьки, сказала Раїса Михайлівна.

— Звичайне діло на віллях, сказав Фесенко, виставляючи широкі груди, з широко викробною жилеткою, з блискучою, чистою дорогою сорочкою, де блищали золоті гузички якоїсь оригінальної форми. Фесенко глянув на Навроцьку, на її сіру шовкову дорогу сукню і подумав: Ну, не усе в вас по сільському, по простацьки.

— Чи приїхали на Великій-Фонтан купатись в морі? спитав ся Навроцький в Фесенка.

— Ні, я купаюсь в самій Одесі, а сюди приїхав походити та погуляти, сказав Фесенко і з тими словами поставив на траву свій блискучий циліндер.

Він окинув очима зелений парк, глянув на одчнені вікна; Сади нігде не було.

— А ми заїхали сюди купатись та пропадати з нудьги, сказав Навроцький.

— Трохи нудимось. Нема знаємих. Прийдець ся таки добре нудитись. Правда, Маню? промовила Навроцька,

обертаючись до дочки, щоб навести її на яку розмову з Фесенком.

— Еге, мамо, сказала тихо Маня та й замовкла.

— Ви, мабуть, набрали з собою інтересних книжок? Будете читати, спитав Фесенко в Мані.

— Еге, набрали, ледві промовила Маня та й почервоніла.

— Вона взяла з собою мольберт та фарби. Трохи себе забавлятиме малюванням, обізвався Навроцька.

— Ви малюєте? Це добра річ для молоді панни; як бачу, в вас постична душа, промовив Фесенко.

— Я люблю малювати, сказала Маня та й знов замовкла.

Щоб дати яку роботу для дочки, Навроцька задумала її вчити малюванню. В шкільних містах панни люблять малювати і вчать ся малюванню з охотою. Маня з нудьги в своїй тюрмі намалювала вже картини повнісінькі покої, обвішала ними усі стіни, заставила ними навіть столи в кутках. Насьмішкуваті панні говорили, що Маня вже обвішала своїми картинами не тільки усі стіни, але й усі крокви й лати на горвиці.

— Вона вже малює двацять шосту картину! хвалила ся стара Навроцька. Чи так Маню?

— Так, мамо, двацять шосту! обізвався Маня і спустила свої чорні очі. Вона трохи засоромилась, бо ті картини так добре помагав їй малювати вчитель малювання.

— Що ж ви тепер малюєте? спитав в неї Фесенко.

Маня почервоніла, як півонія. В неї навіть почервоніли шия й уха; вона малювала тоді Ромеа та Юлію в тій позі, як Юлія простягає губи цілувати Ромеа. Маня не сміла сказати, що вона малює, мовчала і тільки червоніла. Той наївний сором молоденької панни не дуже

приставав до її повної огрядної фігури та високого зросту.

Вона тепер малює човна на морі для столової комнати, сказала за дочку мати.

— Милій граціозний сюжет, сказав Фесенко комплементяк для Мані.

— Ви певно і граєте? спитав ся Фесенко в Мані.

— Еге, сказала Маня. Граю трохи.

— В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі девять муз, сказав Фесенко до Раїси Михайлівни, і знов глянув на одчинені вікна. Він ждав незвичайної десятої музи, а тої музи нігде не було видно, неначе вона зумисне десь сховалась.

Несподівано з'за гостинниці в акацій вибігла Саня. Вона вгляділа Фесенка і спшилась на зеленій траві під розкішною акацією. Вона й сама не знала, чи йти їй до столу, чи вернутись. Самі ноги її синвились, неначе заплутались в густій траві. Однече вертатись не приходило. Треба було йти до столу.

Фесенко сховив ся з стільця, солідно пішов їй назустріч, зробив делікатний поклін і привитав ся до неї. Саня на силу рушила з місця: їй хотілось утікты, сховатись, одначе треба було сісти за стіл. — Якже ви чуєте себе після вчорашньої гулянки? спитав Фесенко в Сані.

— Спасибіг вам, я чую себе дуже добре, сказала Саня, дивлячись на стіл.

Фесенко почув, що з своїми музами треба тепер розстатись, і не знав, з чого почати розмову. Він мовчав, і усі мовчали. Стало тихо. Навіть лист на акаціях не шелестів. Навроцька подала Фесенкови стакан чаю, Навроцький присувув до его срібний кошук з сухарцями. І знов кругом стола усе затихло.

Фесенко колотив ложечкою чай і поглядав солоденькими очима на Саню. Густа, м'яка тінь од акацій

падала на неї, на її делікатне лице, на сіреньку сукню. Золоті крапельки вечірнього сонця неспаче бризкали через лист акацій і бігали по її делікатних щоках, по золотих косах. Фесенко милував ся Санею, ловив очима ті золоті крапельки, як вони бігали по щоках і золотим дощем спадали на білу шийку, бризкали на маленькі руки.

— Чи звикли вже до Одеса? Не бере вас нудьга за Казимиром? спитав в Фесенка Навроцький. Здасть ся, минув рік, як ви перейшли на службу з Кишинева в Одесу.

— Міні сподобалась Одеса давно, бо я вчив ся в Одесі, але я готовий хоч і зараз покинути Одесу і перейти знов на службу в Кишинев. Для мене Кишинев найкращий город на нашому півдні, сказав Фесенко і пильно подивив ся на Саню.

Саня лишила на его очима. Легенький гнів, як легенька сиза хмарка в літний погожий день, мигнув в тіню в її ясних очах. Ледви примітний рум'янець виступив на її щоках.

— Певно ви, Олександро Харитоновно, пудитесь тут без книжок, сказав Фесенко. Зайіхали в такий глухий куток; нема ні журналів ні газет.

— Я ще не знаю нудьги. Міні скрізь весело, де є добрі, чесні люде, де є з ким переквнутись словом. Я своїх любимих авторів взяла з собою, обізвалась Саня. Вчитись вігде не гріх, навіть над морем.

— Ви з книжками, як риба з водою, сказав Фесенко.

Навроцькій не сподобалось, що Фесенко усе обертаєть ся до Сані, і не вважає на її дочку. Вона перебила розмову.

— Ми набрали з собою і книжок, забрали і фарби

й мольберт, сказала Навроцька. Мої дочки мають собі легеньку певтомляючу роботу.

— Може будете малювати море? спитав Фесенко в Мані. Гляньте, які чудові картини з високої кручі на море, на маяк. на скелі! Дявлю ся і не можу надивитись.

— Еге, гарні, обізвалась Маня. А ви любите малювництво? спитала в Фесенка Маня.

Це питання здалось для неї таким сміливим і незвичайним, що вона почервоніла, як маківка. Вона глянула на матір і немаче питалась в неї очима: Чи не прошилась я, мамо?

— Ой, Боже мій, як я люблю малювництво! Як зайду в яку небудь галерію картин, то сижу там зранка до вечора і не маю сили вийти звідтіля. Я нічого в світі так не люблю, як картини, говорив з таким замахом Фесенко, аж очі в його крутились і ніби випадали на верх. Але той занал був фальшивий. Фесенко нічого не тямив в малювництві і не любив єго.

— Вона вчора почала малювати фрукти для столової комнати. Тенер саме настягли априкози та кавуни. Моя Маня намалювала вчора розрізаний по половині кавун, та так натурально, хоч беря пожа та ріж сквакв, хвалила свою дочку Навроцька. Саяя легенько осьміхнулась. Навроцька це примітила. В неї закипіла злість.

— А ви любите малювництво? Ви малюєте? чепляв ся Фесенко до Сані.

— Зиов до Сані, а не до Мані! Приніс чорт оцю Саю, подумала Навроцька.

— Я сама не малюю, але люблю картини. Тільки сказати правду, малярство потребує багато часу і одбиває од розумової роботи, сказала Саая.

— Ви це визнаєте штуки? Я й сам стою на тому,

що штука тільки низший східець людського розвитку, сказав Фесенко, приспособляючись до Сані.

— О, не думайте так! обізвалась Саня. Я зовсім не проти штукя. Кожний артизм — діло, коли хто має до его хист та талант. Але я до мальовання не маю таланту, я ніколи не буду артисткою.

— Не думайте так, панє Фесенку! Вона душею артистка, бо любить дуже музику і грає на фортеянні, обізвая ся Павроцький.

— Кожна панна душею поет, підлещував ся Фесенко.

— Не кожна, сказала Саня. Чи булаб тому правда, якби я сказала, що кожний панч — поет. От мою сестру можна назвати поетом, бо вона цілі дня малює картини.

Фесенка тягло не до того поета, що малює картини: він навіть не глянув на того поета.

— Як будете в Кишиневі, то прошу до нашої гостинди. В нас правдива вистава картин, тільки не перевізна, а завсідня, сказала Павроцька.

Недалечко од стола щось зашелестіло по траві. Усі обернулись. Коло стола, як з землі ввріс, стояв Комашко, а рядом з ним Мавродів.

— Добри-вечір! сказав голосно Комашко.

Саня кинулась, як сиолохана птиця. Маня й собі кинулась.

Червозна Раїса Михайлівна аж іздрігнулась. Вона не любила Комашка і з великою нехотою приймила его в своему домі в Кишиневі.

Павроцький схопив ся з стільця назустріч Комашкови.

— Доброго здоров'я! Ог, несподіваного гостя Бог послав! Сідайте, будьте ласкаві. Я дуже радий, що

ви прийшли, говорив Навроцький, подаючи стільці паншчам.

Комашко сів на стільці. Мавродін стояв коло стола. Він трохи поговорив, розпорошався і пішов в гостиницю до Карялевої. Всі на хвилинку замовкли. Фесенко замовк і надув ся. Несподівана стріча з Комашком дуже-дуже не сподобалась ему. Очи його почали крутитись, як у тих кукол, що водять очима то на праву то на ліву руку.

— Приїє нечистий Комашка! Знов став він мііі на дорозі! Де він тут узяв ся? Чого він прийшов сюди! Неначе зумисне слідкував за мною? думав Фесенко і злість і помета заворушили его недобре серце.

Старий Навроцький заворушив ся, повеселішав. Навроцька насунила брови, чогось засовалась на стільці, неначе вона сиділа на шиньках, і присунулась ближче до своєї Мані. Фалда її широкої сукні впала на коліна Мані; вона, як квочка, хотіла прикрити своїм крилом Маню, щоб її часом не вхопив шуляк.

Комашко глянув на Саню довгам, донятливим, острим поглядом. Її щокі трошечки почервоніли. Вона спустила очи на стіл і задумалась. Довгі, русяві віі, рожеві віки задрожали на очах: то був знак тривоги її душі.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я перебив вашу цікаву розмову про мальовництво та артизм, обізвав ся Комашко.

— Наша розмова була не дуже цікава, знехотя обізвалась Навроцька і сердито глянула на свого чоловіка. Вона боялась, що він зніме свою машкару: при Комашковн старий Навроцький говорив, знявши з лица машкару.

— Де зібрались розвїті люде, там розмова завжди

буде цікава й навчаюча, сказав Комашко, поглядаючи на Саню.

— Не завжди. Велико розумні люде часто наводять страшеву пудьгу своєю професорською розмовою про народ, про народність, національність, про пародний язык, пародний добробит і на сі похожі, дуже-дуже смачні питання; наводять пудьгу пайбільше на паннів, сказав не без іронії Фесенко.

Комашко перенів очи з Сані на Фесенка. Фесенкові очи непаче хотіли єго з'істи.

— Як на якіх паннів. І панни бувають усякі, так само, як і кавалєри, промовив Комашко.

В Фесенкові щокп вдарив жар.

— Погано ви думаете про паннів, обізвалась Саня до Фесенка. Є між памв й такі, що зовсім не цурають ся серіозної розмови, з котрої можна чомусь вивчитись.

— Чесна, правдива, без фальші розмова нікому ніколи не заважає, а де не тхпс правдою та честю, там і мене пудьга бере, додав Комашко.

— Загальні місця про чесність та правду не дуже веселі, одрубав Фесенко.

— Та їх мож докладнійше розвити та проаналізувати, то й буде весело, ковечне не вбвирючи їх в сьмішки та в арлеквинські шапки, а говорючи од щирого серця, само по собі — в кого воно є, сказав Комашко.

— Ой, Боже мій! Починаєть ся розмова, страшна для мові Мані. Деб діти Маню? Хоч у кишению її ховай! думала Навроцька, неспокійно соваяючись по стільци.

Фесенкові чорні очи засьвітились і якось закрутили ся в обідках. Він зрозумів, що камінь кивуто в єго огород, одначе вдержав гнів, прикусивши язык і замовк.

— Ви може розумієте модні ідейки та утопійки?

О, це буде весела тема для розмови! обізвав ся згодом Фесенко. Але не дуже... не дуже серйозна.

— Чом-же не серйозна? Можна усе брати серйозно, можна і над усім глузувати, як хто хоче. Можна самі серйозні ідеї зробити сьмішними, але це не буде велика честь для людського розуму, обізвав ся Комашко.

Саня підвела на Комашка свої очі і переглянулася з ним. В їх сьвітилось співчуття і ласкавість до Комашка.

— Я навіть вас не зрозумію, такі чудні ваші думки і погляди, сказав Фесенко і закусив губи, як панна.

Комашко почав сердитись. Багато дечого зносив він на свому віку, не раз доводилось ему змовчувати, але нечесноти, наглої несправди, зумисної нещирости й фальши він не міг знести. Віп тоді чув, що в его душі ніби щось кипить, клекоче, перевертає усе до дна. І его палка південна натура не видержувала: остре, прикре слово, як замкнута і здавляна пара, вивалось з его уст і пекло ворога, як кпяток.

— Хвбаж можна назвати ідейками та утопійками такі великі культурні принципи, як свобода преси, просьвіта народа, доконче на українській мові, широка, вольна просьвіта інтелігенції, добробит народа, вольний, національний розвиток України? Коли це утопійка, то ми не знаємо азбуки європейської просьвіти, сказав Комашко і его голос став голоснійший і первяо задзвенів.

— Ова! Кудиж так! крикнув Фесенко. Це не європейські принципи, а ваші і тих, що схожі на вас. На що та свобода преси? Хвба задля того, щоб ланти публично в газетах адміністративних осіб? Правду я кажу, Харитонє Карилевичу? обернув ся Фесенко до Навроцького.

— Угу... гм... мм... замукав з протягом по волячому старий Навроцький і нічого не сказав, тільки

здвигнув плечима. Один бік его рота паче скривив ся: розумій мов, як хочеш, чи еге, чи ні.

— А як адміністративні особи бувають не без гріха, або часом і дуже грішні? Чом їх не розписати і не дати на людській суд? Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

Харитон Кирилович поклав свою повну руку на стіл і почав молотити одним пальцем по столі: то був знак, що він думав. Він мовчав і тільки головою кивнув, ще й на щось пасунив густі брови, а потім підвів їх мало не на середину лобá: розумій мов, як знаєш.

— На що та просьвіта народова? Вона тільки одібе его од илуга та од рала, от що! крикнув Фесенко. Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

— Оце матері его ковінька! Причепилась до мене, неваче я тут найвища судова інстанція! Колиб обертались до жінки за судом, вонаб одбрехаласть, подумав Навроцький. Він помолотив пальцем по столі, потім достав палець і закурив: одчепись мов, не маю часу говорити.

— Просьвіта і шматок хліба потрібні народови, як і пам, хіба мало селян і міщан повинходило в люде через просьвіту? сказав Комашко.

Фесенко сам був з міщан. Він догадував ся, що Комашко кивнув грудкою в его огород і закипів.

— Може ви й політику маєте за утопію? крикнув Фесенко і хитро, скосяв гляннув на Комашка. Ему хотілось, щоб Комашко проговорив ся перед Навроцьким з гарячки свого темізрамента, щоб его шіймати на цю петлю, видати, живцем з'їсти, посадити в тюрму.

— Політика не утопія? Га? Як по вашому? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— І знов Харитоне Кириловичу! Мабуть щоб не за-

бутись, як мене звать; бий тебе сила бжжа! Оце застукали... подумав Навроцький і нічого не сказав, тільки совав ся на стільці.

— Чортове мукало не піддержало мене. Треба обертатись до старої, подумав Фесенко.

— Я не політик, і не люблю політєкя, обізвав ся Комашко. Теперішня політика ще скрізь політика людодїства, проливання людської крови не для інтересів народа, а на користь дипломатів. Я стою за просьвіту й культуру, а літературі, культурі й просьвіті байдуже про усякі державні границі; вони ширші од тих границь. Чв правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— Хоч бєр шапку та тікай! Та ще й питанняж острі! подумав Навроцький. Одначе розмова Комашка єго зачіпала; він в думці стояв за ним.

— Гм... гм... А вжеж правда... вирвалоєь якоеь проти волі в Навроцького.

Жіпка кинула на єго очима, неначе пятаки.

Навроцький прикусив язика і догадав ся, що прощпетив ся.

— Ой, Боже мій! Що це я сказав! Біда міні з цими молодими людьми! Витягнуть з тебе щирє слово, як обценьками. Колиб ще не донєслось... Єва! Ццц...

— Правду я казав? обернув ся Фесенко вже до Навроцької. Загарбаю стару, бо на старому машкара, подумав Фесенко.

— А вжеж правда! Дай волю язикам в прасі, то так і почнуть кричати проти нас, обізвалась Раїса Мпхайлівна. Будуть кричати і проти шовкових та оксамитових сукєнь, і проти брилянтів, і проти тюрнюрів. Прїйдець ся нам одягатись в ситєць, як горничним.

Саня усьміхнулась, але так голосно, що Навроцька почувала.

— Сьмість ся з мене! Вонаж з твх... Подла!..

Навроцька тихесенько вилаяла Саню, дуже вед-
лікатно, прямо по мужицьки.

— А я думаю, що модні ідейка та утопійки такі
сьмішні і нікчемні самі по собі. І сьмішний той чоловік,
хто носить ся з тими ідейками і наквадає їх другим, ска-
зав Фесенко, і в его голосі почулось подразніня.

— А міні здаєть ся сьмішним той, хто зовсім в го-
лові не має ніяких ідей, або має такі ідеї, що вже зар-
жавіли і просять ся в архів, спокійно промовив Комашко.

— Це ви говорите протя мене? не здержав ся і крик-
нув Фесенко, і его лице зблідло, а очи стали страшні, злі.

— І не думав протв вас говоритв. А коли ви це
на себе приймаєте, то нехай воно буде ваше, промовив
Комашко і голос его задріжав.

— Чв машкара на цьому Фесенкови, чв це его така
врода? одгадував старий Навроцьквій, скоса поглядаючи
на Фесенка.

Навроцька постерегла, що розмова стає острою і,
як зручна господиня, перебила її.

Чв ви прийїхали на Великвій-Фонтан купатись?
спитала вона в Комашка.

— Ні, я прийїхав тільки погуляти. Я купав ся в са-
мій Одесі, одказав Комашко

— А ви? спитала вона в Фесенка.

— Я... я... прийїхав... щоб проїздитись, сказав Фе-
сенко і нервно кивув ся до чаю. Він хапав ложечкою
чай і швидко вливав его в рот, неначе поснішав, як мо-
жна швидше его впити. Чай був горячий. Фесенко не
чув, що горячий чай пошк ему язика та губи.

Комашко швидко заспокоїв ся і поволи колотвв чай
ложечкою; блідий на виду, як смерть, він не зводив пиль-
них очей з Фесенка. Саня кинула на Комашка ласкавий

погляд, і той погляд її очей заспокоїв его, прохолодив его серце, як свіжий, весняний вітер. Він знав, що чесне Санине серце за ним.

Скінчили п'яти чай мовчки. Дехто перекидав ся двома-трьма словами. Слова уривались, як старий шнурок.

— Чи не підете проходитесь трохи по садку? сказала Навроцька. Вечір такий чудовий, а мої панни за-сиділись.

Папичі встали з'за стола; встали й панни.

— Піду і я з вами, обізвав ся Навроцький, насилу встаючи з стільця. Навроцька очима показала ему, щоб він йшов на гулянку з дочками.

Між акаціями з'явилась далеченько Мурашкова. Саня огляділа її і задумала втікти до неї од Фесенка. Вона швиденько пішла вперед. Фесенко не втерпів: Саня ма-нила его неначе якимись чарами; він догнав її і пішов з нею поруч. Саня йшла і мовчала, не дивлячись на Фе-сенка.

Її маленька фігура, облита м'яккою зеленатою ті-ньо акацій, була незвичайно граціозна. Горячі краплі сонця неначе обсипали її золотим дощем і спадали по її фігурці зверху вниз.

Фесенко розімлів, розстаяв як віск на огні.

— Олександро Харвтоновичо! сказав Фесенко.

— Чого? спитала в него Саня, лишивши на него ясними очима.

— Не маю сили довше затаювати в собі чуття того горячого кохання, яке ви розбудили в моєму серці. Я вас люблю страшно, без міри; полюбив з того часу, як вперше побачив вас, сказав Фесенко, театральню поклав-ши руку на серце. На пальцях в него заблищали золоті чертени.

— Котрий раз цього року ви признаєтесь паннам

в коханні? сміливо спитала в його Саня, навіть не почервонівши.

— Перший раз на віку. Я нікого ще не кохав так, як тепер кохаю вас, сказав Фесенко, граціозно загнувши свій стан і поклавши другу руку на серце.

— А я чула, що ви цього року вже два рази признавались паннам, що страшно, без міри їх любите, сказала Саня. Щож вийде з вашого кохання для мене? Ви хочете мене сватати? Так, чи ні?

Фесенко витріщив очі. На него неначе хто ливув холодної води. Він не ждав таких сміливих слів од Сані і мовчав.

— Ви хочете мене сватати? знов спитала в його Саня.

Фесенко з дива просто стовпом стояв, мовчав і тільки дивився на Саню. Її губи розстунились, очі стали більші. Він був дуже здивований. Сватати Саню він і в голові не покладав. Він думав тільки пожартувати, нампилуватись нею та її покинути.

— Чогож ви мовчите? Що це за знак? Як міні вас розуміти? Може ви злякались моєї сміливости? Дайте спокій своїм нервам. Я підожду, сказала Саня і її рожсві уста трохи липнули, склялись в легенький усміх.

В Фесенка мигнула думка: борони мене Боже од такої жінки! З такою ліберальною жінкою пропаде моя кар'єра: вона мене не повезе в гору, а потягне в преїсподню. Ця думка злякала його і неначе одібрала в него язвк.

— Мене вразила ваша сміливість, ледви спромігся він промовити і засоромився, почувши свою комічність.

— А мене вразила ваша нечесність і наглість, сказала Саня і, обйжена до самого серця, вона крутнулась назад і побігла назустріч Мурашкській.

Фесенко зостав ся ні в сих ні в тих. Обида, гнів і злість кипіла в его грудях не так на Саню, як на Комашка за свою невдачу з романом. Він вернув ся до Навроцького та Мані неваче мокра курка, що попустила крила.

Саня та Мурашкова пішли попереду, узявшись по під руку. Сані хотілось перевести дух і заспокоїти свої стревожені нерви. Навроцький з Манею ледви встигав іти за ними і таки добре засадав ся. Маня розчервонилась од духоты, од швидкої ходи. Од сидні в хаті за малюванням картини вона трохи не забула ходити. Фесенко йшов мовчки, похиливши голову і насупивши брови. Обійшли кругом монастиря, перейшли старе кладовище, постояли трохи над морем, на високій кручі. Внизу між скелями в морі купались без церемонії люде. Панни сконфузились і повернули назад до дому.

Тимчасом Навроцька ждала гостей коло стола. На столі стояв великий піднос з варенням з априкозів тарілка недорогого тарту. На підносі стояли три маленькі чарочки з вином для паничів та Навроцького. Навроцька була скупа і в себе дома завсігди подавала таку вечерю гостям-паничам; її варення з априкозів та малесенькі чарочки вина вже давно знали паничі і сьміялись тихенько. Ці априкози вона не забула взяти з собою навіть на морське купання.

— Прощу сиробувати мого варення! сказала Навроцька до гостей.

Паничі сіли за стіл, набрали варення і трохи лизнули его. Навроцька поставила перед ними по чарочці вина і подала кожному по шматочку тарту, неваче вони делікатні панни. А ім після гулянки таки добре хотілось їсти; схотів їсти і старий Навроцький. Розмова стала загальною. Саня говорила більше од усіх, але якось

нервно, швидко, хапаючись. Вона неначе хотіла заговорити недавню неурвезну подію з Фесенком, забути її в розмові.

Фесенко сидів надувшись та насунивши брови. Він тільки скося поглядав на Саню, на її перше лице, на її венатурально жваві очі. Навроцький несподівано встав з'за стола і пішов в гостиницю. Їго мордував голод і він не втерпів, щоб не попоісти в смак. Навроцька стривожилась.

— Отже зробить якусь штуку оцей старий простак, подумала вона. А простак і справді зробив штуку: він швидко з'явився на ганку з тарілкою в руках. На тарілці лежав цілий стіжок маринованої риби. Навроцький поставив тарілку на столі, сів собі сиукійненько і промовив:

— Еге, мабуть, ви паничі хочете їсти! Прощу закупити! Та й я попоім, бо зовсім виголодав ся.

Навроцька надулась, насунила брови.

— Старий дурень! Вчу, вчу і піяк не вивчу оцю мужицьку степову простоту. Привіс цовну тарілку маринати, котрої вам стало б на три дні; паничі, як голодні вовки потріскають усе до чиста, мигнула думка в Навроцької. Вона ледви вдержала язика, щоб не наляяти свого простака.

— Мавю! піді серце, та скажи горничній, щоб вона принесла тарілки, ножі та вилки та паляниці, а сама возьми з комоди серветки, промовила тихеньким голосом Навроцька до Мані, та не забудь замкнути комоду.

Маня пішла і вислала через горничну тарілки. Паничі й панни кивулись на маринату, як голодні вовки на вівцю.

Фесенко забув про недавню обиду і заів горе своїй душі двома добрими шматочками маринати, кида-

юча зпід лоба грізними очима на Комашка. Вилізла потім боком та марината стеновому старому простакови: жінка три дні гризла єго за ту маринату.

Вже смерком попрощав ся Фесенко з Навроцьким. Разом з ним попрощав ся Комашко.

— Приходьте до нас частійше, просила Фесенка Навроцька.

— Не забувайте нас! Ми вас будем ждати до себе, просив Навроцьквій Комашка.

Фесенко пішов улицею на один бік, Комашко повернув на другий бік моря.

— Розійшлись, як доріжки в лісі, обізвав ся Навроцький, усміхаючись. Один на праву руку, другий на ліву.

— Розійшли ся і не зійдуть ся, подумала Саня, водячи очима за Комашком, котрого біла фігура все піби тонула в темряві під високими акаціями і згодом зовсім потонула.

— Потонули в мглі тихого вечера, думала Саня. Вже не вядко обох. Котрий з їх потоне в морі світовому? котрий не втоне? Котрий з їх вшляве на берег? Котрий загине? думала дівчина, сидячи за столом і неначе прислухуючись до своїх потайних дум. А дума за думою ворухилась в її душі, як тихий шелест априкозового листу, од вечірнього морського віяння на сухий берег. А що, як Комашко потоне? неначе говорив її той тихий голос в душі. А він потоне з своїм палким характером, з щирим словом... І для неї стало жаль молодого хлопця, жаль єго молодого життя. Вона важко здихнула і знов задумалась.

Ії хотілось з кимсь поговорити щиро, од серця, поділитись мислями, признатись, що говорив її недавно Фесенко. І щось глибоко-глибоко в серця підказувало їй,

що не з батьком, не з приятельками вона поговорила б тепер, а з Комашком, з одним Комашком.

— Якій гарний чоловік Фесенко, сказала голосно Навроцька. От було б добре залучити его для моєї Мані, подумала вона, але цього при дочках не сказала.

— Еге, гарний. Плечі широкі і апетит мав добрий, знехотя обізвав ся Навроцький.

Саня встала і пішла гуляти по-під акаціями; її неприємна була сама розмова про Фесенка; їй гидко стало, що при неї хвалили Фесенка.

— А міні здаєть ся, що Комашко багато й кращий і лучший і розумнійшій ніж Фесенко, сказав Навроцький.

— Я була б рада, якби Комашко зовсім не ходив до нас, сказала Раїса Михайлівна з сердитою міною; все говорить мужицьким язиком, неначе найняв ся так говорити. Тай мисли его.....

VIII.

Другого дня вранці Навроцькі встали візенько і пили чай в номері з дочками. З ночти принесли два листи: один був адресований до Навроцького, другий до Навроцької.

Навроцька роздерла коверту. В коротенькому листі було написано: „Глядіть добре свою старшу дочку; вона блукає по Одесі з недобрими людьми, водить ся з поганою компанією. До біди недалеко з її модними ідейками та утопійками. Час небезпечний, стережіть ся!!“

Тимчасом Навроцький читав голосно свій лист. В листі було написано: „Перечули ми через людей, що в вашому домі бував Комашко і присватуєть ся до вашої старшої дочки. Стережіть ся его. Ставимо собі за

святую повинність застерегти вас, що не сьогодні-завтра Комашка запроторять туди, де козам роги правлять. Начальство буде знати про вго утонії“.

— Брехня написана! крикнув Навроцький.

— Яка там брехня? На лишень прочитай, що написано в моєму листі, сказала сердито Навроцька.

Навроцький взяв од неї лист і прочитав голосно.

— А що? Хвбаж я тобі не казала? сказала Навроцька.

— Гм, гм... казала, а я не слухав. Це пише до нас Фесенко, сказав Навроцький.

— Фесенко? Ніколи в світі я цього не подумаю. Не такий він чоловік. Це пише мабуть твій Комашко, прохопилась Навроцька.

— Цеб то пише сам на себе? сказав Навроцький.

Саня зареготалась. Той сьміх, як ніж, урізав Навроцьку.

— Сьміій ся, сьміій ся, Саню. Швидко з тебе буде сьміятись увесь Кишинев, уся Одеса, сказала сердито Навроцька.

— На, Саню, ці документи, піди в кухню та вкинь в огонь, сказав Навроцький до Сані.

Саня вхопила листи і побігла тільки не в кухню, а в номер до Мурашкової на пораду.

В Мурашкової вона застала Ольгу Каралаєву.

— От цікава новина, характервзуюча наш час! Натє, читайте ці депеші, сказала Саня веселим насьмішкватим голосом, але її голос вкінці фрази несподівано задрожав. Остання нотка в єму була мінорна.

Каралаєва й Мурашкова прочитали листи.

— Таї подлаж людина писала оці депеші! крикнула Мурашкова.

— Як ви думаєте, хто писав ці документи? спитала Саня.

— Я скажу, не вагаючись, що писав Фесенко, обізвалась Мурашкова. Я на Малому-Фонтані постерегла, що ти, Саню, йому сподобалась, що Комашко став йому на дорозі.

— І папа догадується, що писав Фесенко, сказала Саня й задумалась. Туга впала на її веселі ясні очі. Вона схилила голову ще нижче і заплакала. Для неї стало невимовно жаль Комашка. Вона була готова летіти до него, застергти его, розказати йому усе. Перед нею на столі лежали рядом розгорнуті два листи і ці нещасні листи неначе наблизили її серце до Комашка. Він став для неї неначе рідний, дорогий.

— Щож мені тепер робити? спитала ніби сама в себе Саня.

— Треба дати знати Комашкові, обізвалась Мурашкова.

— Дам знати, дам знати, як найшвидше! крикнула Саня. Я его викличу сюди, я напишу до него, нехай він зараз прибуде до мене.

— Саню, але це ти зайдеш дуже далеко. Подумай попереду і спитай своє серце! Ти знаєш, до чого воно йдеть ся, як ти напишеш до него лист і покличеш сюди? сказала обережна Ольга.

Саня задумалась. Вона в той час забула і про курс, і про науку, і про свої заміри, і про діяльність на користь людскости. Вона тільки чула, що її жаль душить коло серця. Вона хотіла застергти Комашка.

— Що буде, те й буде, а лист треба написати. Шкода мені его, сказала Саня і взяла паперу та й написала до Комашка: „Приїзджайте до нас сьогодні о сьмій годині в вечер; я буду ждати вас в номері Мураш-

кової. В квартиру папи не заходьте. Якийсь чоловік пакостить міві й вам. В нас будете, довідається про усе. Заходьте просто в квартиру Наді Мурашкової. Жду вас; првхильна до вас Олександра Навроцька“.

Саня запечатала лист. Її рука нервно дрожала. Вона хапалась, встала з канапи, кинулась шукати парасольку і тільки тоді згадала, що вона не дома, а в номері Мурашкової.

— Дай міні, Надю, свою парасольку.. або Бог з нею. Побіжу і без парасольки та сама вкву лист в поchtову скриньку, сказала Саня і прожогом вибігла з хати. За нею сьлідком побігла Ольга, примітивши, що вона дуже розтревожена.

Пославши лист в Одесу, Саня вернулаь в номер до Мурашкової. Цілий довгий день вона пробула в тревозі, ждала і не могла діждатись. Сіла за обід з батьком та з мачухою, і тільки посиділа, не вмочивши ложки. Після обіда вона пішла до Мурашкової і сиділа там до вечора, розмовляючи з своєю приятелькою. Вона поглядала в вікно на сонце, а сонце котилось на захід поволи, не вважаючи на її неспокій, на її розтревожені нерви.

В той день над вечір в номері гостинниці сидів Комашко з Мавродіном за столиком і ждав самовара. Вони тільки що скупались в морі і зібрались пити чай.

В номері було душно, неначе духота лила ся од нагтоплявої груби. Здавалось самі стіни були горячі і пашили жаром. В одчнене вікно потягав горячий вітерець, неначе він подихав з нагтопленої печи. Обидва молоді хлопці були потомлені і збирались, ніби одбувати якусь покуту, в духоті пити чай.

В той час з почти Комашкови принесли лист. Він розгорнув его, прочитав і випустив з рук.

— Од кого це лист? спитав его Мавродін.

— Од Сані, сказав тривожно Комашко і схопив ся з стільця.

— Од Сані? Щож вона пише до вас? спитав у него Мавродін.

— Щось трафилось! Щось єсть! крикнув Комашко і завештав ся по нумері дрібними швидкими ступінями. Нате читайте! Треба швидше їхати. Мавродін прочитав лист.

— Яка гидота розплодилась на сьвіті! сказав він, насупивши свої густі брови.

— Бідна, нещасна Саня! Якесь лихо жде її! Я вгадую, звідкиль входить усе зле лихо проти неї і проти мене: це діло Фесенкове, сказав Комашко.

Він одчинив шафу і, хапаючись, почав витягати убрання та вбиратись.

— Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде. Щось єсть. Щось недобре трафилось з нею! говорив він, надіваючи на себе одєжу.

Він ухопив шапку і прожогом вибіг з номера. За ним сьлідком ввбіг і Мавродін.

— Поїду й я з вами, говорив Мавродін, примітивши, що Комашко дуже стривожив ся.

Вони сіли на трамвай й в одну мить пересіли на поїзд залізної дороги. Комашкові здавалось, що не буде кінця тій дорозі.

Він нічого не примічав і тільки неначе бачив перед собою Саню, засмучену, стривожену. Горячий день згасав. З садів, котрі йшли по обидва боки залізної дороги потягло холодком. Дорога трохи заспокоїла нерви Комашкові. Думки в голові пішли вільнійше.

— Саня написала до мене лист, перший лист, несподівано блиснула в Комашку мысль, і він забув разом усі тривоги. Якась незвичайна радість злинула на его

серце, неначе перша ластівка весною злинула на зелену каливу і защебетала пісню про весну, про тепло, про кохання. В його серці наклонулась надія і неначе освітила його і привірила.

— Боже мій! Чого мені ждати, чого сподіватись в цей вечір? думав молодий хлопець, скочивши на землю з маленького легенького вагончика. Он і монастир видно! Он і гостинниця, і вікно нумера, де живе Мурашкова... Швидше, швидше! дух займає.

Комашко добіг до ганка. Мавродін гукнув до него:

— Ідіть, а я тимчасом забіжу до Бородавкьна, а потім може зайду в номер Мурашкової.

Комашко одчинив двері нумера. За столом на канпаці сиділа Саня рядом з Мурашковою.

Вечірнє сонце кидало проміння на стіл, застелений білою скатертею, на самовар, грало на стаканах та блюдечках.

Золотий одлєск синав ся на Саню, і делікатна білява Саня, рядом з чорнявою Надею, здавалась ему небесним херувимом. Щось ідеальне, чисте світилось в її ясно-свїтїх очах, в її матово-білому лицї.

Саня схопилась з місця, побігла до Комашка назустріч і подала ему обидві руки. На її смутних очах виступили росинками дві сльози.

Комашко бачив, що її щось дуже стревожило.

— Добри-вечір вам! Що тут трафилось? Чого ви такі стревожені? сказав Комашко і його серце заболіло, ему хотілось обняти і пригорнути до себе Саню, як дитину.

— Сядьте та прочитайте оці депеши, сказала вона до Комашка.

Комашко сів і прочитав листи.

— А що, добрі депеши? спитала Саня і голос в неї

задрожав жалібно. І жаль і гнів було чути в тому слабенькому, м'якому тоні голосу. Вона неначе і жалилась Комашкові на людську неправду і гнівалась на лихого чоловіка.

Комашко прочитав листи і зразу зблід. Він почув, що в него серце ніби перестало кидатись, що в его душі похололо. Ніщо в світі не роздражнювало і не сердило его так, як людська нечесність та неправдивість, в якій формі вонаб не виявилась.

Его чуйні, тонкі нерви чули неправду, якби вона не була замаскована, якби вона не крилась. Блідота розлилася навіть по его високому чолю, по устах. Очи втрапили блиск і ніби закрились мглою. Лице стало біле, як крейда. Саня глянула на него і проквінула. Вона каялась, що показала ему ті погані листи.

— Вікторе Титовичу! Бога ради не тревожитесь! промовила Саня. За мене ви не бійтесь. І я за себе не боюсь. Міні шкода було вас.

Як сказала Саня ці слова, він ніби прокинувся, почув, як швидко забилось в него серце. Карі очи знов заблищали острым блиском. Уста стали рум'яні. Він схопився з місця і гордо підвів голову.

— Коли ви, Олександро Харитоновно, не тревожитесь, то й міні нічого не страшно. Я тільки думав про вас. За вас я готовий встоювати до остатньої краплі моєї крові. Я нехтую, я сьміюсь з тих гидких людей, що потайним підкопом підкопують ся, інтригують проти чесних людей, сказав Комашко.

Він перейшов двічі невеличку хатину і в одну мить перемиг страшно тревогу. Сівши на стільці проти Саві, поглянувши на неї вже тихими ласкавими очима, він зразу неначе вдруге народився на світ. Щастя так

і дило ся з его карих очей. Молодий хлопець ніби набрав свли, енергії, глянувши в Санвині оченята.

— В твоїх, дівчино, ясних очах я неначе вглядів свою долю, неначе напив ся з твого білого личка свіжої погожої води. І людська злість та неправда не зломить мене і не вдіє міні ніякого лиха, думав Комашко, дивлячись на Санвині очі. Ёму стало невимовно весело. Радість розливалась по его жилам, неначе разом з кровію прибувала, як вода в великий літний дощ, заливала его груди. Ёму здавалось, що саме сонце лило пастья в цю маленьку хатвну на своїх проміннях, обливало его усеґо, гріло его.

— Вона моя, вона моя! Тільки двоє слів ворущились в его думці. Порвалась нитка его думок і він тільки ніби чув, як в его душі ворущать ся десь глибоко-глибоко двоє слів: вона моя. І Саня любила его в той час, любила щиро, горяче. Краса его духа глянула в той час через его темні карі очі. Засьвітлялась в їх іскрами. Бліде матове лице стало свіже, уста червоні.

Саня дивилась на него і почула, що в її серця заворушилось чуття міцне, тверде, зачала ся страсть, не легенька, міцна, на усе життя, стверджена розсудливостію, однаковою поглядів, думок...

— Тепер я стала тобі рідною духом і ніколи од тебе не оступлюсь: ти міні до мысли, ти міві й до серця, подумала Саня і забула про усе на світі.

Усі сиділи мовчки. Надя дівочим інстинктом зрозуміла той потайний процес, який почав ся в молодих душах і не сміла его переривати своєю розмовою.

Вона тихесенько налила чай і мовчки поставила перед Санею та Комашком стакани. Вона неначе боялась сполохати золоті мрії, котрі ніби невидимо росли в самому просторі, як золоте марево сонця. Ко-

машко зітхнув глибоко, неспаче пережив, перебув довгий важкий період свого життя, спустив очі вниз і почав механічно мішати ложечкою чай.

— І хто написав оці гидкі листи до вашого батька, снігав він, глянувши на Саню.

— Якийсь недобрый чоловік, що мислить зло міні й вам. Я та Надя вже трохи догадуємось, хто написав про нас ці листи, сказала Саня.

— І здасться міні, не помиляюсь, обізвалась Мурашкова. Можна певно сказати, що написав листи Фесенко.

— І я так думаю, сказав Комашко. Фесенко чоловік з черствим серцем, чоловік матеріальної вигоди. Це правдиве чадо меркантильного города, а не поетичного українського села; більше нікому нема ніякого інтересу шкодити нам. Що ви заподіяли йому лихого? сказав він обертаючи очі до Сани. Саня розказала йому про вчорашню історію з Фесенком, як учора ввечер на гулянці Фесенко признав ся, що її любить, але про сватання не промовив і словечка.

Комашко зареготав ся; він знав Фесенкові норони.

— Ого мабуть злякав ся, як ви натякнули йому про сватання! Він свататись не квацять ся, а кохатись готовий з усіма гарними цаннами. Мабуть аж рота роззявив, як ви натякнули йому про сватання, сказав Комашко.

— Трохи не зомлів. Я думала, що він так і дремене в куці та й сховається там, сказала Саня.

— Ти, Саню, налякала его так, що він мабуть вже більше не прийде до вас, сказала Мурашкова.

— Прийде! Як тільки не перестав вас любити, то прийде до вас. Его честь писана на воді — вітер як повіяв і честь пропала! сказав Комашко.

Чи ви знаєте, що він оце недавно сватав ся з дочкою одного багатого одеського купця? Вліз у его дім, походив дві неділі, а третього тижня бах та й давай свататись. Батько тільки очі витріщив, що він за дві неділі встиг так горячо покохати его дочку. Од Фесенка можна усього сподіватись. В него голова набита вітром, а серце гордостю та самонадією на свою красу. Я знаю его девізу в цьому ділі: прийшов, побачив, побідив, та й... покинув...

— Та не скрізь побідив, а облизня така доброго впіймав, сказала Мурашкова.

— Знаєте що? Возьму я та пошлю оці листи по адресу Фесенка, сказав Комашко. Нехай покладе їх на пам'ятку в свій дорогий обляцований золотом портфель.

— А справді пошліть! сказала Саня. От здивуєть ся, як дістане з пошти свої мудрі твори.

— Правда, цим ми его не навчимо, але нехай знає, що й на собаку в палиця, що вовк ловить, але й вовка ловлять, сказав Комашко.

Панни знайшли куверту, поклали туди обидва листи, підписали, що читали, але в редакцію не прийняли за непотрібністю і вернули авторови его високі поетичні літературні твори.

— Скажіть, будьте ласкаві, од чого в нас тепер так багато розвелось таких нікчемних людей, як Фесенко? Яка тому причина? Я не дивуюсь, як бувають такими люде немолоді, поторгані важким життям. Алеж Фесенко чоловік молодий, а молодість, та ще розвита й просвічена, бував вже сама по своїй натурі чесною, сказала Саня до Комашка.

— Багато причин тому ляху, сказав Комашко. Тепер пішла деморалізація: скрізь панує невягаманий, навіжений цотяг до поживи, до грошей, до солоднечі

життя, до осолоди втіхами. І та деморалізація йде поперед усього зверху... Людська особистість задавляна і зумисне прибита. Чесних, розумних, розвитих людей і не люблять і боять ся, бо на злодієви шапка горить... Поганих людей не тільки не загуздують, а ще їм потакують, бо натуральна річ, що зло прикриває зло і вибирає собі орудником зло. Скрізь панує в нас протекція, а не розум і правда. Вищі розумові інтереси занедбано. Чесного, правдивого чоловіка ненавидять, затруть, замкнуть, затончуть в грязь, бо скрізь тепер ніплю вгору темні сили. Чесний чоловік в наші часи повинен або мовчати і таятись, або бути готовий на усе лихо.

— Я це знаю, сказала Саня і гордо підняла свою руську голову. Фесенки тепер панують, але й честь ще не вмерла.

— Не вмерла й не вмире. Правда, як олива впливе на верх, сказав Комашко, вдаривши рукою об стіл.

Сані сподобалась его свєргія, его правдива, одкрита натура. Вона задивилась на его блискучі очи, в котрих сьвітлив ся розум, сьвітिला ся твердість, і не счулась, як полюбила его очи.

Мурашкова тимчасом запечатала куверту і послала горничну, щоб вона вкинула цесьмо в поштову скринку.

— Це будуть смачні бісквіти Фесенкови до чаю, сказала Саня.

— Нехай попоїсть на здоровя, обізвалась Мурашкова.

Між молодими людьми пішла весела розмова. Сонце низько спустило ся і заглянуло в вікна через ріденькі верхові гильки акацій та аиркозів. По білій стіні розсиялись ніби золоті краплі. Рожевий тихий сьвіт розлив ся по всіх закутках маленької хатини, сьвіт тихий і радісний. Молоді люде говорля і не могли наговоритись і вже смерком розійшлись.

Впав сизий туман на море. Вшала чорна ніч на землю. Висипались зорі на небі. За монастирем запалав огонь на маяку і облив тихим світлом білу церкву, білі монастирські стіни. Сон не брав Сашу. Вона одчинила вікно і сіла, спершись ліктем об одвірок. Вона дивилась на фантастичну картину південної ночі. В одчинене вікно було видно широку ясну полосу на чорному небі над Одесою. А над тим фантастичним світом високо піднімав свою голову маяк над кручею і розливав ясний, різкий світ в чорному небі. Білий монастир лиснів на чорному тлі плямою і в своїх неясних тінях і ясних полях був похожий на якийсь фантастичний старий замок, подекуди розвалений. А високо в небі блищали ясні зорі як алмази, розсипані по чорному оксамиті. Воже повітря повівало з моря і обливало Сашине гаряче лице. Яке щастя наливало її серце! Яка солоднеча, яка радість лилась в її душу, спала на серце неначе роса з холодного неба на привялений сонцем лист. В фантастичному світі далекого сіява вона тільки бачила великі карі ясні очі, острі, освічені думою. Саша почувала, що в той час одна любов, одно щастя світить в її серця: то гріє її теплом гарячого півдня, то ніби прохолоджує росною розкішною південною ночі. Усі думи, усі заміри, усі клоїти неначе десь залетіли за спине море.

— Ноче моя тепла! Які ти для мене розливаєш розкоші, які чари! думала Саша, дивлячись на фантастичну картину вочі.

І весело дивилась на неї зорі з неба, неначе сміялись своїм мигаючим світлом. Весело засьміялось румяве небо на сході, весело заграло сходяче сонце в сизому тумані над морем. Життя її серця неначе злилось до купи з розкішною південною ніччю і з поезією південного ранку над Чорним морем.

Вже сонце підняло ся над морем. Вже сивий туман зняв ся з моря, звив ся, як біле покривало і підняв ся в синє небо, і сон зміг Саню, сон міцний, яким сплять молоді щасливі люде.

Другого дня, вже як сонце стояло на заході, Фесенкови принесли лист, пересланий через мійську почту. Він розірвав конверт. Лист був коротенький і написаний якимись чудивими кучерявими буквами. Очевидно лист був анонімний. В тому листі було написано: „Милый дорогой Фесенку! Люблю тебе, як душу, і вмираю за тобою. Ти мене знавш. І я знаю добре, що я тобі сподобалась. Буду тебе ждати сегодня в вечері о девятій годині на Малому-Фонтані. Проти скелі Капуцина на березі лежить плисковатий камінь. Там ти мене знайдеш і наємю ся сего вечора щастя. Як не прибудеш до мене, то я втоплю ся в морі і загублю свою душу. Твоя на віки П. П. Пз зву себе по іменн; бою ся. Часом на почті розпечатують мій лист і дізнають ся про мене“.

— Це Саня пише. Вмирає за мною. А що? Зо мною нема жартів. Терпіла-терпіла тай не витерпіла, як і другі паннв, що кохались зо мною. А що? Ага! Задрала кярцу передо мною, та дурнісінько!

Фесенко вхопив циліндер, царасоль і прожогож полетів на трамвай.

— Сяду я на трамвай. Вже темненько і піхто з знавмих аристократів не вглядать мене, що я їзджу трамвайом, подумав Фесенко.

Вже на дворі зовсім смерклось, як Фесенко прийїхав на Малий-Фонтан. Над морем подекуди по стежках блукали люде, як темні сілюсти. Фесенко біг до скелі Капуцина, аж чуб в его став мокрий. На березі не було й живої душі.

— От і добре! Нема нікого. Публіка розбрелась. Ой колиб швидше знайти той камінь! А от і камінь, а на каменя мрів якась темпа сілюста. Саня! Вона! аж крикнув Фесенко. Їго серце розгорілось, він простяг руки до Сані.

Під єго руками зашелестіло листя.

— Що це за диво! крикнув Фесенко.

Він придивив ся, полапав руками: на каменя стояв сніп кукурузи, перемішаний з колочками та бодяками. Фесенко поколов руки і тільки рт роззявив. Він не йняв віри своїм очам.

— А деж Саня? Може вона опізнилась? подумав Фесенко.

Він тернув сірпячок, глянув на годинник: вже була половина десятої години.

— Чи не втопилась оце вона в морі? Може ждала мене, ждала та її шубовспула з скелі в море, подумав Фесенко.

Він надійшов над самісіньку кручу, глянув у низ: нічого не було видно, тільки вода лясніла проти заходу їи скелями.

— От буде слава, як Саня втопить ся через мене! Заговорять усі в Одесі. Можна буде напечатати в газетах. Самому ніяково слати в редакцію... Дам три карбованці Целабросу, то це ледащо усе напише, марив Фесенко, поглядаючи на море. А може вона поставила цей сніп, щоб схвати в єму до мене лист? Алеж... оті колочки... Гм... гм... Фесенко обланав кукурузу. В середніи був заткнутий цілий лист паперу. Фесенко розгорнув єго, тернув сірничка і при світлі прочитав лист: „Вбачайте на цей раз. Я пропаду цієї ночі, бо батько щось постерігає і запер мене в хаті. Через свою приятельку посилаю вам цей букет. Сховайте єго в свій зо-

лотообразний портфель, з котрим ви ходите в гімназію, на пам'ятку про мене. Ваша П. Н."

— Якась містифікація! Хтось мене дурить! подумав Фесенко і перекинув лист на другий бік.

Там була намальована єго фігура з довгим носом, а проти носа прездорова дуля.

— Догадуюсь, чье це діло! Це робота Комашка. Потривай-же, будеш ти пам'ятати і за Саню і за ту штуку, думав Фесенко. Ще й колючок натикав в букет. Кипуж я і на тебе колючками!

Він шурунув сніп в море і тихо побрів назад до стації. Подїзд трамваю, останній поїзд, виїхав до Одесви. Фесенкови прийшлося впрохатись на піч в буфет і почувати на стільцях в одежи, підклавши два кулаки під голову.

— А може це чийсь жарти? Жартував-же пераз і я з дівчатами на усякі способи, думав Фесенко, лежачи нероздягнений на віденських стільцях. Писав-же до одної, що повішусь в садку її батька, як не виїде до мене...

Ту штуку з кукурузою встругнула Фесенкови Христинна. Вона добре знала Фесенкові порови, знала усі єго скандали та історії через свого братика Бородавкнна і з нудьги на Великому Фонтані задумала погратись та покенкувати з Фесенка.

Послазши лист в місто почтою до Фесенка вона парїзала кукурузи та бодяків і крадькома смерком сіла на човен, полинула по-під скелями на Малий-Фонтан і поставила сніп кукурузи на камінню, як раз проти скелі Капуциня. Це вона зробила так потайно, що й брат її Бородавкнн нічого не знав; її хотілось трохи подразнити і за цікавість брата. Таку містифікацію вона з нудьги робила не одному Фесенкови..

Вернувшись до дому Фесенко вгледів на столі другий лист, приславий по городській поchtі. Він роздер конверту і викинув свої власні анонімні твори з невеличкою припискою.

— Штука не вдалась! Вгадали, хто посилав їм ці листи. І хтож-би то оце верпув міні листи? Стара Навроцька пойме віри цім листам і не схотілаб їх вертати по моєму адресу. Старий Навроцький не зугарний до таких жартів. Та вони й мого адреса не знають. Це робота Комашка та Сані. Комашко знав мій адрес... Потривай-же! Як тобі допечу! Я тебе з'їм без соли!

Фесенко скреготав зубами, бігаючи по кімнаті.

— Вбю тебе! Підконаю під тобою яму і не я, а ти впадеш у цю яму, говорив голосно Фесенко. Саню моя! Золото моя! Як я тебе люблю! Яб оддав усе на світі за один твій поцілунок. З іншими я жартував в коханні, а тебе кохаю щиро, горяче, кохаю без міри.

З того часу Фесенко почав обговорювати Комашка, де тільки було можна... Одного вечора на бульварі за столиком в кофейні він углядів Кипшиєвського директора і кружок інших директорів, що поз'їздивсь в Одесу на прогуляння. Він присів до їх і накинув на репутацію Комашкову покривало чорійше од чорної ночі. Анонімні листи на Комашка полетіли і по вищій інстанції...

ІХ.

Через кілька днів Мурашкова покликала Саню до свого номера. Вона дістала з Одеси лист на свій адрес, але для передання Сані. Сая розгорнула лист. Лист був од Комашка.

„Олександро Харитоновно! писав до неї Комашко. Пишу до Вас лист, бо не маю надії стрінутт вас на са-

моті і поговорити з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й дышу вами. Ви признались мені, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останні часи дав мені надію, що я не втратив вашого приятельства, вашої симпатії. Скажіть мені останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я краще ніколи не бачитиму вас, забуду вас... Може час загоїть мої страшні муки“.

Саня прочтала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? спитала Мурашкова.

— На, читай! сказала Саня. Питання становить ся дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично, сказала Надя. Щож ти думаєш тепер вчинити?

— Писалаб до него, та багато прийдець ся писати: це він становить для мене питання мого життя і моєї духовної смерти... сказала Саня і трохи не заплакала, схиливши голову. Требаб мені поговорити з ним і поговорити докладно. Але де єго поговорити? Мачуха йде проти него. Дома мені не можна буде поговорити з ним.

— То виклич єго сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері, або в парку, сказала Мурашкова.

— Отже ти добре радуєш мені, сказала Саня. Вона взяла листок паперу і написала Комашкоєв:

„Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за ваші цврість. Прийшлоєсь-би мені багато писати до вас, якби я думала списати усі мої бідні думки. Привбувайте до мене сегодня над вечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пересвѣдченія мені до мисли, до серця. Я покинула тепер космополітичну плутанину, симпатизую вашим поглядом. Мені, як і усім чесним людям, треба присвятити свою діяльність на користь рідному краю, Укра-

іні. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але... є претячлива, котра стає нам на дорозі. Я сама не знаю, що міні почати, що міні діяти. І поради нема в кого цитати“.

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорпула руки на грудях і потовула в важних, важних думках. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзвзчали і ворушили монотонним дзвзчанням мертву тишу.

Саня передумувала, що мала говорити Комашкови.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки і не веселило кімнати. Густа акація та априкози закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще густійша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворухнула фантазії, не будила мрій. Холодний розум, холодна розсудливість перемагали, брали перевагу над ними.

Думи в Санній голові з початку илили льетічно, ввразно, але не доходили ні-до-якого обмеженого кінця. Саня почула, що її думи почали плутатись, перемішуватись і не доводили ні-до-якого ясного результата.

Прибігла дівчина і цокликала Саню обідати. Саня неначе прокинулась і тихою ходою вийшла. Її жвавість вже притихла.

-- Прощай, мій спокою! Час трівого йде і мене не мняє, думала Саня, сідаючи за обід. Вона обідала, як не обідала. Апетит пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової. Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати. Її очі бігали по листах і не могли виїммати ні одного слова. Мисли не йшли в голову. Вона закривла книжку, згорпула руки і ждала, схиливши голову. Через одчине вікно вона дивилась на небо, на далеке синє море, й не примічала ні неба, ні сьнього моря.

Рипнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна фігура його ще неначе стала рівніша. Очи були веселі: в їх світілась надія, сміливість, гордість, неначе він виграв перший великий процес в своєму життю. Він весело привитався до Сані і сів проти неї. Їму здавалось, ніби він до того часу плив довго, довго, по великому морю і от тепер допливає вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садами; от він бачить вже виразно, як сонце грає на горах, на садах. І сади й ліси манять його одпочити в затишку, над прозорею річкою.

Обоє мовчало. Саня з початку зраділа і та радість виявлялась в рум'янцях на її щоках. Очи блиснули привітом, але швидко світ її очей згас; очи стали сумні, задумані.

— Я вас ждала... Міні треба з вами поговорити про одно діло... Для мене се діло велике, тихо й несміливо промовила Саня і замовкла. Вона й сама здивувалась, що десь поділась її сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і міні тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий, промовив Комашко.

Він узяв її руку і поцілував. Саня почервоніла і не піднімала вік, не глянула на него. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обоє знов замовкли. В номері стало тихо, тихо. Небо стало хмарніше. Тінь в номері стала густіша. Нігде не було чути ні найменшого гуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо, і зелені акації та априкози під вікном прислухувались до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу розумового розвитку для жінчини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю, що я вже дійшла до

свої мсти. Міні ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхати на університетські курси і просвітитись вашою наукою.

Комашко прислухався до її тихої розмови. Острій блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитоновичу! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Міні здається, що ви розвинулись стільки, скільки треба кожному серйозному чоловікові. Тим-то ви мені й сподобались, що ви стоїте вище од жінщини нашого часу, сказав Комашко.

Саня усміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов ще ля. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплімент, але я себе краще знаю... От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвинутим. Ви готові до розумової праці. Ви дотепні посьвятити себе чи науці, чи рідному краю, чи народові. Ви здатні на діло, і на діло серйозне, користне для народу. Я тепер не вважаю себе такою; я не рівна вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам у всьому і розвитком розуму і просвітою. Я люблю науку, сказала Саня вже твердо й сміливо. Вона вже опам'яталась і була готова на полеміку.

— Ви мені не рівня? Не смиряйтеся, не принижайте себе. Ви багато читали, багато думали, сказав Комашко.

— Ні, не так, Вікторе Титовичу. Я думала, я багато читала, і мушу сказати, що й теперечки ще не виробила собі цересвідчення і погляду на людське життя. Міні здається, я ходжу в темряві, без світла, блуджу, плутаюся і виходу не знайду, сказала Саня.

— Чи може ж хто сказати, що вже має ясні погляди на усе життя? Питання наступають на чоловіка, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання і земля

і люде і народ і наука і політика і економія. Питання, як тіні в Дантовому цеклі, кругом обступают нас. Іх десятки, сотні. І хто розжесе оті хмари? Хто може сказати, що він одгадав ті питання, які нам завдає наука, завдає людське життя? сказав Комашко.

— І все таки міні хотілось-би освітити світом розум і свою душу і ту сферу, серед котрої міні прийдеť ся жити і працювати. Ви не дивіть ся, що я дівчина. Не думайте, що ми усі думаємо тільки про балі та убори. І нам-би хотілось жити розумним людським життям, витворити собі ідеалв. І моя душа бажає ідеала. І міні бажаєть ся суспільної діяльности, щоб і я поклала свою ленту на користь людям.

— Я тільки знаю, що чую голоє вашої благородної несегоїстичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу і тям її полюбив. З другою мое життя буде нудьгою, сказав Комашко.

— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як пубудь служити на користь людськості.

— Це з погляду козмополітичного? сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська жєнщина пайбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з муштинами, сісти за стіл з пими... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в сивагогу; її вважають не-за людину...

— А народ наш ще більше, перебив її Комашко.

— Я готова служити й в народній школі. Я знаю, що я щось роблю, а не червію, як червіють без діла сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте, піду я заміж — піде сімя, господарство. Прощай тоді вища наука й педагогія! Прощайте мої ідеали! сказала Сая і похилила голову.

Комашко зрозумів, що Саня не наближаєть ся, а піби одходять од него усе далі, і на его острі очи неначе впала мгла. Він задумав ся. Голос его став тихший. Смуток почув ся в его голосному, завсігди веселому голосі.

— Ще мушу признатись... Я привикла до свободи. Батико міні давав волю у всему. Мачухи, сказати правду, я ніколи не слухала. Я бою ся втратити свободу. Ви знаєте, які наші сімьї? Жінка в сімьї господиня й рабня. А я тепер вольна, як птиця, сказала Саня.

Комашко ще низше похилив голову. Ще смутніші стали его очи. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо аж мертво. Хмари на небі стали густійші і на білих стінах полягали ще густійші тіни, неначе вечірньою добою.

— Я не так дивлю ся на життя в сімьї, промовив перегода Комашко. По мовму жінка в сімьї повинна бути вільною і жити по своїй волі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що супружество накладає золоті кайдани. Але міні здаєть ся, що чоловік та жінка не чують тих кайданів, як між ними є щира любов.

— Але все таки кайдани кайданами, хоч вони і золоті, додала Саня. Я більш од усього на світі люблю свободу.

Знов затихли вони обов і довгенько мовчали. Комашковин здавалось, що він не пристає до пишного берега, а знов одвертає назад в бурливе море. От-от ледви мріє перед ним розкішний берег в садах та лісах, і берег криєть ся туманом, мріє як фантастичний образ. Жаль здавив его за серце. Він почув в душі тревогу.

— Щож тепер нам робити? Що почати? несподівано спитав в Сянї Комашко.

— Я й сама добре не знаю. Ви завдали мені важке питання, котре я не зумію розв'язати. Воно мене мучить, не дає мені спокою. Я хочу йїхати на універзитетські курси. Я привикла до тої думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода в суху землю. Я живу й дившю тою думкою. Як воє бажання не здійснить ся, я збайдужнію до всього... Багато з моїх товаришок поїїхало на курси. А я опізнилась... як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашковп стало жаль і її, і жаль себе...

— Ваш батько згоджуєть ся послати вас на курси? спитав Комашко, і єго голос загув тихо, неначе він випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати про це нічого, сказала Саня. Вона ворог правдавої просьвіти. Дайте мені час надуматись, порадитись, сказала Саня.

Комашко почув, що не в добрий час запалив серце молодій дівчинні. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікти.

— Прощайте! сказав він до Сані і подав її руку. Несподівана і сумна претїчня... Прощайте!

Він ухопив шапку і вибіг з кімнати. Двері стукнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця. Її здало ся, що вона теряє милого на віки... Вона протягла руки і побігла слідком за ним, щоб кривкнути до него, вернути єго. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, внала головою на руки і заридала.

Блиснула блискавка. Вдарив грім. Небо стало ще чорнійше. Грім вдарив вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. Воздух став важкий. В кімнаті стало поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Шкло залущало. А Саня сиділа, поклавши голову на

руки, непаче прибіта. В нумер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови і хлипала.

— Саню! Що з тобою? Чого ти плачеш? спитала в неї Мурашкова.

Вона палвла стакан води і подала Сані. Саня одвела стакан рукою і не підвела голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? Про що ви тут говорили? Що довело тебе до сліз? питала стревожена Мурашкова.

Саня мовчала. Перегодя вона підвела голову, трохи заспокоїлась. Вона розказала Мурашковій усю свою розмову з Комашком.

— Щож тепер вийде? На чім усе це скінчять ся? питала Мурашкова.

— Сказалаб тобі, та й сама не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавав ся міні Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими мислями, чистими, світливими, як кришталь; душі щасливі, все розуміючі. А тепер несподівано я побачила другий рай, зазнала пвшний рай серця. Мене манить рай мисли, рай розуміння, мене манить й рай серця, рай любови. Що міні діяти? Що вчинити? спитала Саня в Мурашкової.

— Дуже проста річ: Бери собі той і другий рай, сказала Мурашкова тоном практичности широ грецької.

Саня усьміхнулась.

— Добре тобі так говорити про діло, в котрому ти сама не заінтересована, сказала Саня. Але стань ти на моему місці то й побачиш, як трудно вибирати.

— А може Комашко приставе на те, щоб покинути службу та поїхати з тобою в Петербург, або до

Києва. Там ти будеш ходити на курси, а він собі знайде місце, сказала Мурашкова.

— Чи схочеш він так зробити? сказала Саня. Він чоловік небагатий, живе службою. Чи я маю право по-трібувати од него такої жертви?

— То поклянь думку про курси, сказала Мурашкова.

— Це покину, не можу, сказала Саня. Це була моя мрія трохи не од дитячих літ.

— Алеж ти втратиш такого жениха, якого може потім не знайдеш! крикнула Мурашкова. Вас неначе Бог призначив одно для другого. Саню, ти подумай над тям, і подумай добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по своєму і десь узяв ся той клопіт... Правду каже пісня: якби тебе не любила, булаб як голубка, промовила Саня; а тепер.....

— Десь узяв ся сокіл, вхопив голубку і поніс в синє небо, додала Мурашкова в постичиому тоні пісни.

— І в голубки заморочилась голова од того лету. Боже мій? Яквй буде кінець тому усеєму? сказала Саня.

— Але знаєш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого пумера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона усе вертілась по коритарях, і як угляділа, що Комашко вийшов звідсіль, зараз побігла до дому. Чи не посвляла її твоя премудра мачуха підглядати? Начувай ся Саню! Буде тобі льхо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї, вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер міні про усе байдуже! сказала Саня.

Вона попрощалась з Мурашковою і вже не побігла

швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволи, похиливши голову. Життя вперше вдарило її важким крилом, як бє крилом орел голубку, і вона немаче пририта пташка, вийшла з кімнати опустивши свої легенькі крила.

Тимчасом Раїса Михайловна Навроцька вже допідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молоді дівчини здавалась для неї трохи не переступом.

Навроцька сиділа в невеличкій гостинній свого номера коло самовара, заливала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати єму добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала і причинила двері в кімнату, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! почала серйозним тоном Навроцька. Чи ти знаєш, де тепер Саня і з ким вона бесідує?

— А хіба я знаю? Певно з Мурашковою ганяють по парку або по цвинтарі коло монастиря, обізвав ся Навроцький. Яко чоловік старого стиля і чоловік простий, любив дома говорити по українськи і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не сердилась за єго мужицький язик, але ті жарти часом допікали їй до живого серця.

— Єге, гавяє! Отам сидить з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодними дівчатами, сказала Навроцька.

— А коли сидить з Комашком, то нехай сидить та говорять собі на здоровя, одрубав Навроцький.

— Як то, нехай сидять? Деж видано, щоб молода панна тягала ся з паничами, десь запирала ся в номерах? Чом ти її не спвниш? Літає десь по Фонтанах,

плавав на пароходах, ганяв по Одесі, непаче той студент, або який вітрогон-гусарип.

— То й нехай ганяв, бо ще молода. А як підтоцять ся так, як оце ми з тобою, то буде сидіти на одному місци, та чулки плести, або сваритись, обізвав ся Навроцький.

— Добре, ей Богу добре! Та вона тобі колись сяде на пароход та й дремене в Константінополь до Турків у гості. А що тоді буде? підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до Турків не дремене; промовв Навроцький.

— Ходить в якусь жидівську школу, просьвіщав жидівок, просмерділась цибулею; нанесе того жидівського смороду повні кімнати. В неї навіть черевки просмерділась жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк, сказала Навроцька вже сердито.

— Гы, я щось не чув, щоб в наших покоях смерділо жидами... Може тым, що в мене нежить в носі. Не всім пак мати такі тонелькі ноздрі, як у тебе, сказав спокійно Навроцький.

— В тебе мабуть з роду нежить в носі, бо ти степовий чумак, сказала Навроцька.

— Добре, що в вас кам'янські носи дуже вже тонелькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не шкодило, сказав Навроцький.

— Пс! Он Маня сидить за дверима! Чуєш? Це недобрый тон! Чисте мужицтво! Ти зовсім зіссуєш дочок, сердито обізвалась Навроцька.

— Не знаю, хто зіссує, чи я, чи ти, обізвав ся Навроцький і встромив очи у вікно, неначе він роздивляв ся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може я винна, що Саня бродить по нумерах з Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої претенсії. Він чоловік чесний. От якби з Фесенком... то інша річ, сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? аж крикнула Навроцька і згорнула руки, як до Бога.

— А вжеж нічого. Комашко чоловік розумний, поважний, просвічений, не шелхвіст, не вітрогон, сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хяба ти не чув, як він говорить? Все в него мужики та мужики, та мужицький язик. Я не знаю, чи він й в Бога вірує.

— Про це й я не знаю, та й не буду его питати, сказав Навроцький.

— В него усі люде то нечесні, то лихі, то деспоти, то жмикрути. І те погане, і там не добре. Усе ганить. Я не знаю, що він за людина? сказала Навроцька.

— Щож він за людина? Чесний чоловік, та не вмів або не хоче закривати лиця машкарою; от і усе! сказав Навроцький. Про Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на ньому, чи натуральна пика.

— А вжеж натура, і натура делікатна, з гарними манбрами. Фесенко далеко піде, високо полетить, сказала Навроцька. Він гарного прямування і... політику життя розумів.

— Може і полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що тепер віє, а як вітер поверне...

— То й він повернеть ся, сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу... бовкнув Навроцький.

— Алеж і фрази в тебе! Коли ти їх покинеш? крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня і сіла коло вікна. Вопа глянула на мачуху і по злих очах впізнала, що між нею та батьком була якась остра розмова.

— Де це ти, Саню, була? спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової, обізвалась Саня.

— З ким ти там бачилась? спитала в неї Навроцька.

— З Комашком, обізвалась Саня.

— Добре, їй Богу, добре! Це гарна нова мода! Чи годить сяж молодій панні бродити крадькома по пумерах з панвячами? Чи сьлід-же так робити? Де ти набралась таких новомодьх ідей? присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добрий чоловік. Стріла ся з ним і поговорвла, обізвалась Саня.

— Якби він був твоїй жених, то ти й тоді не повинна ховаться з ним по закутках, сказала Навроцька.

Саня мовчала і дивилась в вікно; вона давно звикла слухати морали од своєї мачухи.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що по закутках з панвячами ховаєть ся. Деж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, з купцівнями, а може з дочками куховарок, браталась з ними, товаришувала і набрала од їх такого духу, що й з хати не викуриси ніякими перфумеріями.

Саня сиділа і мовчки дівилась в вікно.

— Добре, що я свою Маю оддала на науку в приватній благородний пансіон, говорила Навроцька, обертаючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия правда, чя твоя, чя моя? Хто любить поца, а хто поцадю, а хто попову доч-

ку, а хто й попову наймичку, а хто й попову корову? обізвав ся знехотя Навроцький.

— Од жидівок та міщанок трудно набратись про-світнього духу. Я розвила свій розум книжками, обі-звалась Саня. Сьвіт іде не од міщанок, а од загранич-них розумних книжок.

— Добрий сьвіт! Не дай Боже такого сьвіту. А це які книжки ти втврила в рука Маві, мене не спитавши? На, подивись, сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. „Вона та він“ — жарт Санда, „Череве Па-рижа“ Золя, „Парижські письма“ Берне, Спенсер, Дарвін, „Вістник Європи“. Гм. Нема тут нічого страшного, ска-зав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як то нема нічого страшного? кривнула Навроцька. Там усе пишуть про погану любов. Якийсь Він, якась Вона... Це все якесь паскудство, котрого паннам зовсім не годить ся знати.

— Не читатиж акафістів молодим паннам. Та наша цензура як перешерстув книжки, то нічого тобі боятись; їх можна читати не тільки печерським черцям, але на-віть черницям, сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка неначе пя-така дала і махнула бровю до вікна, де сиділа Саня. Навроцький опам'ятав ся.

— Ой лашко! Цеж я трохи зсунув машкару з лиця; забув, що дочка в хаті, подумав Навроцький і трохи кашльнув в долоні.

Навроцька заарештувала книжки і замкнула їх в комоду.

До чаю вийшла з кімнати Мавя, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла гостинну ліничку, неначе старечюю ходюю і сіла коло матері. Розмова за чаєм по-

чала ся дуже благочества, але невимовно вудна для Сані. Стара розлила кругом себе моралів більше, ніж налила чаю на усю сію. Саня передумувала свої важкі думи і не одзивала ся й словом.

Скіячив ся важкий, нудний вечір, як вудна лекція граматики. Усі рано полягали спати, втомлені од морського купання. Саня погасила сьвітло. Сон не брав її. В кімнаті була страшна духота, неначе пашіли жаром стіня, неначе дихала горячим духом груба, стіл, комода, шафа, усе було неначе нагріте в горячому духу розпечено. Жара душила Санні груди. Горяча кров швидко ворухилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла і сперлась на одвірок. Потягло з моря сьвіжим духом, дихнуло вохке сьвіже повітря на Санине горяче лице. Була пишна, тиха ніч. Над Одесою вже стояв сьвітовий білуватий туман. Білий манастыр постично мрів в легкому сьвіті од маяка. Ясні зорі висипались на чорному небі. Маяк блищав ясно, ясно, і розливав сьвіж на акації, на манастыр, на парк; купи акацій, легко осьвічені, приймали фантастичні форми і неначе виринали верхама з чорної безодні. І полетіли Санні думи, одна за другою, як зерна дорогого наміста пизались на шовкову нитку.

— Що міні робити? Що міні почати? Як міні вийти з цього заплутаного ллбівнта, думала Саня, двлячись на срібний туман над далеким городом. Не вже міні прийдець ся кицуть останню надію на вищий розваток свого розуму? Не вже не здійстнять ся мої золоті мрії? Не вже я їх мушу забути, повинна їх покинути?

І її розум говорив, що не треба їх забувати, що не можна їх покинути...

Але десь глибоко, глибоко в серці обзивав ся інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як повів мор-

ського свіжого вітерця; то був голос серця. І не холодні думи розсудливості почали снуватися в її голові. Якись інші мисли, палкі мрії роєм повили ся проти її волі. І ті мрії налігали, вили ся ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, де пробував Комашко, снувались кругом неї, як бжолки в майський день і ворушили серце.

Саня не чулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила на тлі темної нічної картини очі Комашка... бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним... Вона пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом прибитий. І їй стало жаль Комашка. Вона почула, що дві гарячі сльози покотились по гарячих щоках і впали на її руки...

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

— Пишуть, що є закон розумності в світовому життю: і в мертвій натурі і в людському життю; кажуть, що якійсь вищий розум правує життям кожного чоловіка, думала Саня. Чи вжеж тому правда? Якийже закон розумності в сучасному життю? Темні сили панують, справляють скажені оргії свого торжества, а світлі сили вольного розуму цотоцтані їх поганими поганями. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, пропадає, усе вяне, сохне, неначе смерть обіме землю... Чи не такаж нерозумна суша впала темер на мое життя? Я налагодилась дійти до дійшлости свого розумового розвитку, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, глузує з мене. Деє отут над Чорним морем впала іскра на мое серце, чи од моря, чи з синього неба, чи з темної ночи чи з зірок, впала іскра і запалила мою душу, заморочила

розум . . . Десь узялась якась нікчемна матеріальна любов . . . Чи нікчемнаж? Чи матеріальна? І який розумний голос тої нерозумної природи неначе тихе слово говорив до неї: Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила, котрій народи ставили олтарі, приносили, жертви, курили тіміям, котру люде вознесли на небо, як богиню краси, та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх. То радість життя, найбільше щастя в життю для котрого люде гинули, проливали кров і свою її чужу . . .

— Що міні робити? що почати? Розум мій прямує по одній стежці, а серце веде по другій, і свля нема в мене его сипняти. Ні, не нікчемна, не матеріальна це свля! І мою любов засьвітив мій і его розум, але чую, що мій розум вже не має сили его погасити.

І Саня без надії схилила голову на руку. А огонь в серцю розгорював ся. Цвпша ніч виводила розм мрії. Згадка за згадкою пішла в її голову. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Ольга, Надя і їх молоді товаришки обсіли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання за принципи, за ідеали. Одна з них читає книжку. Читання заціпає, ворушить думв. І знов змагання. Одні стоять за вищу науку, думають йти в універсітет; другі думають йти в сілські школи, йти в народ. Одні встоюють за національність, другі стоять більше за космополітазм. В хативі ясно, весело. Саня згадала той недавний час спокою свого серця, і їй стало жаль мивнувшого. А віч йшла, плила. Над шорем далеко, далеко блиснула блискавка раї, другий.

Саня перевела очі на ту картину над морем. Блискавка миготіла частійше і яснійше; над морем вирізувались краї хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір вкриті

сьнігом. Блискавка замигала швидко. Було видно, як ворухнулись на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними мигало море; блискавка падала неначе в хвили. Саня задвинулась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі і на небі було тихо, мертво...

— Було колись тихо в моєму серці. І десь узяла ся, неначе з моря вилетіла буря, і страшна, і поетична, і мулять мене і тревожить душу і серце, і дав міні щастя. Он хмара з блискавкою неначе зляли ся до купи з хвилями моря. Не вже й моє життя так зіллеть ся з его життям? І коли воно зіллеть ся, то на віки...

— Пишна південна ніч над морем! Не холодні думи ти наводиш на мою душу. В твоїх тінях кохання палкійше; серце говорить, а розум мовчить; ти внала з неба для поезії. Холодні думи гаснуть в твоїй поетичній мглі, думала Саня, дивлячись на море.

Зайняло ся небо на сході. І Саня була готова в той час летіти до милого, сказати ему: Люби мене на віки! Забудь усе, що я тобі казала і дай міні тільки твоє чисте серце!

Щезли хмари. Небо вияснилось. Заблищали зорі. І ті зорі ніби засьміялись до Сані.

— Ще недавно ви, зорі, неначе плакали для мене, а тепер знов наче сьмієтесь до мене... Неоднаково ви сьвітате людям, ясні зорі! Раз сьмієтесь, в другий — плачете, думала Саня, дивлячись на небо.

— Завтра я напишу до него, заспокою его муки. А яку муку він бідний тепер терпить? Як він мене любить?

Саня лягла в постіль сьвітом й заснула тревожним легким сном. Сонце зійшло. День прийшов. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, як фантастичні ілюзії, як русалки розплились по воді перед сонцем. Згасли зорі на небі, погас горячий жар в серці.

— Перша думка моя про тебе мій милий! думала Саня прокинувшись. Цілий день вона ждала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня передумала, що неретерпіла її душа за цілу ніч, передумала усі тревоги свого серця! Але ясний день вів за собою холодну розсудливість. Золоті мрії пеначе розлітались од сьвіта сонця. Енергія розуму знов верталась до Сани. Ні, не покину я свого заміру! Пойіду на курся, одкаенусь од Комашка, забуду его. Стане в мене до того свили, стане енергії... десятій раз говорила сама до себе Саня. Не буду до него писати, не буду маняти его, не буду думати про него...

Настав вечір — ніч вкривала землю.

І знов палітали роєм мрії, ворушилось серце. Займались зорі, займало ся огнем молоде серце дівчини.

— Зорі мої ясні! Не сходьте так рано на небі! Не ворухіть мого серця! Не несіть міні мук! думала Саня, сідаючи в лочи коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч павівала поезію, любовію. Муки серця знов оживали.

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень; він сподівався, що Комашко незабаром попросить Саніної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мучилась. Щоки зблідли, лице змарвіло. Веселість, жвавість щезла. Румянці на щоках зівяли, як вянуть квітки на пекучому сонці.

X.

Минув тиждень. Комашко довідався, що Навроцький вернув ся на Великий-Фонтан.

— Піду обявлюсь старому, говорив Комашко Мавродінови, сидячи на бульварі над морем вечірною добою.

Старий мене любить. Може він вговорить Саню, дасть їй пораду, встоюватиме за мене.

Душа моя перемучилась. І сон мене не бере. Ніщо мене не веселять. Он люде гуляють, забавляють ся, а я один неначе нічого не бачу, неначе нічого не чую.

— Вікторе Титовичу! Коли почали діло, то доводьте до кінця. Ваша доля для мене — неначе моя доля. Щасть вам Боже довести діло до кінця, сказав Мавродін.

І обидва товариші замовкли. Оркестр на бульварі гремів. Публіка гомоніла, гула, як вітер в лісі. Бульвар неначе клетотів, як окріп в казані. А два молоді хлопці неначе нічого не чули. Вони смутно дивились на широку чорну площину моря, неначе засіяну світлими цятками, що блпщали на розкиданих в морі кораблях.

Комашко другого дня перед вечером задумав поїхати на Великий-Фонтан.

— Поїду і я з вами, сказав Мавродін, трохи розважу себе. Погуляю над морем та побіжу до Бородавкіна, може збреше щось веселого.

Вони убрались й поїхали на Великий-Фонтан. Йі-дучи улячкою до монастиря, вони стріли Бородавкіна. Бородавкін кунував в крамниці тютюну і вглядивши їх через одчинені двері, вибіг до вих.

— Добри-вечір, Вікторе Титовичу! Куди це ви?

— Та гуляю з нудьги, обізвав ся Комашко.

— Чого це ви обидва так змарвіли? Що це вас нігде не видно? Чи може, як співвають:

На уляцю не піду, і дома не вспжу;

Хіба піду підкопаю у дівчини хижу...

— А що, швидко підкопаєте вже у дівчини хижу? промовив Бородавкін на здогад.

— Хто вго зна... знехотя обізвав ся Комашко, бо знав слабкий язик Бородавкїна.

— Знаєте що, паньчі? Ходім до мене та пограємо в карти. Потягла мене жінка на оце купання, бо вона тут зросла, і як настане літо, то її як ту морську чайку так і тягне сюди... Її тягне до моря, а мене до землі. Здохну з нудьги. Ходім голубчик!

— Спасибі вам; я в карти не граю, сказав Мавродін.

— І я не граю, обізвав ся Комашко.

— Але чого це ви обидва скривились, як середа на п'ятицю? Жінок у вас нема, діти дома не плачуть. Щасливі люде тай годі, сказав Бородавкїн. А може це ви так подались од морського купання?

— У кожного чоловіка в своє горе, сказав Комашко.

Комашко обернув ся і трохи не почоломкав ся носом об фізіономію Фесенка. Фесенко прямував до Навроцького, але вглядів Бородавкїна і приступив до него, не примітивши Комашка, що стояв до него спиною.

Комашко одскочив на ступінь, неспаче вколов ся об бодяк. Фесенко ласкаво привитав ся з Бородавкїном, зняв циліндер і якось дуже штучно, дуже низенько поклонив ся Комашкови. Лице вго стало солоденьке, але усьміх був хвтрий, злий.

Комашко знав, що як Фесенко дуже ввічливий, дуже низенько кланяєть ся і солодко говорить, то був знак, що він зробив чоловікови якусь пакість.

І Фесенко зробив вже таку пакість; ославив Комашка.

— Куди йдете? спитав у Фесенка Бородавкїн.

— Приїхав на Великий-Фонтан гуляти. В Одесі мене бере така нудьга, що не знаю, де й дітись, сказав Фесенко, скося поглядаючи на Комашка.

— Ходім, голубчику, до мене! Нам не стане одного партнера до карт! просив его Бородавкян.

Фесенко думав зайти до Саві, або хоч углядіти її де-небудь. Вона не виходила в него з думки, манила его своїми синіми очима. Віп не покидав надію завязати з нею роман. Але, стрівшись з Комашком, він догадав ся, що й той туди прямує. Фесенка почала розбирати злість і він згадав сніг кукурузи, згадав свої анонімні листи вернути ему назад. Кукуруза неначе різала его по шві острым листом.

— Та й модивий-же ви чоловік! Які чудернацькі рукави вашого пальта! крикнув Бородавкян, трясучи Фесенкову руку.

Рукави сірого делікатного цвѣта пальта були з краю обшиті і справді чудернацькими, з кучеряво чорними оксамитовими обкладками. Здалеки здавалось, що на широких закарвашах рукавів поначіплювались не то раки, не то чорні павуки. Фесенко для оригінальності сам вдумав собі таку моду.

— Подумайте собі! Два тижні, як пошив собі таке пальто з чорними оксамитовими закарвашами на рукавах, а це дивлюсь на бульварі, десять душ як раз в таких самих пальтах з такими ж закарвашами. Так й пішло, так й нішло! говорив Фесенко.

— Честь вам і слава! Смак маєте високоестетичний! обізвав ся Комашко.

Фесенко арадів, не зрозумів іронії. Его очи стали м'якшими.

— Який поганий город Одеса! крикнув Фесенко. Тиждень шукаю гудзиків до рукавів та до камізољки; перекидав усі магазини і... не знайшов. Боже мій! Який жаль!

— То вицвіть з Парижа, коли Одеса вам не до-

годжує, сказав Комашко і засьміявся просто в вічі Фесенкови.

Фесенка неваче шпилька кольнула в бік; він зрозумів, що Комашко сьміється з него. Знов перед его очима неваче виріс сніп кукурузи на скелі.

— Нехай вже філософи виписують моди з Парижа. Я обійдусь і без Парижа, сказав сердито Фесенко, і чоловічки его очей закрутились, завертілись. Міні здається, що не так ганьбить чоловіка виписування гудзків з Парижа, як пусті хлопячі жарти, схожі на жарти сільських парубків.

— Про які, паничу, це жарти ви говорите? крикнув Комашко.

— Ви самі добре знаєте, про які, сказав Фесенко. Йїхати в ночі на Малій-Фонтан, ставити сніп кукурузи та бодяків, писати шікчемні листи — це така штука, на яку вдатний дурнецький гімпазіяст, а не....

— Що ви плетете? Який сніп кукурузи? Які листи?

— Може ви розумієте анонімні листи, а не снопи кукурузи? крикнув Комашко.

Фесенко почув, що шпилька кольнула его і в другий бік.

— Це підлість, а не жарти! Цего не зробить міщанин, не зробить мужик! репетував Фесенко на всю улицу.

Очи в Бородавкнна замигали од цікавості; сніп кукурузи та ще й бодяків, анонімні листи страшенно его зацікавили. Він васторочив уха, як той кінь, що прислухується до несподіваного шелесту в лісі.

— Я подлим ніколи не був і не буду. Чого ви напались на мене серед улиці і репетуєте на весь Великий-Фонтан? Про який сніп кукурузи ви торочите?

— Оце то подлість! Я вам просто це скажу в вічн, обізвав ся Комашко.

— Та скажіть-бо, що то за анонімні листи, що то за кукуруза? Скажіть, будьте ласкаві! благав Бородавквн, і в него од цікавости неначе засвербіло коло серця.

Але Фесенко ьго не слухав. Він розлютовав ся, розчервонів ся, кричав, махав руками, як простий сільський парубок. В той час він зовсім забув про делікатність манер.

— Таку штуку можуть встругнути тільки лібералн, радикали, такі як ви! кричав Фесенко.

— Так чеплятись ні-за-що можуть тільки такі по-віністи, як ви, що готові тричі на тиждень зміняти свої пересвѣдчення за вітром! Жаль мене бере, що такий молодий, а вже ламаєте свою душу, сказав Комашко.

Мавродін мигав своїми великими тихими очима на Комашка, неначе говорив: не зачіпай лиха! Комашко навіть не примітив того.

— Бога ради, не кричіть, бож люде збігають ся, говорив Бородавквн. Зійдімо з улиці в те провалля.

— Знаємо, куди ви дивитесь! Ви дивитесь в Женеу та Лондон, кричав Фесенко.

— Неправда ваша! крикнув Комашко. Я дивлюсь на Україну та й годі. А ви дивитесь в Париж, та на свою кишеньку, то і я не в претенсії; на парижські гудзяки треба багато грошей, сказав він, і ьго тонкі ноздрі задрожали, лице зблідло. Одначе, прощайте! Час мівн йти до Навроцьких, сказав Комашко.

— І я там зараз буду! крикнув Фесенко.

— Оцізнялись! Ви скорчитесь в три погибели, скрізь пролізете, а там не пролізете, говорив Комашко, показуючи рукою на гору, де була гостиниця.

— Проліземо й там! гукав Фесенко вже з балки, куди його потяг за руку Бородавкин.

— Та ходім, пограємо в карти, бо все одно — вам не годить ся йти до Павроцького: туди пішов Комашко, сказав Бородавкин.

Злість душила Фесенка. Він почервонів, дрозжав і все лаяв Фесенка, йдучи балкою з Бородавкином. Він ненавидів Комашка і за Саню і через те, що Комашко був талановитий чоловік і міг стати йому виоперек дороги на службі та випередити в кар'єрі.

Стежка вила ся на дні балки, подекуди закиданої сьміттям та гноєм. На праву руку повертала стежка на гору, до одної елегантної дачі з блискучими вікнами, з ганком, оповитим диким виноградом. Фесенко повернув на ту стежку. Він думав, що на тому ганку вони будуть грати в карти.

— Не туди! Ми живемо не в таких багатих дачах. Моя жінка любить сільську ідиллю. Ондечки на горбку наша дачка, ваша ідилля! сказав Бородавкин. Він показував рукою на просту міщанську хатку.

Фесенко глянув на ту дачу і пасунив брови.

— Повертайте на ліву руку, на ген-оту стежечку, гукав Бородавкин.

Стежка з балки повела на горб через густі колючки.

Фесенко був взутий в тоненькі трипові сірі черевики. Колючки кололи его в литки через шовкову чечучу і в ноги через трико.

— Ой, колють колючки! аж сичав Фесенко, підкидаючи ноги вгору. Чорт зна, куди ви оце завели мене, сердив ся Фесенко.

— Це ми пішли навпростець, щоб швидче дійти. Жінка з нудьги вмйрає, говорив Бородавкин.

Стежка довела до горбика, на котрому стояла рибальська хатинка. Горбик той був просто сьмітник. Внизу горбика коло колючок лежали купи пошілу. Зверху лисьціли мокрі помві. Міщанка виливала їх на сьмітник просто з порога. Треба було йти або через купи пошілу, або через горб, облитий помиями, або просто через колючки. Фесенко ступив черевником в пошіл. Нога вгрузла, як у борошно.

— Ну, та й завели-ж ви мене! Тут тільки собакам ходити, а не кавалерам, обізвав ся сердито Фесенко. Добра ідилля, нічого сказати.

— Держіть горою! Беріть цабе! гукнув Бородавкин позад него.

Фесенко взяв цабе на горбок і вліз в болото. Він вискочив на сухе місце і почав обтрушувати хусточкою панталони та чоботи, та обтирати об траву підошви. Обчистившись, облизавшись, як той кіт, він пішов за Бородавкином.

— Знаєте що, Фесенку? Ви дурнісенько топчете стежку до Сані. Саня хоч гарна, але в неї приданного ані шага, сказав Бородавкин.

— Не вже?! аж крикнув Фесенко. Я чув, що Навроцька богатенька.

— Багата одна Маня, менча дочка Навроцьких. Ви знаєте, що на неї мати записала двадцять п'ять тисяч карбованців. І дім в Кишвиневі не Навроцького, а вго жінки; і дім дістанеть ся Мані, сказав Бородавкин.

— Двадцять п'ять тисяч і дім! аж крикнув Фесенко. Ото штука!

— Не знаєте ви, де раки змують? обізвав ся Бородавкин.

— Не вже цьому правда?! сцятав Фесенко.

Він не дуже йняв віри Бородавкину, бо вважав на него, як на брехуна.

— Сам бачив, оцими сірими баньками бачив листи в банку; стара вклала в банк при моїх очах. Йй Богу, правду кажу! Нехай мене святий хрест цобє, коли брешу! Розпитайте людей, коли міні не ймете віри, говорив Бородавкин.

— Гы... Це штука... Ццц... цмокнув Фесенко по ба-сарабськи і задумав ся.

— От ви і причешіть ся до Мамі. Але що то за ано-імні листи? Що то за кукуруза, через котру ви пола-ялись з Комашком? ситав Бородавкин.

— Ат! то пісенітниця, бовкнув Фесенко.

— Та скажіть бо, голубчику! Бачте, який ласий секрет я вам сказав, благав Бородавкин.

Его сірі великі очі аж благали, неначе в дітшин, що ласять ся до мамі та просять солодкого гостинця.

— Ат! нехай потім, обізвав ся Фесенко.

— Та скажіть-бо! Не вже вам трудно сказати кіль-ка фраз? Йй Богу, я нікому не скажу! Божусь і при-сягаюсь! Жінці навіть не скажу, просив Бородавкин.

— Нехай потім. Секрет не втече, а ми не помремо так швидко, одрізав Фесенко.

— А як помремо? Ми усі під Богом ходимо, бла-гав Бородавкин.

Стежка крутлась по горбах і довела до дачі Бо-родавкина; то була проста міщанська хатина-мазанка.

— От і наша дачка, промовив Бородавкин.

— Де? ситав Фесенко, бо вже більше і хат не було видно.

— Та оця ж хатина. Ми живемо в демократичній дачі; жінка любить ідиллю, сказав насьмішкувато Бо-родавкин.

Фесенко закрутив посом і зморщив губи, неваче покштував кислиці. Одначе він мусів йти за своїм поводатором.

Хатня стояла край спуска до моря на горбку. Горб був обсмалений сонцем, як циган. По горбку сторчали бодяки та колючки. Тільки коло ганка росли дві старі акації, та в городчику за хатою зеленів старий волоський горіх.

Бородавквин привів Фесенка до ганка. Ганок був напнутий з боків і зверху парусиною. Передній бік був зовсім не закритий. В ганку стояв стіл. Коло стола сиділи Бородавквина та Христина. Фесенко став перед ганком, зняв циліндер і привитав ся до дам.

— Ой! слихом слихати, в вічі видати! гукнула Христина з'за стола. Чого це ви неваче зблідли на лиці? Чи не снилось вам часом цієї мочи щось страшне, чудне, знаєте таке... Христина не договорила. Вона натякала ему на сніп кукурузи.

— Ні, нічого не снилось. Я силю так міцно, що я сні мене не беруть, обізвав ся Фесенко.

— А може з вами трапилась яка подія? ситала Христина і хитро осьміхнулась.

— Не вже вона знає? Брат чепляєть ся сказати.. Певно не знає. Хтоб оце сказав їй? думав Фесенко.

Христина на силу вдержувалась од сьміха, аж почервоніла.

— Є, партнер! гукнув Бородавквин.

— Просимо до нашого сальона! Це наш сальон, обізвувалась кокетливо Бородавквина.

Фесенко увійшов у той сальон і скривив губи.

— Та й трудно до вас доступитись! почав Фесенко. До вас дорога заросла тернем і бодяками.

— А ви думали, що так то легко доступитись до

дач? Поколить попередю свої ноги тернем та колючками, защебетала Христина.

Фесенко згадав терня та кукурузу по дорозі до Сані і легесенько зітхнув.

— Ну, для Фесенка дороги до павнів не заросли тернем, обізвалась Бородавкіна, прижмуривши свої карі блискучі очі. Вона зацупила рум'яні губи і пильно дивилась на рівні, як намальовані Фесенкові брови.

Фесенко гордо підвів голову, неначе хотів сказати: Не боюсь колючок! Побіждаємо! Не встоять проти мене!

— Ви не дивуйтесь, що я вибрала собі таку простеньку дачку на літо, сказала Бородавкіна. Дачка проста, але яка звідціль картина на море! От придивіть ся лишень! з ентузіазмом сказала Бородавкіна і показала білою маленькою рукою на море. На руках блищали золоті перстені.

Картина з ганка була і справді гарна. По обидва боки розстувались дві круті гори, і між ними синіло море, неначе вправлене в рами. По березі і в морі стреміло в хаотичнім неладі каміння. Горб, на котрому стояли дачі, був кругом впису піби обилутаннй неводами, як павутинням. Мокрі неводи та поплавки схли на сонці, неначе обшпані іскрами. На березі стояли човни. В човнах дрімали Греки в рябих, синіх, та червоних куртках, обшитих шнурками усякого цвіта. Рибалки удяли рибу між камінням. Картина була весела, жива, освічена гарячим світлом півдня.

— А що, гарна картина?! знов сказала Бородавкіна.

— Гарна, гарна, дивно гарна. Які здорові поплівки коло неводів. Зовсім неначе барильця, сказав Фесенко флегматично.

— Уже й ви нагляділи красу! Гляньте на берег,

на море! сказала з патосом Бородавкіна і знов махнула маленькою рукою на море.

— Гарне й море; чорніє як чорнило, обізвав ся Фесенко.

— А чи довгоб ви видержали, якби вам поспдіти отут в цих колючках та дивитись на цю картину моря, сказала Христина.

— Не знаю. День, або два, сказав Фесенко, котрому було байдуже до тих картин моря.

Христина пустила шпальку Бородавкіній. Бородавкіна зрозуміла це. Її брови рушились і між ними мигнули легенькі зморшки.

— Міні не сорок літ, а тільки двадцять пять. Я ще не втратіла чуття краси природи, дала здачі Бородавкіна Христині; вона натякнула Фесенкови, що Христина, хоч гарна й на виду неостаркувата, але вже стара.

— Тай міні ще нема сорока, але колючки все таки колючки, обізвалась Христина.

— То чогож ви сидите в колючках? спитав Фесенко в Христини.

— З нудьги; щоб трохи поколотись... Після цих колючок Одеса міні стає ще краща. Я не люблю монотонії, сказала Христина. День в колючках, а два в рожах, то й рожі здаватимуть ся кращими.

— Ой, яка картина з мога сальона, кокетно кричала Бородавкіна. Як тільки гляну на море, то зараз пісня міні йде на думку.

Бородавкіна і справді дуже любила море, любила й співати. В неї була поетична вдача, хоч вона була пустенька собі й кокетка. Але вона любила до того почвантись перед людьми своїм поетичним смаком, прибільшувала его, виставляла на показ, як панни часом виставляють на показ маленьку ручку або віжку.

Бородавкина кинула очима на чорні Фесєвкові брови і засьпівала: „Місяць пливе у ночі в небесах“.

Не море, а ті брови тепер кинули їй на думку пісню

Фесенка не любив чesні молоді розвiтi розумом цанни, але пустоцорожvї легкодумнi цанни й дами так й лиши до него.

— Кузино! ви не доносите в тонах на пів аршина, саркастично сказала Христина.

Христина, хоч була собі трохи різка на словах і навіть була вдатна встругнути дику штучку, але чудово грала на роялі і розуміла музику. Бородавкина навіть не знала нот і співала, як співають сільські дівчата, хоч мала голос дуже гарний.

Бородавкина неначе не чула, що сказала Христина і співала, поглядаючи Фесенкови в вічі. Бородавкин теж любив співати, але мав дуже різкий голос. Він почав підсміювати в секунду і задерчав, як струпа, котрою бють вовну.

Жінці хотілось, щоб Фесенко слухав тільки їй голосок.

— Сергію Степановичу! переставь! крикнула сердито Бородавкина.

Бородавкин замовк.

— Страх не люблю, як міні хто перебаранчає, говорила сердито Бородавкина і знов почала тоненьким м'яким голосочком: А ми під рибалською хатою сиділи, сиділи й мовчали у-двох, у двох! тягла Бородавкина і дивилась своїми солоденькими очима просто в вічі Фесенкови.

Одначе Фесенкові очі не дали ся на той м'який голосок; він пильно розглядав пишну шовкову блюзу на Христині. Блюза була дорога сірого делікатного

цвіта. По блюзі були розкидані полеві маківки, неначе тільки що вирвані на поли. Блюза вкривала пишні груди та бюст повняй, як бюст Діянни. Бородавкіна вислідкувала стежку, по котрій побігли Фесенкові очі.

— Вибачайте, Фесенку, що я не ждала гостя і не вбрала ся в празникову блюзу. Признаюсь, що я демократка; не вбираюсь в шовкові блюзи на дачі та ще і в будні; я взяла на путання тільки дві простенькі блюзкп.

Фесенко нічого не сказав, тільки поставив рот, як букву о: Не знаю мов, чи то добре, чи погано.

— Мама привезла в скрині сім блюз, заленетіла маленька донечка Бородавкінах, Зюзя. Бо в тижні сім день: понеділок, вівторок, середа... Ніхто не звернув уваги на дитячі слова; усі неначеб то їх не чули. Одначе Зюзя вдала ся в свого татуня і почала вказувати й внчі домові секрети.

— Тьотя Христа дала нам на черевички сто карбованців, а мама справила собі оксамитовий бурнус та накупила капелюхів з перами. А пера такі здорові, здорові та закручені, як у нашого півня хвіст, лепетала Зюзя.

— Одарко! Йди та забери дітей. Час їх поїти часм, крикнув на найшчкку Бородавкіна. Він бояв ся, щоб маленька юдка не вказала ще яких цікавішвх секретів.

Прибігла Одарка і потягла за руку Зюзю. Щоб затерти дитячу несправнну розмову, Бородавкіна почав розмову про Маню Навроцьку.

— Жінко! обернув ся Бородавкіна до жінки. Скільки тисяч поклала в банк Навроцька для своєї дочки Мані?

— Двадцять пять тисяч, сказала Бородавкіна. Я сама бачила, як вона записувала. Білети її в банку.

Фесенко підняв брови і насторожив уха.

— Правда; певно правда, коли й Бородавкіна бачила, подумав Фесенко.

— Гей, ви кавалєря! не знаєте, де раки зямують, сказала Христяпа, обертаючись до Фесенка. Фесенку! у вас очі ясні, як брилянти, але мабуть у вас полуда на очах, що ви нічого не примічаєте.

Фесенкові не сподобався такий крутий комплемент; він зморщив брови, підняв носа і скривив губи на бік.

Різкі Христинині комплементи єго встидали.

— Вибачайте! в мене очі без полуди, сказав Фесенко і зняв цвікер.

— Ви гапєтеся за Сансю. Що ви знайшли в геї путнього, почала Бородавкіна. Ні фігури, ні бюста. Чвадить ся своїм розумом та носить ся з тою наукою, як старець з писаною торбою.

Бородавкіна підняла голову і випнула свій бюст. Дивись, мов, чи такий-же бюст в твоєї Сані, як у мене.

— Сватайте Маню Навроцьку. Ви знаєте, що я повітова сваха, сказала Христяпа. До Сані ви не достаңетесь, як не достанете зубами свого ліктя.

— Ой, говорять, як сільська молодиця! Зовсім здачавіла в степах оця пані, подумав Фесенко і голосно засьміяв ся.

— До Сані треба довгих зубів, тягла далі Христяпа. В Комашка довші зуби, ніж у вас. А ви беріть Маню; двадцять п'ять тисяч й дїм!

— Двадцять п'ять тисяч й дїм, подумав Фесенко. Правду каже Христяпа; треба сватати дівчину, бо хтось незабаром вхопить.

І він був готовий бігти до Навроцьких і зараз просяти Манюї руки.

Бородавкіна достав карти і кинув на стіл.

— А поки що, перекинемо картами разів два-три, сказав Бородавкин. А ви Фесенку таки скажете міні про ті письма...

— Добре, добре, добре! Цехай потім... сказав Фесенко.

— Про які письма? спитала Христина і знов якось хвтро осьміхнулась.

— Та то нісенітниця, обізвав ся Фесенко.

В Бородавкіна аж очі бігали, аж горіли. Христина глянула на него і зареготалась.

— Пограю в карти тимчасом, бо в Навроцьких сидить Комашко. Не хотілось-би міні з ним стрінутись, думав Фесенко. Сонце стане на вечірньому пружі, тоді підемо до Навроцьких і випremo звідтіл Комашка.

Фесенкови винала партнером Христина, але тепер ему були не в думці карти. Він кидав ними знехотя, грав невважливо і робив страшні помилки.

— Двадцять пять тисяч, ще й дім, та ще й добрий дім! мигало в его голові і не давало ему звертати уваги на карти.

Карти летіли на стіл, а перед Фесенковими очима на зеленому сукні миготіли асигнації цвіта веселки, цілі купи асигнацій, срібла, червінців. Червінці лисніли, дражнили й его грубу фантазію.

— Наберу грошей, піду вгору по службі, вхоплю в руки високий адміністративний чин. Міні дадуть за службу конфісковані од Поляків землі, села, ліси в південно-західньому краю...

Фесенко неначе нічого не чув, кидав картами, як з просоння. Мрії снувались в его голові.

— Куплю дом в Одесі з мармуровими сходами; сходи вистелю дорогими килимами, обставлю пальмами. На дверях поставлю швайцара з бородою до пояса я зо-

лотій ліберії... Держатиму гарну карету, куплю ри-саки, щоб чортами гнули шві, щоб зміямя летіли по Одс-сі. Розляжусь в кареті з гаванською ситарою в зубах, простягну поги...

Фесенко випнув грудв, простяг під стіл погя і торк-нув Бородавкяну в черевкя. Бородавкяна прижмурила до него очка і солоденько усьміхнулась. Він навіть того не примітив.

— Пайму дорогого кухаря; мадеру ввишну просто з острова Мадеря, Херес з Іспанії. Куплю цей горб і по-ставлю дачу як цяцька... Або на чорта та дача! Поїду в Рим, в Неаполь, в Париж. Поїду в Англію їсти прав-диві біфстеки. Звідтіля заїду в Неаполь на виноград та апельсини. Заверну в Іспанію до Андалюзапок. Ка-жуть, в Андалюзії огонь — дівчата! Ух!

— Жіяка нехай сидть дома та малює картини... Підїду каретою до губернатора. Швайцар скаже: Ваше превосходительство! Ёго превосходительство вас ждуть! Губернатор вибігає до мене, дрібкенько стуаюочи, хапає мене за руку обома руками. Виходить губернаторша, строїть міні очка... Буду водитись з генералами, сам стану генералом! Фу, фу! Покажу-ж я шк! І про нас сьвіт заговорить! Придавимо тоді Комашків до самої землі; кланяйтесь, мов, нам! Цілуйте нас в ноги!

— Чи ви осьліпли? чи ви спите? А може й здуріли?

— Як ви граєте? В яку масть виходите? ренету-вала сердито Хрїстїна. Це мабуть двадцять пять тисяч вам намороки забиля.

— Добре вгадує, подумав Фесенко, неначе преки-нувшись. Фесенко страшенно програв ся в той раз. Бо-родавкин-з веселсьькою міною на виду загрїб вигранї гроші; він мав половину заробітків своїх з карт і хар-чував тими заробітками своїх дітей.

XI.

Покипувши Фесенка та Бородавквна, Комашко з Мавродіном пішли улицею на гору до монастирської гостиниці. Комашко, роздратований наглям Фесенком, довго не міг заспокоїтись. Він не йшов, а просто біг на гору. Мавродін ледви встигав поспішати за ним.

— Вікторе Титовичу! Чого це ви так біжите? спитав єго Мавродін і придержав за руку. Я ледви поспішаю за вами.

— Втікаю від лихого чоловіка, обізвав ся Комашко. Такий молодий хлопець, тільки що вийшов з університета а такий наглий, такий понсований. Однн образ такого підлого чоловіка перевертає в мні усю душу. Нечесність, підлість! душа поцсована, поламана!

— Вікторе Титовичу! Не зачінайте ви оттого Фесенка, сказав Мавродін. Ви знаєте, який тепер небезпечний час. Оці Фесенки покопають кругом вас ями й ви не счуєтесь, як впадете в ті ями.

— Як не зачіпати?! Треба бити єго по чому влучиш, треба катувати лихих людей; писати про їх, кричати на весь сьвіт, щоб люде знали про їх, стерегли ся їх, карали їх громадським судом, говорив Комашко голосно на усю улицю.

— Голубчику! не кричіт, бо тепер і стіни домів і оці акації слухають. Ви чоловік палкий, одкритий, а то люде хитрі, потайні. Теперечки навіть такі нікчемні, невеличкі люде, як Фесенко, з'їдять вас без соли... Ми втрачимо лучших людей, людей інтеллігентних і нічого не вдіємо, обізвав ся Мавродін.

— Не вже нам тільки мовчати та дивитись! обізвав ся Комашко вже тихше. Куди не глянь, скрізь бачиш здирство, нечесність, грубу матеріальність, єгоїстич-

ність, або бачивши прибитих людей, людей нужденних, убогих. І тільки де-не-де блищать огні...

— І ті огні згаснуть, бо їх погасять, як не будете стерсгтя ся. Я син грецького куця і розумію, як треба в життю братись на хитрощі, щоб не потонуть в болоті, обізвав ся Мавродін.

— Я й забув, що ви хитроумний Уліс. Але я бою ся, щоб ви з своїми хитрощами не притаїлись та й не заснули з своїми ідеалами десь у закутку. Треба боротись! Тепер час боротьби, сказав Комашко.

— Це час одкритої боротьби тепер. Пролозьте то скоком, то боком поміж Фесенковими та інчими ямами, то може щось і зробимо для літератури, для народу, для єго просвіти та матеріяльного добробиту.

— Хитрий ви з біса! сказав Комашко.

Він вже трохи прохолов і заспокоїв ся. Сивинившись під акаціями, він скинув капелюх і обтер хусточкою горячий піт з лоба.

Приятелі розійшли ся. Комашко пішов до Навроцьких. Мавродін поліз гуляти над море. До Бородавкіна він не пішов, щоби не стрівнутись з Фесенком.

Комашко зайшов в номер і не застав Навроцьких дома. Горнична сказала, що панци пішли гуляти на гори над морем, а панци побігли купатись.

Комашко пішов через монастирський город і вглядів над горою старого Навроцького та єго жінку. Вони сиділи на камінню і дивились на море. Він побіг до їх. „Як раз вицав добрий час поговорити з старими на самоті про своє діло“, подумав Комашко.

— Добри-вечір вам! промовив Комашко, кланяючись Навроцькій та Навроцькому.

— Доброго здоров'ячка! От несподіваний і сноді-

ваний для мене гость! крикнув Навроцький, схопившись з місця і подаючи ему обидві руки.

Комашко привітав ся до Навроцької. Вона показала холодним поглядом, холодною міною, що Комашко був для неї не тільки несподіваний, але й не бажаний гість.

— Сідайте, будьте ласкаві, коло нас, просто неба на землі, як кажуть: отут на камінню, сказав Навроцький.

Комашко сів поруч з Навроцьким.

Навроцька надулась и дивилась пильно на море, вспаце вона вгляділа там якесь диво.

— Чи давно вернулись з Кишинева? спитав Комашко в Навроцького.

— Вчора. Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махнув на Великий-Фонтан до своїх, сказав Навроцький. На лихо, ще й председатель наш махнув на ціле літо за границю; роботи в мене по самісіньку швию.

— А деж Олександра Харитонівна та Марія Харитонівна? спитав ся Комашко.

— Пішли купатись, а ми старі оце сидимо та ждемо їх, сказав Навроцький.

— На що ему моя Маня здала ся? Чи не думає він присвататись до моєї Мані? Мабуть перечув та розпюхав, що в неї двадцять пять тисяч приданого... Я ему покажу Маню! думала Навроцька, насунивши брови.

— Харитоне Кириловичу! Я прийшов до вас за великим за-для мене інтересом. Я люблю Олександру Харитонівну і прошу в вас її руки. Прошу об тім і вас, Раїсо Михайлівно, обернув ся Комашко і до Навроцької з делікатности.

— Голубчику! Вікторе Титовичу! крикнув Навроцький і схопив ся з місця. Кращого зятя для своєї Саші я й не бажаю.

Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв его і тричі поцілував.

— Ще й цілуєть ся... Ото велика радість! подумала Навроцька.

— А ви, Раїсо Михайлівно, не будете проти мене? спитав ся Комашко в Навроцької.

— Я! Я нічого не маю проти вас. Та я й не мати для Сані. Вона мене ні-вчому не слухає і в цьому ділі не послухає, сказала Навроцька, цідячи слова, пеначе через густий цідилок.

— Хоч буде з ким поговорити по щирости, сказав Навроцький. А то знаєть, як у нас буває: гм... гм... з нами говори, тай бій ся; з товаришами говори -- половинкою язика; з начальством говори тільки кінчяком язика; з чужими говори й стережись; з жіні. . сказав Навроцький та й замовк і прикусив язика, глянувши на жінку.

— О! вже залпав не кінчяком язика, а цілим лопатнем до самої горлянки, подумала Навроцька.

— Ота чортова машкара намуляла вже мні шоки, знов обізвав ся Навроцький. А перед вами, Вікторе Титовичу, мні якось вольнійше говорити. Саня вас любить; я про це знаю, але, бачте, в теперішних деяких дівчат увійшов якийсь новий дух, хоч дух незлий; вона морочить мене з тими курсами. Прицала охота вчитись в університеті.

— Я про це знаю. І цей університет став мні на дорозі до щастя. Але я не проти університета, сказав Комашко.

— А як хотів, щоб моя Саня не втратила вас; буде мні шкода вас, сказав Навроцький і чогось засмутив ся. Сказати правду, Саня таки любить поставити на своєму, а я їй ні-вчому доброму не спяною.

В той час по узкій стежці, що вела ся по крутій горі, йшли з купання Саня та Маня з горничною.

Навроцький вглядів їх і кілька разів махнув до їх рукою: йдіть мов швидче; гостинця дам. Панви вийшли на гору. Комашко побіг їм на зустріч і привитав ся до їх. Він глянув на Саню і его здавило коло серця. Саня зблідла, схудла. Щокви позападали, очи пригасли, і тільки на середині блідих уст притаїв ся румянець, неначе на листочках рожі в осередку, що вяне на сонці в страшну спеку.

— Ще місяць перед цим була сьвіжа, як квітка цвила, а тепер така стала, як квітка привяла, подумав Комашко і здихнув. Він прочитав на їй блідому виду усі муки, які вона перетерпіла за той місяць.

Маня сіла, притулилась до маминого плеча і відсапувала. Саня впадала на каміння коло батька.

— Сапю, моя дитино! Віктор Титович просить твоєї руки. Я кращого зятя для себе не бажаю. Що ти скажеш нам на ці слова? спитав батько в Сані.

Саня вперше придивилась до Комашка при сьвіті сонця. Він стояв перед нею з блідим лицем, з запалими очима. Острий блеск его очей згас. Вона вгадала по его очах усі муки его серця і трохи не заплакала.

— Вікторе Титовичу! Ви знаєте мої думки, мої мрії, мої бажання. Я не поступлюсь ними ні-за-яке щастя в сьвіті, сказала Саня.

— Бачте, моя Саня трохи уперта, але правдива людина, обізвав ся Навроцький. Саню, ти тікаєш від свого щастя, казав старий и задумав ся, похиливши голову.

Усі замовкли. Саня дивилась вниз на обгорілу від сонця землю. Усі неначе звідкись ждали відповідь, а відповідь не надходила.

— Я готовий для вас на усяку жертву, обізвав ся

Комашко. Покажіть мені на ту жертву, і я її вам принесу.

— Ви мій ворог. Доки вас не знала, я була щаслива. Ви вкрали спокій моєї душі, мого серця, вкрали мої мрії, мої дороги, золоті мрії. В нас був кружок з моїх товаришок по гімназії. Я зросла в ній, вчилась з ними. Я любила їх, як своїх сестер, більше від своїх сестер. Ми збирались в Мурашкової, читали книжки, набирались просвіти; там складався наш світогляд, наш погляд на світ, на життя. Ми постановили собі, якою дорогою піде життя кожної з нас. Одні з нас посвятили себе вищій просвіті; інші постановили собі йти в народ, хто хапався за педагогію. То був наш рай! Які золоті мрії роєм вилися в наших головах! Я була щаслива. А ви ворогом з'явились в мій рай і вкрали мій спокій, вкрали моє щастя, говорила Саня, і її голос затремтів жалібно. В очах з'явилась сльоза. Вона стоїлася з місця і була готова утікти. Комашкови здалось, що вона біжить над кручу. Він знав її нервну, поривчасту вроду. Він стрівожився і вхопив її за руку.

— Олександро Харитонівно! Я покину місце, поїду з вами в Петербург, займу приватну чи яку іншу службу. Будете ходити на курся, тільки не кидайте мене, промовив Комашко з таким огнем, що Саня зблідла; в неї забило дух. Вона вгадала, що настає рішуча хвиля.

Саня в одну мить зрозуміла, що Комашко приносить для неї велику жертву і більшої не може принести. Очи її блиснули радісно світом, певаче сонце виглянуло з'за хмар в хмарний день.

— Коли так, то я ваша на віки, сказала Саня і подала Комашкови обидві руки. Навроцький встав і поцілував дочку, а потім поцілував Комашку.

— От і добре! крикнув Навроцький. Гм... гм... Я такий радий... хоч стань над оцею кручею та співай.

Навроцька глянула на него скоса.

— Здурів старий; ще справді утне пісні, подумала вона.

— Неначе душа моя чула, що ви будете нашим. Я полюбив вас з того часу, як вперше побачив вас в своєму домі, Вікторе Титовичу, обізвав ся Навроцький. Та тиб, Саню, покинула думку про той універзітет; тепер буде в тебе дома свій універзітет.

— Ні, папо, не покину. Я вже зовсім готова до екзаміну. Я вже про те не говорю, що вища просьвіта потрібна убогим дівчатам для шматка хліба. Потрібна вона усім женщинам. Ми не вмітимемо виховати дітей, не вмітимемо розвивати їх розум, дати добрий моральний напрямок...

Саня скоса поглянула на Раісу Михайлівну. Навроцька вловила той косий погляд.

— Це вона шпурляє в мій огород камінням, подумала стара Навроцька.

— Зберуть ся наприклад гості, говорила далі Саня. Муцни говорять про серіозні питання; молоді панчі виробляють собі принципи, виясняють серіозні погляди, а женщины сидять, кліпають очима, пропадають з нудьги, бо нічого не розуміють і нічим не інтересують са. Не дурнож вони зараз затягнуть розмову про театр, про акторів, про артистів, а потім звернуть розмову про своїх горнячних, кухарок в добирають ся часом до візників та дворників.

— Ій Богу, стріляє в мене, подумала Навроцька. Вчера в нас з Бородавкиною за часм тільки й мови було, що про кухарок та візників, подумала Навроцька.

— Ваша правда, Олександро Харитонівно, обізвав

ся Комашко. Наші панни, як тільки вишлягнуть з гімназії...

Старій Навроцькій здалося, що її вдарила куля в самісінький лоб. Вона не втерпіла.

— Яквй тон! Хиба панни кози чи заяці, що вони плягають? обізвалась Навроцька.

— Гм... Трохи, трохи, схожо, сказав Навроцький.

— Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуть ся за аристократизмом, говорив далі Комашко. Вони мріями галяють за богатими салонами, за уборами. Їм треба або моднього французького языка, або панського офіційно велико-руського. Українській язык вони викурюють з дому, бо ням говорить простий народ. Просвічена Українка первий ворог України й українського народа, бо вона відрізняє ще в колісці своїх дітей від народа.

Саця глянула просто в вічі мачусі. Навроцька почувла, ніби куля вдарила її в само серце.

— В мене так не буде. О, я не вижну пароднього языка з свої сімьі, обізвалась Саця.

— Це й не вінчалась, а вже говорять про своїх дітей. Пропаде моя Маня! Всего отут наслухасть ся. Навроцька почувла, що вона уся ніби наскрізь простреляна. Вона схопила свою Маню за руку і встала з місця.

— Ходім, Маню, та зготуємо чай, сказала вона до свої дочки.

Вона пішла з дочкою через вигон і швидко її фігура і Мавина замаячила між хрестами та могилами монастирського кладовища, куди вела ся стежка. Комашко дивив ся їм у сьлід і думав: там тобі місце; сама втікла од живих людей на моральне кладовище і дочку потягла; заморозила молоду чесну, добру натуру, з живої молодой дівчини зробила египецьку, гарво зготовану мумію.

Батько з дочкою та Комашком сиділи й мовчали.

Червоний сьвіт сонця облив високий берег, високі кручі. Небо було чисте, синє, як шовковий синій наміт. Море лисніло. Сиза легка згла впала на далеке море. Тиша, тепло. Якась благодать розлилась в небі, на морі й на землі. Радість, спокій злинув на серце молодого Комашка. Щастє того вечора розворушило єго серце, зачепило єго гуманні мрії.

— Усей вік сьвіт до самої смерти не забути мвині цєго пишного вечора, тихо обізвав ся Комашко. Ці слова були вібя луною єго попередних дум, єго щасливон душі.

— Думи мої неначе летять на крилах. Мисли мої широчать ся, серце стало горячійше, думав Комашко. Я готовий обняти усей рід людський; я неначе ожив, вдруге на сьвіт народив ся, і народив ся в той час, коли усе цвіте, усе красуєть ся в сьвіті.

— Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити для других людей, нести між людей добро, розсипати гуманні ідеї, дбати про людський добробит, жити для високих ідей і вмерти за їх, знов обізвав ся Комашко, неначе розмовляючи сам з собою.

— Гм... гм... Може ваша й правда, обізвав ся Навроцький, але... але...

— Мов серце каже, що ваша правда, обізвалась Саяя.

— Але, дочко, гм... гм... ти таки добре загониста, та й ви, Вікторе Титовичу, загонисті в думках. В життю гм..., буває усяково...

— Тєпер життя людське в нас поламане, покалічене, покручене, сказав Комашко.

— Але, бачте, гм... треба й для себе жити і себе не забувати, знов обізвав ся старий.

— Без загонистих людей, без ідеалістів не булоб руху в життю історичнім. Стоялоб болото і застождось-

би, і в ему розплодяться-би жаби, та пуголовки, та усякі гадь, а чаплі та буськи дьбалиб собі спокійненько та хапалиб їх для своєї поживи. Історія, не людське життя, потребує часом людських жертв, сказав з патосом Комашко і его очи блиснули. Голос его став голосний і дзвінкий.

— Воно, бачте, тев-то, тав, але... гм... лучших людей палили в огню, обізвав ся Навроцький.

— Нехай і палили, але з того попілу воскресала жива сила, сказав Комашко, і її не сплять ніколи лхні люде.

Сая глянула ему в вічп.

— Я з тобою рада і в огонь кинутись, подумала вона. Згорю ти, згорю й я.

Старий батько похилив голову і задумав ся... Тревога заворушилась в его серцю.

Сиза мгла ростелялась по морю. Скелі жавріли жаром на сонцю. Море спокійне й тихе лежало в скелестих берегах, як дороге зеркало в темних рамах. Тиша, тепло. Був той момент над морем, коли жива душа знехотя розімліває; живе, чуйне серце знехотя став живійше, добрійше и чуйвійше.

— Ніяка сила не погасить в мвині сьвятого огню, тихо обізвав ся Комашко.

XII.

Тимчасом Фесенко, розпрощавшись з Бородавкином ішов до Навроцького. Тихою ходою ішов він улчкою, що увігнула ся в балку і знов піднімалась на гору. Тінь полягла на балці. На горі через лист акацій блискали проміння надвечірнього сонця і через балку падали на другому боці на білі невеличкі хатв, на гарненькі дахи, і обливали їх горячим сьвітом.

Тихий вечір розворушив думи в серцю Фесенка. Перед ним ніби майнуло гарне Санине личко. Їму ніби в самі очі заглянули її тихі, як вечірне небо, сині очі. Без його волі вирвалось зь його грудей легке зітханє. — Шкода Саві... Але двацять пять тисяч і дім! Се не жарти. Колиб мині ті гроши з додачею Сані. Та нічого робити: треба брати в додачу Маню. Її грішми я закладу собі ґрунт для кар'єри...

Правда, воно якось неморально. Але тепер світ не такий, щоб дуже церемонитись з моральною. Бог єсть для темного тільки люду. Чортами можна лякати тільки сільських бабів та дурнів. Моральна тільки вь книжках. Ідеали — нісенітниця і клопіт в практичному життю. В світі панує один закон біологічний: дерево запускає коріне в землю і висисає сік з землі, глушить кругом себе куци та слабіше дерево. Пустимо і ми коріне в людській натови і будемо павкою висисати сік кругом себе, звідкиль тільки можна. В світі скрізь сиваєть ся стара, як світ, пісня: Той хто не може, той дуже скрипить; хто не лукавить, той з заду свідить. З заду я ніколи не сяду; лучше свідити з переду... І ми сядемо з переду, і про нас заговорить в світі. Будемо мазати, щоб не скрипіло, будемо лукавити; де треба пригнємо ся, а потім піднімемо ся високо-високо. Але що буде, як з гори цовіє інчий вітер?! Як часом звельть запровадити ті ідеали, ті ідейки, ті принципи вь життє? запитав сам себе Фесенко. Тоді скинемо одву машкару і надінемо інчу, хоч-би й машкару чести і правди. Се не велика штука. Чи то й один в машкарі? Шкода, що мов прізвище не аристократичне. Фесенко... ги!... Фесенко... так і знать, що моя, як не баба, то якась дурна прабаба була Феська, взяв-би її нечистий...

Фесенко розсердив ся і був-би готовий дати по по-

твилици своїй бабі або прабабі, як-би вона якимъ чудомъ стала теперечки перед ним.

Фесенко й не зчув ся, як дійшов до монастирської гостинниці не примічаючи нічого. Він підвів голову і зирнув на-бік. Під акаціями, просто вікна гостинниці, він углядив не бабу і не прабабу Феську, а Цавроцьку і її дочку Маню. Вони сиділи за столом. Стіл був накритий білою, як сьніг, скатертею. Самовара на столі ще не було. Фесенко зняв циліндер і ввічливо поклонив ся дамам. Навроцька попросила его сісти і напиться з ними чаю. Фесенко поставив на траві свій циліндер, кинув дорогий шовковий парасоль з ручкою з слопевої кости і граціозно сів на кіньчику сгільця.

— Гарний, гарний, як місяць повний! Варт такого жениха залучити до своєї Мані, подумала Навроцька.

— Якже ваше здоров'я? спитав Фесенко в Навроцької і усміхнув ся.

Знід чорних тонких его усів блиснули рівні, як підрізані, білі, добре вичищені зуби.

— Спасибі вам! Мені стало лучче, сказала Навроцька і втопила свої вражливі очи в его очи.

— Гарний як картина! Чоло високе, брови високі, подумала Навроцька. Треба его доконче залучити до Мані. Пившна фігура Фесенка проти молодих акацій виступала у всій красі, різко, ясно, як намальована: плечи широкі, груди дужі, будова тіла міцна, кремезна. Червові губи склались, як дві хвилі, погнуті вітром. Се був тип одеський, гарний, рослий, дужий тип південного надморського краю.

— Деж Харитон Карпович? спитав Фесенко.

— Десь гуляє з Санею над морем, над кручею, сказала Навроцька.

Фесенко щільно глянув Мані в очи і почав її ча-

рувати своїми острими карими очима. Він кинув на неї острій орляний погляд, а потім солідно прижмурив свої очі. Маня спустила свої очі на одну мить. Фесенко мигнув на неї вдруге, неначе вдарив очима. Маня дивилась на него спокійно, неначе та ягиця.

— Очі спокійні, неначе очі скляної кукли: ні добро, ні зло, ні прихильність, ні любов не сьвітить ся з її очей, подумав Фесенко.

Маня й справді дивилась на него своїми безвинними дятячими очима. В неї були очі гарві сятої тельчкы.

Фесенко прижмурив очі і кинув солодкими очима на Навроцьку. Гострі очі Раїси Михайловни на одну мить стали м'яккі, аж солодкі.

— Стара держати-ме руку за мною. Се добре. Двадцять п'ять тисяч неначе вже в мене в кишени, подумав Фесенко і знехотя лапнув долонею за кишению.

— Щож ви тепер малюєте, Маріє Харитонівно?! спитав ся в Мані Фесенко. Певно рожж та деліі!

— Тепер я малюю простійші сюжети, обізвалась Маня і не договорила.

— І простійші і прозаїчніші, договорила за дочку мати. Вона малює човна на березі моря під скелею.

— О, тай це сюжет непрозаїчний: човник маленький, сине море, сірі скали, весло на човні, кругом білі хвилі. Чую — поезія! сказав Фесенко, прикинувшись поетом.

— Шкода, що тут нема фортецява. Моя Маня забуде зовсім музику. Вона вже грає Шопена, обізвалась мати.

— Не вже ви граєте гм... гм... Шопена? аж скрикнув Фесенко. Вже дійшла до таких трудних піс в ваші літа! Честь вам і слава! сказав солоденьким голосом

Фесенко. Чи трудний, чи легенький той Шопен, він не тільки не знав того, але і навіть ніколи не чув про Шопена і зовсім не інтересовався ним.

— Чи не думаєте, Раїсо Михайлівно, післати Марію Харитонівну на курси в університет? спитав Фесенко.

— Борони Боже! аж крикнула Навроцька. Моя Маня вчилась в приватному пансіоні мадам Роже, і вчилась не для курсів, а для себе. Я навіть боялась дати її в женську гімназію. Знаєте ті гімназистки та курсистки бувають такі.....

Навроцька не договорила. Їй здалось, що про тих курсисток сором навіть говорити з порядними людьми.

— Правда, бувають такі, такі собі... гм... і собі не догорів Фесенко і спустив очі на стіл, неначе засоромився.

— Одначе час-би вам і чаю напиться, а горнична самовара не подав. Йди Маню, прохось з паном Фесенком по саду, поки я звелю застлати стіл. Це стара Навроцька дозволила дочці таку вільність, що дочка на неї аж очі витріщила: не вже я оце піду гуляти сама, без мами з паннечем? неначе питали її очі в мами.

Навроцька встала і пішла в гостинницю. Фесенко схопився з стільця, надів циліндер, кинув зручним махом на плечі пальто з полосатою підкладкою і попросив Маню на гулянку. Навроцька пішла в свій номер, звеліла горничній подати самовар, а сама стала за занавісою коло відчиненого вікна і назирала звідтам за Фесенком та Манею. Вона боялась, щоб Маня не сіла часом з Фесенком на пароход та не дремувала в Константинополь.

Фесенко й Маня пішли стежкою, що йшла між акаціями до монастирських стін.

— Може ся Маня тільки так собі зверху сьвята та божа, а в души така розумна та остра та начитава, як її сестра Саня, подумав Фесенко. Воиш з одного гнізда, і не може бути, щоб Саня не напахала її своїм душком. Колиб часом не спектись, як опік ся від Сані.

І Фесенко задумав ся. Він не знав, з чого зачати розмову. А що як пічну розмову про рожи та лелії, а вона мпні дасть відкоша, як остра Саня?! подумав Фесенко. На всякий раз пічну з серіозних матерій.

— Ваша сестра високо розвита особа, очитана, розумна. Вона козмополітка, любить усякі абстрактні теорії та сучасні ідеї, та високі принципи, почав Фесенко.

— Про що це він мпні говорять? подумала Маня. Що то за слова козмополітка, аб... аб...страктні теорії? на силу вимовила се слово Маня в умі.

— Гм... еге, відказала Маня, з-роду неохоча говорити. Що до мови, вона вдала ся трохи в свого батька.

— А ви козмополітка, чи націоналка? Якіх теорій та принципів ви держитесь? знов чепляв ся Фесенко.

— Я?... Маню вразили ті терміни. Се вначе французські слова, подумала Маня. Треба покликати на поміч французьку граматику... Вона кинулась в мысли до французької граматики, кинулась думкою вь французьку етимольогію і не знайшла там тих слів, кинулась до синтакси — там їх не було. — Ой лишко! Про що це він мене питає? подумала вона а потім сказала:

— Ми... ми цего не вчились в мадам Роже.

Фесенко зареготав ся в души і прикусив червоні губи.

— А ваша сестра таки любить ці терміни, сказав Фесенко.

— Щож то Саня любить таке чудне? подумала Маня. Якись терміни... гм... чи не турецкі якісь нові модні конфекти?

— Еге... любить, любить, обізвалась Маня.

— Чи ваша сестра часом не соціалістка? спитав Фесенко.

— Так, спеціалістка. Папа часто каже, що Саня спеціалістка, бо любить вчити в школі; каже, що і я спеціалістка, бо люблю малювати, обізвалась Маня.

— Ви мене не так зрозуміли, Марію Харитошівно. Я не говорю про спеціальність вашої сестри. Що вона добра спеціалістка в педагогії, про це я давно знаю. Я говорю, що ваша сестра, хоч молода, а вже знає добре усякі соціальні ідеї, інтересуєть ся теоріями. Мабуть багато читала і знає усякі теорії, сказав Фесенко.

— А вжеж знає, бо вона добре вчилась в гімназії. Вона має золотий медаль. І в нас в пансіоні вчили теорію поезії і прози, бовкнула Маня.

Фесенко трохи не зареготав ся голосно. Щоб не засьміятись він голосно кашлянув. Це чисто провінці-яльна дурёна! В пансіоні мадам Роже нічого не робили, тільки байдаки били тай французский язык вчили, подумав Фесенко.

— Чи ваша сестра любить ті теорії ради самих теорій, чи прикладає їх до практики? знов спитав у Мані Фесенко.

Маня вже зовсім не розуміла, про що він говорить.

— Ой, Боже мій, як він говорить по вченому! Нічого не розберу! подумала Маня і нічого не відповіла. Бідна дівчина оглядалась на всі боки, неначе шукала матері для помочи.

— Ну, це не Саня! подумав Фесенко. Повертай цабе, бо соб нікуди. Дуже високий тов я взяв для цієї Мані. Тепер сьміливо мож починати розмову про лелії та рожи.

— Ви мабуть тепер багато читаете? почав Фесенко

трохи перегода. Місце таке гарне: море, скелі, акації, кораблі, білі вітрила. Поезія кругом.

— Еге! обізвалась несьміливо Маня. Тільки мама не дозволяють мені багато читати. Кажуть, що книжками можна очі збавити. Саня не слухає мамі, читає багато і в неї очі вже болять; вона часом надіває окуляри.

— Оце негарно, як молоденька і така гарна панна, як ви, та надіне окуляри. Бережіть свої очі. В вас шишві, ясні очі, якіх я ще й не бачив ні-в-кого, сказав комплімент Фесенко.

Маня почервоніла. В неї почервоніло навіть чоло, а щокни неначе зайняли ся.

— Я тепер читаю Гоголя... але... але мама каже: папнам ще не годить ся читати усього Гоголя, несьміливо обізвалась Маня.

— А Шевченка ви читали? спитав для штуки Фесенко, щоб винятати в неї погляд на Українцяну.

— Ні, не читала. В папи є Шевченків кобзар, але мама казала мені, щоб я его не читала, каже, що він написаний мужицькім язиком. Мама дає мені французькі книжки, сказала Маня.

— Буде саме така жішка, якої мені треба: не знає ніяких твоїх теорій та ідей, відде мене не скомпромітує, подумав Фесенко. Але щоб розговоритись з нею, треба братись або до музики або до рож та лелій, подумав Фесенко.

— Якже оце ви покинули дома свої квітки? Хтож їх буде доглядати? спитав Фесенко.

— Ми повинесли вазони в сад і сказали, щоб наша горнична поливала. Квітки не пропадуть. Мама просила одну даму, що мешкає по нашій стороні, наглядати, сказала Маня.

— Гарні в вас вазони? спитав Фесенко.

— О, дуже гарні! Два фікуси вже доросли до стелі. Мама не знає, що з ними робити, бо зрізувати шкода. А папа жартує, каже мамі: Візьміть та підніміть на два аршини стелю.

Фесенко зареготав ся. Маня й собі засьміялась.

— Ті фікуси щепила сама мама. Там-то вона так їх жалув. І я сама своїми руками прищепила аж два.

— Аж два! крикнув Фесенко. І своїми ручками?

— Своїми руками, сказала Маня. Я сама й резеду сіяла, а мама сіяла астри та левкої, сказала Маня.

— І зійшла ваша резеда? Ох, як я люблю резеду! Це для мене найкращі в світі квітки! Як-би мені хотілось подивити ся на вашу резеду! промовив з патосом Фесенко.

— Привіньте та й побачте! сказала Маня і сама вдивилась своїй сьміливости.

— А ви мені дозволите нарвати букетик на пам'ятку хоч малесенький? спитав Фесенко.

— Добре! сказала Маня і знов її щокі почервоніли.

— Я той букет сховаю в срібну та перлову коробочку і буду держати на пам'ятку до самої смерти! знов гукнув з підробленням патосом Фесенко.

— На що ви його будете ховати в коробочку? Хиба він такий гарний? Є квітки багато кращі, як резеда! сказала наївно Маня.

— Ні, для мене нема кращих квіток, як резеда, бо, бо... бо ви її любите. А що любите ви, те люблю й я, сказав Фесенко і заглянув Мани в самі очі.

Маня засоромилась. Ще ніхто не говорив її таких чудних комплементів. Вона трохи стреможилась і повернула стежкою назад.

— Треба доходити до діла, бо вже до гостинниці й до мамі ьдалечко, подумав Фесенко.

— А резеду ви вже малювали на картинках? спитав Фесенко.

— Ні, ще не малювала. Я найбільше люблю малювати нарцизи, сказала Маня.

— Чому так? спитав Фесенко.

— Я найбільше з усіх квіток люблю нарцизи, сказала Маня.

— І я найбільше люблю нарцизи. Ох, які пишні квітки: білі, чисті як невинні панни, ще й румяньці в середині! Нарциз то квіт весни, то поезія, то весна, то сонце, то маї, то любов! Любов чиста!!!

Фесенко піднімав голос, як оратор в парламенті, і вкінці всего аж крикнув так, що Маня трохи злякалась того патосу і пішла швидче по доріжці до стола, де горнична вже виносила самовар і ставила на стіл.

— Я дістану вам букет з нарцизів, знов почав Фесенко.

— Тепер літо, сказала Маня.

— Я піду в оранжерію і дістану там нарцизів. Я звелю садівникам посадити нарцизів в вазони. Нехай вони присвлюють їх зацвісти для вас, або нехай пропадуть! Я випишу вам нарцизів з'за границі з тих країв, де в наше літо буває весна! горячо промовив Фесенко.

— Оце, для мене так будете клопотатись? сказала Маня.

— Буду! я готовий усе зробити для вас, бо не можу жити без вас! сказав Фесенко тихо, трохи не на саме ухо Мани. Маня перелякалась і вже трохи не бігла до стола, де вже сиділа мама й наливала чай.

— Я люблю вас, люблю страшно! Я вас подюбив з того часу, як побачив ваші карі очи, говорив Мани на

ухо Фесенко, хапаючись поспішати за Манею, котра вже не йшла, а бігла до стола.

В неї горіло лице, шашіли уха; від сорому її очі віби затягло туманом. Вона не знала куди йти, де сховатись від тої розмови, збила ся з стежки і йшла по траві. Добігла вона до стола і впала на стілець неначе під крило свої мами, як те курча, що ховаєть ся від шулика під квочку. Тут тільки Маня ледви опам'ятувалась.

Навроцька глянула на Маню, на її стрвожене та червоне, як жар, лице, і зраділа.

— Щось було між вами, щось було! Не дурно Маня так почервоніла й засапалась. Бідна дівчина! Аж уха почервоніли! Навроцька зраділа! Вона глянула на Фесенку солоденькими очима. Усе її бліде матове лице стало неначе солодке, неваче вона лизнула априкозового варення.

— Що це ви? вже й нагулялись? спитала Навроцька в Мані.

— Вже мамо, обізналась Маня. Я трохи втомилась.

— Мабуть мало ходите, мало гуляєте? спитав Фесенко.

— Мало. Ми більше сидимо в дома з мамою, сказала Маня.

— В ранці ходимо в монастир до церкви, а в вечер ходимо купатись, та й доволі, обізналась ласкавенько Навроцька. Я думаю, що молодим паннам не годить ся далеко відбиватись від дому.

— Правда, Раїсо Михайлівно, сьвята правда. Для жєнщини найкраще місце дім, а для нашого негарного пола служба, сказав Фесенко.

— Добрий час попросити Маниної руки в старої, подумав Фесенко. Саме добрий час! Стара помякшила, як віск коло огню... Тільки Маня злякаєть ся, ще й дре-

мене з переляку в хату... Але попрошу руки, попрошу. Що Бог дасть! Нетерплячка брала Фесенка. Він ледви вдержав зубами язика. Двадцять п'ять тисяч мавили его, меначе дражнялись.

— Це я третій раз в їх в гостях, снувала ся думка в Фесенка. Мабуть буде трохи рано. А там в купця піймав облизня, бо трычи був в їх в гостях і попросив руки его дочкн... Стара дуже етикетальна дама. Ще рано, ще не час... Але не видержу! Ой не видержу!

Сам язик вилазив у него з рота. Він вже роззявив рот і хотів свататись.

— Добри-вечір вам! промовив позад него старий Навроцький.

Фесенко скочив з місця, як опечений. З Навроцькнм стояв Комашко, а коло него Саня.

— Доброго здоров'я! доброго здоров'я! сказав Фесенко і ланув рукою за голову. Рука не знайшла на голові циліндра і махнула по лобі. Фесенко схопив стілець і подав его Навроцькому. Потім схопив він другий і подав Сани.

— Не клопочіть ся; я й сама візьму собі стільця, сказала Саня.

— Щоб зробити вам приємність, делікатність, говорив Фесенко і вхопив третий стілець і сунав его Комашкови.

— Я й сам знайду собі місце, сказав Комашко, усміхаючись.

— Щоб зробити вам лрвемність, приємність, говорив Фесенко підсолодженим голосом і звиваючись граціозною гадючкою на усі боки. Він подав руку Комашкови. Той здвигнув плечима і сунав ему і свою руку: на, мов, коли хоч!

— Певно вчинив міні знов якусь потайну гидоту,

подумав Комашко; бо коли Фесенко до кого дуже ввічливий, кому низенько кланяється подаючи руку, то певно він вчинив потайну каверзу.

Навроцький глянув на Машку, Маша горіла, як неопалима купина. Глянув він на жінку, в жінки на лиці і в очах благодать.

— Щось сталося! Накльовується другий зять, а може вже й наклонувся, подумав старий. Оце лишко! Якже міні тепер говорити з двома зятями? Це буде така дипломатія, що й сам Бісмарк не потрапив-би, на яку ступити. З одним говори — скидай машкару, з другим говори — насовай машкару. Треба було послухати жінки. Казала жінка: ніколи не скидай тепер машкари, й сини в машкарі. А бодай нечистий взяв цього Фесенка! Завдав міні на старість роботу. Старий трохи розсердився на Фесенка.

Усі посідали і довгенько мовчали. По один бік стола сиділо три душі, й по другий три душі і тільки поглядали через стіл одні на других. Усі почули, що за столом сидить права й ліва. Стара Навроцька знала це добре і почула, що її прийдеся заводити машину, бо машина була готова стояти і мовчати хоч-би й до страшного суду.

— Треба починати самій. Нічого не допоможе, подумала Навроцька. Але з чого почати? Паничі вчені люде... Треба почати про щось вчене...

І в її голові швидко потяглися, як разок намиста, теми для розмови: погода, горнична, куховарка, априкозове варення, сині баклажани, вчорашній несмашний борщ...

— Ні, не випадас! Ой, ніяк не знайду доброго ею жета! подумала Навроцька.

На дворі було тихо, як в усі. Коли несподівано

схопив ся з моря вітерець і острою стрілою перелетів через акації. Лист зашумів і затих. Один листочок упав на стіл. Фесенко схопив ся, вхопив листочок і делікатно пустив на траву, немаче бояв ся, щоб він не розбив ся, мов він був скляний. Усі мовчали і немаче чогось сердились.

— Вітер... промовила Навроцька. Яка чудова сего вечора погода! вкінці всего попала на сюжет стара Навроцька.

— Еге! обізвав ся Фесенко. Дивний пишний вечір!

Саня усміхнулась. Навроцька глянула на Саню сердито.

— Щож ви тепер читаете? спитала Навроцька в Комашка і аж зраділа, що знайшла високу матерію для розмови.

— Тепер я читаю книгу людського серця, обізвав ся Комашко. Маня кинула на него очима. — Яку чудну книжку він читає, подумала вона. Це мабуть не французька а англійська, бо так чудно зветь ся.

— Погода така гарна, що й моя Маня оце гуляла з паном Фесенком, не втерпіла Навроцька, щоб не похвалитись.

— Мав велике щастє гуляти з Марією Харитонівною, відказав Фесенко з легенькім уклоном до Навроцького.

— І далеко ходили гуляти? спитала Саня в Мані.

— Аж до монастиря! несміливо обізвалась Маня.

— Мав привємність і щастя обійти з Марією Харитонівною увесь парк, обізвав ся Фесенко.

— Як далеко! сказав Навроцький.

Саня засміялась: до монастиря було сяжнів сорок.

— Мав привємність поговорити з Марією Харитонів-

ною, обізвав ся Фесенко. Добре ви, Раїсо Михайлівно, вчинили, що дали вашу дочку на науку в пансіон, а не в гімназію. Які перли виходять з пансіонів та з інститутів! Які перли, ім ціни не ма!

— А з університетів та гімназій що виходить? відрізала Саня. Чи перли, чи діаманти?

— Не те, не те, Олександро Харитонівно! несміливо сказав Фесенко.

— А щож? бодяки, чи що? А я оце думаю втертись доконче між ті бодяки, бо йду на курси! відрубала Саня.

— Хе, хе, хе, шіби знехотя усміхнув ся Фесенко. Як-би в гімназії та в курси завели грецький та латинський язик, то може звідтіля виходилиб перли. Правду я кажу, Харитоне Кириловичу? Це булоб по аристократичному.

Старий Навроцький поклав руку на стіл і застукав одним пальцем по столу: то був знак, що він щось думає.

— Гм... гм... це полова. Не варт набивати пологою голов навіть гімназістам. Гм... це фальшива і шкідлива для молодіжи урядова педагогічна система. Шага не варта, прохонив ся Навроцький.

Фесенко прикусив язика. Павроцька грізно глянула на свого чоловіка, неспаче вдарила его поглядом.

— Ой, щож я оце сказав? Щось не до ладу... Гм... не в лад... подумав Навроцький. Оце лихо! оце лихо! Біс его зна, як я оце вихонив ся словом перед оцим небезпечним Фесенком: це тим, що я трохи сердитий на него. Овва! Гм...

Розмова не йшла. Комашко встав і почав працютись. Саня й собі встала з стільця. Комашко пішов до дому. Саня побігла в номер до Мурашкової, щоб розка-

зати їй про своє щастя. Її душа була повна щастя, як криниця водою. Їй хотілось поговорити з подругою, пожити ще вірями, котрі не заспокоїлись в її молодому серцю.

Навроцький сидів і надув ся, як копиця в дощову годину. Фесенко примітив, що скоїлось щось таке в сімі, і собі швидко розпрощав ся. Старий Навроцький, напившись чаю, пішов в гостиницю відпочивати. Він ляг на софі, а в него з голови не виходила думка.

— І що я сказав?! Чорт міні надав сказати таку страшну річ. Цей Фесенко вертять ся між аристократами, часом ще скаже мому начальникови, а той напише в Петербург. Що як звідтіль напишуть: прогнать з служби раба божого, як неблагонадежного. А тут ще до пенсії служити цілих два роки. Ова! ова! І надав міні чорт скинути машкару. Жінка любить оксамит; Маня має велику симпатію до шовку. Та усе те справляють не за свої гроші, а за мої. Треба і Саю держати на курсах. Ой лшечко! прийїду до дому, піду до архієрея. Треба частійше заходити за благословенням до архієрея... Ова! ова! Або записуєсь членом в славянський благотворительний комітет.

Навроцька зісталась за самоваром з Манею.

— Про що ви там говорили з Фесенком? питала вона в дочку.

— Та... він почав дуже по вченому, а я нічого не могла розібрати. А потім...

— Мало читаєш ти вчених книжок! сказала мати.

Маня боялась научних книжок, як чуми, і не могла їх чвтати.

— Що ж потім? спитала мати.

— А потім заговорив простійше, про квітки... знехотя говорила Маня.

— Щож він говорив тобі про квітки? чеплялась мати.

— Та... говорив, що він найбільше любить бузину! бовтнула Маня і почервоніла.

— Що це ти говориш? Яку бузину? спитала мати.

— Чи то... резеду! сказала Маня. Бо я йому сказала, що я сама сіяла весною резеду.

Мати засьміялась.

Мабуть ти не дурно оце плутавш та мішавш бузину з резедою... Гм... Як почервоніла. Каж-бо, що він говорив тобі?! чеплялась мати.

— Та... казав, що він любить баклажани чи то що. Це я говорю, що я люблю баклажани... а, а... він казав, що любить нарциси! сказала Маня. Я йому сказала, що я більше усіх квіток люблю нарциси, а він каже, що й він любить більше всього нарциси, і обіцяв принести міні букет з нарцисів.

— Тепер? Літом? Де він їх дістане? Це чудасія з вами тай годі!

— Казав, що дістане, хоч з'за границі випише! сказала Маня.

— Що це за диво? Він щось інче говорив тобі. Та признавай ся бо! Чого ти від него втікла?

— Бо стало страшно! сказала Маня.

— Оце диво! Хйба він страшний? Він-же такий гарний.

— Я, мамо, его бою ся, хоч він і гарний; він так розумно говорять.

— Оце так! То ти боїш ся паничів? спитала мати.

— Боюсь, мамо.

— Аджеж ти малюеш паничів: малювала Ромеа та Юлію, Ярему й Оксану.

— Мальованих паничів не боюсь, а живих бою ся, чи то... дуже розумних боюсь.

— І Комашка боїш ся? спитала мати.

— Ні, Комашка не боюсь, бо він давно буває в нас; я до него привикла.

Мати задумалась.

— Чи не перейшла я міря? Ще візьме та поснується в монастир, в черниці... подумала мати.

Мати дізналась, що їй самій прийдесть ся поцувати трохи своє чадо.

— Треба повезти її в театр, щоб побачила оперети Оффенбаха. Дістану романи Золя та всуну їй в руки. Нехай читає. Може буде сміливіша з паніччями. Овва! Шкодаж, як так! Ще я переборщила, думала стара Навроцька.

— Не казав часом тобі Фесенко, що він тебе любить? спитала Навроцька трохи надумавшись.

Маня сиділа край стола, спершись ліктем і підперши голову долонею. При останніх матерніх словах вона почервоніла, але нічого не сказала.

— Чогож ти мовчиш? Від матери в тебе не повинно бути секретів. То тільки Саня потай від мене робить, що схоче. Але Саня я не мати, а мачуха. Еге, він казав, що тебе любить.

Маня сиділа червона й мовчала. Її сором було признатись. Цього слова вона не вимовилаб ні-за-що в світі. Мати мовчала й дочка мовчала. Маня неначе бачила перед собою ясні очі та чорні високі Фесенкові брови, бачила єго повні червоні уста. Її страшно схотілось поцілувати ті уста та ще й зараз.

— Мамо, я хочу варення! обізвалась Маня.

— Якогож варення тобі хочеть ся? спитала мати.

— Варення з кітри, сказала Маня.

— Вередує, подумала мати. Вона просить гіркого варення з кітри тоді, як вередує.

Мати пішла в гостинницю і винесла слоїк з варенням.

Пакидавши варення в блюдечко, вона подала его Мані.

Маня з'їла ложечку і кипула ложечку на стіл.

— Гірке. Міні хочеть ся солодкого варення якби з априкозів...

— Оце яка ти сьогодні вередлива! Погуляла трохи з Фесенком, та й заманулось априкозів! сказала мати.

Одначе вона знов подибала в гостинницю і винесла слоїк з априкозовим варенням.

— Еге, ти любиш Фесенка?! сказала мати.

Маня несподівано заплакала. Дві сльози скотили ся по щоках і впали на стіл. Мати пригорнула голову своєї коханої дочкп до себе і поцілувала її в голову.

— Маню моя дорога! Ти его любиш? сказала мати. Еге, любиш его? Маня мовчала.

— Міні здаеть ся, сказала мати, що він тебе буде сватати. Прийдеть ся справляти разом двох весілів. А тиб пішла за него заміж?

Маня аж кинулась.

— Я, мамо, ні за-кого не піду заміж, тихо обізвалась Маня.

— Чом не підеш? Требаж тобі колись вийти заміж, сказала мати.

— Я вас ніколи не покину, сказала Маня. Без вас я ні-за-що в світі жити не буду. Він мене візьме від вас, кудись заведе.

В Мані затремтів голос від жалю. Вона була на-поготові заплакати.

— Звикнеш. Дівчина, як верба; де посади, то й прийметь ся, сказала мати українську мужицьку приказку.

— Я вас не покину ніколи. Хтось чужий візьме мене, розлучить з вами, сказала Маня.

— Вона ще дуже молода... Мало я виводила її між люди. Живемо в кінці города, в виноградниках. Без мене вона навіть в город сама не ходила ніколи. Ова! Погапо! Маня впросла провінцзялкою і трохи навіть червичкою. Треба їй всунути в руки французські романи... та ще такі, де булоб доволі... априкозового варсися...

Прайшла горнична прибратн з стола. Мати з дочкою пішли в гостинницю. Маня лягла спати, але вона довго не могла заснути. Перед її очима усе мигали новні червоні уста під чорними блискучими вусами, блищали ясні Фесенкові очі. Ті уста, ті пишні очі і маняли її, дражили серце, і чогось лякали і... довго, довго снати не давали...

А тимчасом Фесенко вертав ся до Одеси по залізній дорозі. Він сидів в вагончику без вікон, і свіжий вітерець прохолодив его горяче лицє. Він передумував усі випадки того дня.

— Я обіцяв Мани дістати букет з нарцизів... Ще й кляв ся й божив ся, що дістану. Розцувив свого язвка, і сам не знаю як! І надав міні чорт сказати їй оце! І забув ся, що тепер не весна, а літо! Де я в Иродового батька дістану їй тих нарцизів? А без нарцизів хоч і очей не показуй до неї. Оце лишечко!

І ті нарцизи цілу дорогу не давали Фесенкови спокою. Він приїхав до дому і все думав про нарцизи.

— Оце лізе в голову отой поганій бурян! Тфу, на тебе, сатано! думав Фесенко роздягаючись.

Він ліг снати, і йому все снилось, що він іде стежкою на полі, засіяному нарцизами та резедою. Нарцизи чудні, пеначе чортвки з рогами, колють его в ноги, як колючки, а між білыми головками блищать матічні чв-

сла 25.000 на великих бадялинах, то золоті, то брильятові, гойдають ся від вітру і неначе дражнять вго.

Фесенко прокинув ся. В вікно лилось золоте проміння горячого літнього сонця і падало на білу стіну. Перша думка, яка майнула в вго голові, була про реведу та нарцизи.

— Тфу, ва тебе, сатано! Не вилазить отой бурян з голови, аж крикнув сердито Фесенко, встаючи з постелі. А цей бурян треба дістати, хоч з каміня вилупати. Де я вго дістану? Ага! піду в французський магазин та дістану роблених нарцизів! Це буде ще ефектніше!

Покл в магазині робили букет з нарцизів, Фесенко що вечора їздив на Великий-Фонтан до Навроцьких. Віп ждав — не міг діждатись, поки той букет буде готовий.

XIII.

Другого дня Саня забігла равенько на чай в номер до Мурашкової. Вона дивувалась, що з Кишинева прибула в той час до Одесси Махновська, її товаришка і приятелька, і зайшла до Мурашкової.

Веселі панни сіли за столом, пили чай, говорили і не могли ваговоратись. В відчинені вікна повівало раною прохолодою. В номері ще не було горячо. Саня поздоровшала, повеселійшала. Минула ся тревога, вправ спокій ва серце: і повеселійшали ясні очи, почервонішали уста.

Мурашкова свділа край стола і шила сорочку.

— Надю, доки ти будеш плутати оте шаття? сказала Саня. Кинь оте діло! Не можу навіть давтись, як хто сидить та порпляєть ся голкою в полотні.

— Оце диво! Шию й вишиваю, бо сорочок треба, обізвалась Надя.

— То дай швачці. Хяба в твоєй матери не знайдеть ся грошей, щоб наняти швачку? Геть поклянь оту вісенітвицю. Оце шиття тільки заморочує памороки. Від него голова стає тупа, сказала Саня.

Вона схопилась з стільця, вихопила в Наді з рук рукав вишиваної сорочки і хотіла викинути у вікно. Надя ледви встигла вхопити її за руку. Вона відняла від Саві рукав.

— Та й пустуєш ти, Саню! Мабуть рада, що заміж йдеш, обізвалась Мурашкова. А я тобі кажу: навчись не тільки шити, але й кроїти.

— Навіщо? крикнула Саня.

— Пригодить ся. Я сама шию собі не тільки сорочки, але й оці буденні сукні, щоб не платити в магазиннах чортячих грошей. Не знаєш ти, Саню, лиха, як я бачу, сказала Мурашкова.

— А наука? а книжки? Я лучче-б щось цікаве прочитала, ніж мала-б нудитись над тим шиттям, сказала Саня.

— Наука — наукою, а робота — роботою, сказала Мурашкова. Саню, а чи вмієш ти варити борщ?

Саня широко розкрила очі.

— Сказати правду, не вмію, сказала Саня. Знаю, що в борщі є картопля, капуста, цибуля, помідори, огірки, трошки цукру...

Махновська і Мурашкова зареготались.

— Ну, я ще ніколи не йіла борщу з огірками та з цукром, сказала Мурашкова. А я борщ зварю тобі такий, що й кухар не потрафить зварити.

— А хто-ж тобі варитиме борщ, як ти вийдеш заміж? спитала Махновська.

— Куховарка, сказала Саня.

— А як вона не вмітиме? спитала Мурашкова. Не Комашко-же буде тобі варити борщ.

Саня замовкла й задумалась. Лице її стало поважне. Її мачуха скинулася на аристократку і не вчила ні її, ні своїй Мані ні кроїти, ні пекти, ні варити. Попереду Саня про це й не думала, але тепер чогось ці питання стали для неї не жартами, а чимсь серйозним.

— Бач, які в тебе, Саню, біленькі ручки! сказала Мурашкова. Ти все коло квіжок. А глянь на мої руки. Правда, чорні, зашкарублі та шереткі?

Мурашкова притулила свою смугляву руку з довгими тонкими пальцями до Санниних білих ручок. Контраст був такий, як між паляницею та французькою булкою.

— Бач, які твої білі руки! Я своїми руками часом і ложки й тарілки перемию, бо в нас одна найміячка! сказала Мурашкова.

— Знаю, знаю, що ти поперед усього практична людина, як Грекиня, обізвалась Саня.

— Таки вгадала; я практична. Я чоловік діла, і хочу й свої пересвідчення прикласти до діла. Коли я на чому стала, мене тягне до діла. Квдай, Саню, вищу науку та ставай до діла, до діла народнього, сказала Мурашкова.

— Ні, не киву. І я вже, як на чому поставлю, то вже не оступлю ся від свого, сказала Саня.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Час не жде, час пливе, і наше життя пливе, як хвиля, обізвалась Мурашкова. Я нуджу ся без діла. Чую якийсь огонь в собі, якась тривога душі спати мені не дає. Я хочу діла і діла путнього. Мое життя марно йде. Ми тільки словами та ідеями граємось, як діти, а діло...

— Бо ти, Надю, нервозна, хоч і практична, та ще й до того начиталась книжок, дуже до серця приймаєш принципи, обізвалась Махновська.

— А ти дуже спокійна та рівна. Ти вийдеш заміж і станеш буржуазкою, обізвалась Мурашкова.

— Ба не стану. Я й в сім'ї зроблю багато добра, бо сім'я, як світло, може далеко пустити від себе тепле і світле проміння. Не серед степу-ж живе сім'я, обізвалась Махновська.

— Боже поможи! А я й справді нервозна: пусте, монотонне, традиційне життя мене душить, як чад. Я хочу діла, сказала Мурашкова і стукнула пальцями по столі.

По її матовому лицю розлився легкий румянець. Темні великі очі блиснули огнем.

В двері хтось злегка постукав. Усі догадалися, хто прийшов: в номер увійшов Комашко, а за ним Мавродін. Привитавшись з паннами, вони посідали кругом стола і почали розмавляти.

— А знаєте, кого я сьогодні стрів в Одесі? сказав Комашко. Аристіда Целаброса.

Мурашкова з початку ніби злякалась. Її щокі зблідли, очі притухли, серце наче вмерло. Потім вона раптом почервоніла. Кров вдарила в її щокі, складочки під очима стали рожеві. Великі темно-карі очі стали веселі, веселі й заблищали. Серце в грудях заграло. На неї усе неначе пахнуло огнем. И той огонь пішов по нервах. Нерви натяглися, як напружені струни, готові задрожати й задзвеніти веселою мелодією. Мурашкова чула, що радість усе прибуває в її серцю, наливає його до верху. Її хотілось співати, сміятись, жартувати.

Мурашкова схопилась, побігла до вікна і пхнула

рукою обидві половинки вікна. Вікно відскочило і вдарилося об одвірки так, що швидко задзвонили. Вона чула, що її ніби пашать від огню.

— Ніхто не хоче чаю? спитала Мурашкова, вернувшись до стола.

— Ні, спасибі вам! сказали Комашко і Мавродін.

— То я перемию посуду, сказала Мурашкова і кинулась до посуду. Вона вхопила чайник, кришечка поховзулась по чайникови і впала на чарки. Скло дзенькнуло, Саня кинулась, Мурашкова зареготалась, вхопила ложечки, ложечки випали з рук і брязнули об блюдечко. Нервний Комашко скривив ся. Саня аж задрожала. В Мурашкової трясли ся руки. Вона чула, що в неї кров по жилах ходить ходором.

— Ти, Надю, трохи розтревожена сьогодні, обізвалась Махновська. Дай лишень, я помю посуду.

Махновська встала і спокійно помаленьку перемила й перетерла посуду. Мурашкова сіла на канапі і пеначе вгляділа перед собою великі очі та рум'яні уста Цслаброса. Не бачивши его довгенько, вона почала его забувати. Але як тільки Комашко нагадав про его приїзд, кохання снахнуло в її серцю раптово, горячо.

— Як ти солідно мнеш блюдечко, неначе жертву богам приносиш, обізвалась до Махновської Мурашкова і знов зареготалась первно й голосно на всю хату.

Саня переглянулась з Махновською, а потім з Комашком.

— А знаєте, Викторє Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я беру ся до вищої науки? сказала Саня, щоб зацепити Мурашкову і як небудь вгадувати її нерви.

— Чого-ж це так? сказав Комашко. Вища наука ніколи нікому не пошкодить.

— Ет, ви ідеалісти! сказала Мурашкова. Час йде, а життя йде. Я поважаю тільки науку прикладну, соціальну, політичну економію. Треба братись до діла, а не байдики бити та літати в хмарах абстракцій. Ти, Саню, хочеш залетіти в Дантів рай і крутитись в хорі безсмертних духів.

— Надю! ти таки добра горячка! Тебе бере нетерплячка, сказала Саня.

Мурашкова знов зареготалась.

— А не потрапиш в той рай, будеш варити борщ з огірками та з цукром, знов обізвалась Мурашкова і знов зареготалась.

— Ну, не велика премудрість вивчитись варити борщ, сказала Саня. І борщ вчитиму варити і вищу науку перейму; і посв'ячу себе на службу жінщині, або народови: я люблю педагогію, а це річ не мала й не пуста.

— Вища наука допоможе й до усякого діла стати; бо навчить, як за діло братись, сказав Комашко. Ото хоч би й Цеслаброс. З вищою наукою може-б він вийшов і путним чоловіком... Може-б вища наука задавила в єму грецькі практичні матеріальні інстинкти, і підняла в єму інші, вищі інтереси.

Мурашкова перестала сьміятись. Вид став поважний. Вона обидилась.

— А хіба-ж він не путний чоловік? трохи сердито сказала Мурашкова.

— Не те, що зовсім не путний, навіть пустим єго не можна назвати. Віп тільки любить гратись в ідеї, як діти грають в мяча. Говорить, щоб наговоритись в смак, бо любить і вміє говорити. Криється в космополітизм, як заяць в нору, і... ніякого путнього діла не робить і... не зробиць.

Мурашкова розсердилась. Густі рівні брови трошки зішли ся і між ними з'явились легесенькі зморшки: то була прикмета її гніву.

— Ви не правдиві до сго, сказала вже зовсім спокійно Мурашкова.

— На нещастя Комашко правду каже, обізвав ся Мавродієн. Уся сила Целабреса в красивих словах: і таких пустих космополітів повно в наших городах. Аж кишуть!

Мурашкова почула, що по її напружених червах неначе хтось вдарив з усієї сили і її черви заболіли. Вона чогось почула, що цей замах був смертельний для її серця. Вона не могла не йняти віри Комашкови й Мавродієнови, бо знала, що вони лучче від неї знають Целабреса, але їй хотілось не йняти їм віри. Їй хотілось, щоб то була неправда.

— Хотіла-б я вам не йняти віри, сказала Мурашкова, і її голос задрожав. Вона відвернула очи і дивилась у вікно.

— Хотів би й я, щоб на світі було багато людей чесних і правдивих, щоб усі були чесні, та... правди не сховаеш: правда, як олива, впливе на верх, обізвав ся Комашко. Целаброс не з тих чесних космополітів, котрі з енергією пішли на діло. Це такий космополіт, котрими аж кишуть наші чорноморські города. З сго вийде як не другий Фесенко, то дуже схожий на сго. Ось побачате, коли з сго не вийде бесарабський або херсонський поміщик, а може й одеський банкір. Але що він прямує до однієї матеріяльності, я за це готовий покласти голову під сокиру. Я вчив ся з ним в гімназії і знаю сго. Колись він був навіть радикалом. Але теєр він прохолов, і той радикалізм зістав ся тільки на кіпчику сго красномовного язика.

Мурашкова почула, що по її нервах знов щось вда-рило, як обухом, знов почула, що той замах був для неї смертельний. Її хвилясті виразні уста якось жалібно склали ся; на ясні очі неначе впала роса. Сльози на-лили очі і ледві вдержувались за віками.

Саня подивилась на Комашка благаячими очима, бо знала, що Мурашкова горячо любить Целаброса; вона неначе говорила очима: не говори нічого лихого про Це-лаброса, змилуй ся! А Комашко не розумів тієї розмови очима і без жалости показував темні плями в душі Це-лаброса.

Мурашкова не видержала, скопила ся з місця. Для неї здавалось, що від неї віднімають милого. Їй і жалко було, і досада брала: вона постерегла, що в правда в сло-вах Комашка, але її серце бажало, щоб не було тієї правди.

— Знаєте що? Ходімо та погуляємо. Час ранній, сонце ще не припікає. Саме добре буде гуляти, сказала догадлива Саня, вставши з місця.

— Ходімо, ходімо, як маємо пекти ся отут коло самовара, сказали усі.

Мурашкова подзвонила. Увійшла горнична і взяла самовар. Усі пішли гуляти понад високим берегом моря.

На дворі було не душно. Усе небо над степом було ніби вкрите білою не густою тканкою. На землю впала не густа легка тінь. Біле покривало з прозорих хмар, як шатро, тягло ся над морем, потім далі ніби закуче-рявіло, лягло білими легенькими покосами, а там ще далі над далеким морем розстеллось неначе білими ху-сточками, звязаними одні до другого кінчиками, а ще далі затягло ся, як біль, кучерявим смушком і кінчало ся ніби прозорою наміткою.

Десь далеко, далеко на мори промінь сонця пробив

ся, як через білу намітку, через хмарки і впав на море. На воді неначе зайняв ся золотий вінок, кинув від себе золоті пасма, бризнув огнистими краплями, дрожав, переливався і несподівано погас. І знов у другому місці десь впав промінь на море, зайняв ся, горів, горів і погас. Потім разом неначе впало з неба три золоті вінки, запалили і погасли, а знов неначе посипався з неба десяток вішків: вінки горіли довго, злились до купи і вже загорілось ціле огнисте плесо, замиготіло, задрожало. Здавалось, ніби цілий огневий ставок зайняв ся серед темного моря і палахкотів, як розтоплена піч. І знов неначе чарами згасло те огневе плесо, неначе на його дмухнула якась сила й несподівано погасила. Море знов почорніло, і з неба на чорне море знов неначе чиясь рука кидала золоті вінки, золоті букети. Огневі вінки сипались, счезали, гасли то в одному, то в другому місці, неначе поривали й виривали, перескакували один через другий, грали в хрещика.

— Здається, сирени виплили з води і плавають, і грають ся в морі в золотих вінках, сказав Мавродін.

Усі здивились на ту граціозну іграшку на морі, усі тішились нею, одна Мурашкова дивилась на картину моря байдужними очима: вона не дуже то любила природу, як не люблять її дуже практичні люди.

— А давайте ворожити по тих вінках, сказав Комашко. Панни люблять ворожити. Нехай ваш вінок буде перший, сказав Комашко до Махновської. Як довго горітиме вінок, то й життя ваше в порі буде довге й щасливе.

— Добре, нехай буде так, обізвалась Махновська. На темно-синє море впав промінь вінком. Промінь довго, довго горів і погасав помаленьку, поки зовсім не погас. Усі цікаво сьлідком за ним водили очима.

— Твій вік буде довгий, сказала Саня до Махновської. Ану тепер нехай буде мій вінок.

Промінь, чималий і ясний, ясний, як сонце, впав на море і запалав, але горів не так довго і раптом погас.

— А тепер загадаймо на Надвине щастя, обізуалась Ольга.

Білі смужки з хмарок неначе роздерлись в одному місці. Блиснуло синє небо. На морі зайняло ся широке огнисте плесо, разом, несподівано запалало, блиснуло і згасло в одну мить.

— Це-б то й мій вік згасне так швидко, обізуалась Мурашкова і засьміялась, але сьміх її перервав ся так швидко, як швидко згасло на морі те золоте марево. Мурашкова задумалась. Її брови насушились. Вид став поважний, як темно-синє море над хмарами.

— Баби скрізь баби: чи в селі, чи в городі: скрізь однаково ворожать. Ой ви, ворожки, знахорки! промовив хтось позад молодой компанії.

Усі разом озирнулись. Саня аж кинулась. Позад їх стояв Целаброс і насьмішкувато дивив ся на павнів. Він закрав ся на тоненьких ніжках вже давненько, як закрадаєть ся оксамитовими лапками кіт.

Мурашкова оглянулась, почувши голос Целаброса, і в неї в грудях зайняло дух. Целаброс стояв гарний, як Вакх, облитий матовим молошним сьвітлом з хмарного білого неба, як бувають осьвічені зверху статуї в великих музеях. Їго клясичного лица не цувала ні одна пляма тіни. Біде покривало з бриля падало складками на плечі і прикривало чорні блискучі кучері. Очи сьвітились огнем страсти. Повні губи лисніли.

Целаброс глянув на Мурашкову своїми гострими і солодкими очима. Вона не видержала єго погляду і спустяла довгі вії на щокі.

— А що, валякав вас?! обізвав ся Целаброс.

— Коли ви, Аристіде Тарасовичу, відвикнете від ваших критських компліментів? сказала Саня.

— Чи від критських, чи від одеських, перебив її Мавродін.

— Які ми баби? Якби усі ліга нас трох скласти до купи, то може-б й виїшла одна баба, сказала Саня, наламуючи язик на український лад і мішала в свою розмову українські слова.

— Коли так, то вибачайте, сказав Целаброс. Як я чую, і ви починаєте українсьтовати! Коли так, то можете в мене навчитись по українськи. І Целаброс заговорив чистим народним українським язиком.

Целаброс привітав ся до усіх, знявши бриля.

— І етнографи і народні художники тут з панами! сказав Целаброс, подаючи руку Комашкови та Мавродінови.

— І етнографія річ научна, але ви маєте діло з культурниками, сказав жартовливо Комашко. Наше діло культура, просвіта і добробит нашого краю, культура українського язика, літератури. Ви не піднімайте нас на сміх.

— А мене оце прислали до Одеси в банк по ділу на кілька день. Я заходив до вашої матери. Вона передала вам письмо через мене, сказав Целаброс до Мурашкової і подав їй письмо.

Мурашкова розгорнула листок, обивсаний грецькими крючками та каракулями.

Мати писала, щоб вона купила для неї дещо в Одесі, вертаючись до дому, і в кінці прикинула: „Аристіда привитай ласкаво, бо він тебе любить, як Бога, та й я его люблю більше від усіх наших Греків...”

Мурашкова дочитала лист і почервоніла. Целаброс усміхнув ся.

— Час нам до дому, сказала догадливо Саня до Махновської. Мене дома ждуть.

Саня моргнула очком до Махновської. Вона знала, що треба покинути Мурашкову в-двох з Целабросом.

— Прощайте, Аристиде Тарасовичу! Прощай, Надю! сказала вона і повернула до монастиря.

За нею слідком пішли Махновська, Комашко і Мавродів. Вони пішли, попарувавшись. Комашко узяв під руку Саню, Мавродів пішов рядом з Махновською.

— Як попарувались! сказав Целаброс до Мурашкової по грецьки і своєю розмовою на грецькій мові дав знати їй, що заходить дуже інтимна розмова.

— Парувались Саня й Комашко, ще й на віки, сказала Мурашкова так само по грецьки. В їх швидко буде весілля.

— Не вже! аж крикнув Целаброс. Щож? Чи паничі повернули панив на свою віру, чи панни паничів? спитав Целаброс.

— Паничі панив: щоб робити яке діло, і діло путне, довговічне, треба ставати на національний ґрунт, при-ставати до народу, зливатись, або хоч наближать до его, сказала Мурашкова.

— Може й ви до їх пристаєте? аж крикнув Целаброс.

— Мабуть пристану. Мене душить оця канцелярська робота. Мні дихати нема чим в канцелярії. Я ніби то щось роблю, але знаю добре, що нічого не роблю. Я покину свій нудний обов'язок, бо я чоловік живий. Не можу жити без живого діла.

— Надю моя дорога! Ви ентузіястка з горячою вдачою. Що ви говорите? Ви закусте себе в узьку рямку. Ви втратите широкий простір мисли... Яка привади-вість, яка пишність бути космополітом, громадянином світа!

— І нічого не робити! І ні за яке діло не братись, сказала Мурашкова.

— А думати?! а мислити? Мисль космополіта вольна, як птуця, літає над морями, над горами, над усім світом. Для неї скрізь вітчизна, де є вольно-мислячі люде. Це така абстракція, аберація, котра перевищує усякі ідеї й ідеали, глибше усякої філософії, глибше Плятона і Арістотеля. Вона концентруєть ся в однім пункті, кристалізуєть ся, і, як воздух має силу розтягнутись без кінця. Вона скрізь і нігде, бо то свла висока, жива, вселюдська: не обсягнути її, не замкнути її в якісь узькі форми нашої мисли, нашої абстракції.

— Пускає туман абстрактний мнї в вічі. Але ці хитроці я вже знаю, подумала Мурашкова.

— Я люблю наші чорноморські гóроди з мішаниною людей усяких націй. Я там чую себе дома, неначе я вже став громадянином усього світа. Рідний край Одесса для мене дорогий, але світ мнї багато дорожший, розвивав далі свою східню одеську філософію Целаброс: світ для мене усе, рідний край — нічого.

— Чим-же гарні наші гóроди? Хвба тим, що торгують і багатіють з України і нічого не дбають про український варід, про Україну, перебила єго філософію Мурашкова.

— Видно, вже знать науку Комашка, сказав Целаброс з легким усміхом. Але знаєте що: починьмо цю філософію. Я оце сам підвів діло в кавцелярії так, щоб побувати кілька день в Одессі та побачити вас. Я вимираю за вами. Жити не можу без вас. Ви для мене тепер краще й вище від усякого націоналізма та космополітизма.

Целаброс вхопив руку Мурашкової і несподівано

порывчасто поцілував її горячими губами. Мурашкова почувала, що він неваче втік її руку. Вона чула, що на руці, на тому місці, де він доторкнувся своїми устами, неваче зайняв ся огонь, горів і непогасав. Кров почала грати в її жилах, як молоде вино.

— От Саня швидко повинчаєть ся. Надю, нема нам чого гаятись: повинчаймо ся і ми, і будемо щасливі, будемо жити як у раю, сказав Целаброс.

Мурашкова думала і мовчала.

— Ви з матір'ю погано хозяйнуєте: маєте трохи землі і даєте в посесію. Це зовсім не практично. Вам треба чоловіка, треба хозяїна, заговорив несподівано Целаброс тоном практичного чоловіка. Треба вам сіяти пшеницю. І пшениця дає добрий заробіток; це правда: на десятині в добре не сухе літо стане двадцять або й більше кіп. Копа дасть десять, п'ятьнадцять пуд зерна. Пуд пшениці тепер коштує карбованця. Ціна добра... Надю моя дорога! Як я вас люблю! Як я вас люблю! крикнув Целаброс і вхопив її руку і наче втік її горячими устами.

— Ми, Надю, будемо сіяти не пшеницю, а тютюн, та ще кримського насіння, говорив далі Целаброс. Це вигіднійше. Пуд тютюну будемо продавати по двадцять або й більше карбованців. А ви знаєте, скільки десятина дає пудів тютюну? Надю, моє серце! Ти запалила усю мою душу! Твої очі печуть мене в серце. Повинчаймось, та й будемо щасливо в парі жити.

Целаброс нагло дурив Надю: він і в думці не мав її сватати. Ті слова про господарство були тільки одгуком его матеріяльних мрій, якби він захозяйнував, якби взяв Надине добро в свої руки. Він вхопив Мурашкову за обидві руки і почав цілувати в долоню швидко, швидко, цмокаючи то в одну, то в другу долоню.

Мурашкова почула, що в неї кров починає грати в жилах, як молоде вино, ллеться до серця, наливає голову. Горячі уста Целаброса дряжнили її. Одначе вона мовчала й думала.

— Чого ви, Надю, мовчите? сивтав її Целаброс і голос его задрожав сердито, як голос гаремного деспота.

Мурашкова глянула ему в вічі. Очи були наліті кровю. Її стало трохи страшно.

— Арпстїде! обїзвалась Надя. Я не думала, що ви такий матеріальний чоловік. Памятаєте, як ви прийшли до нас перший раз, вступили в наш грецький кружок.

— Якже не памятати! Це було весною, як у вашому саду цвили рожі та акація, як ваша мама винесла мнї варення та сказала по молдавськи: Дульчеца ку апа реші; пофгнмъ! Ту весну й той день я віколи не забуду, бо я в той день побачив ваші давні очі, сказав Целаброс.

— Так було, так, сказала Надя, спустивши віка на очі і згадуючи той ясний майський день. В нашому грецькому кружку я тільки й чула розмову про кукурузу, пшеницю та тютюв. Ви перший з Греків заговорили про вищі ідеї, про дорогі для мене принципи: я думала, що ви приймаєте їх до серця, що ви пересвідчилились в них, горячо будете встоювати за них, візьметься за діло...

— Надю моя дорога! Ми вже люде дорослі! Час нам глянути на життя та на сьвіт очима дорослих хюдей. Час нам перестати гратись в принципи. Будемо дивитись на людей, на сьвіт очима мудрого практичного чоловіка. Кинь, Надю, ті іграшки!

— Якї то іграшки! крикнула Надя і почула, що по її нервах неначе щось вдарило. Вона пригадала слова Комашка.

— Так, так... Думати й говорити можна усяк, а жити треба однаково усім людям; усім треба хліба. Я знаю, що я геній і в тому ділі, щоб добути достатки матеріяльні. Я чую, що зможу з малого достатка розвести мільони. А гроші — то саме суть людського життя. Абстракція субекта то є первопочаткова основа людського духового і матеріяльного розвитку. Кожна абстракція субективності буде ненормальним віддихом від закона боротьби за життя, буде конфліктом з видивidualностями, буде аберрацією від абстракції...

Целаброс мабуть хотів абстракціями та філософією замазати свій космополітизм на словах і свою нікчемність в щирости свого пересвідчення.

Надя почула в тій плутанині фалшивість.

— Це, здасться, філософія Фесенкова. Коли це ви встигли стати його горячим наслідувачем? сказала Надя.

— Годі жартувати. Надю, серце! Я люблю вас, знаю, що й ви мене любите. На що нам мучити себе? Поженимось і будемо щасливі, зазнаємо такого щастя, як не судилось і Туркам в раю Магомета, сказав Целаброс.

Він захопив Мурашкову за руку і неначе прилип до руки горячими устами. Мурашкова почула, що страсть знов розливається хвилями по її нервах. Вона схопилась з каміння, на котрому сиділа. Целаброс відійшов і простяг до неї обидві руки, неначе хотів її обняти. Вона подалась назад і вгляділа, що від монастиря стежкою йдуть дві дами і якийсь савобородий пав. Вона пішла стежкою до них. Целаброс і собі пішов слідком за нею.

Вони дійшли до гостиниці. Мурашкова побігла до дверей, не подавши Целабросови руку на прощання.

— Прощайте, Надю! В вечері смерком прийду до вас, сказав Целаброс.

Мурашкова зачинила двері, вбігла в свій номер, впала на софу і задумалась. Цілий день вона не могла ні читати, ні діла робити: брала в руки книжку, читала і не могла зрозуміти ні одної мисли; брала ся за роботу, хотіла шити, робота не йшла. День здавав ся для неї довгим, як вік, важким, як хвороба. Надя не пішла на пораду ні до Сані, ні до Ольги. Вона усе їм розказувала, але була потайна в тому, що стосувало ся до її серця.

Настав вечір, горячий, душний. Сонце погасло. На дворі смеркалось помаленьку. Час наближав ся. Надя знала, що Целаброс прийде, доконче прийде. Чи він і справді хоче мене сватати, чи дурять мене?

— Що мні робити? Чи вийти до него в парк, чи не вийти? Не вийду. Хоч би була правда в его словах. Чи вийти за него заміж, чи ні? Запру двері, позачиняю вікна. Перемучусь ніч, а до него не вийду.

Вечір погас. В хаті було горячо. Мурашкова чула, що жар обняв її тіло, щоки палають, уста сохнуть. Її стало душно, важко, неначе камінь ліг на її груди. В горлі посохло. Її неначе не було чим дихати. Голова почала морочитись. Вона глянула на вікно. В вікно було видно зорі. Зорі неначе задрожали перед її очима і рушили з місця. Її нерви розходились... Вона схопила ся з софи, прибїгла до вікна і відчинила его. З надвору потягло не вохким повітрям, а такою духотою, яка стояла і в кімнаті. Мурашкова відчинила навстіж двері.

— Прийде, знаю, що прийде, але я не вийду в парк до него, думала Мурашкова, ходячи по кімнаті. Усі его високі поривання, тільки слова й слова. Він мене неначе причарував своїми словами. А під тими красними

словами притаїлась груба матеріальність, крамарські інтереси, наживання грошей, багатства. І усе те в него прикрито філософією, туманом абстракції, розумними словами. Не того я ждала від него, не того бажало моє серце... Не вийду до него, не вийду! Запру двері, не пушу его на поріг. Мій ідеал вив і розбив ся, як пшнна статуя давного Вакха, розбита руками варвара. Я помилилась... А серце моє чи помилилось?...

Мурашкова трохи не плакала, ходячи по темній кімнаті. Їй було жалко его краси, було жалко втратити на віки любов. А серце не слухало розуму, бажало щастя, просило кохання: її думи без її волі полетіли десь назустріч милому. Вона неначе побачила его перед собою в темній кімнаті, облитого срібним світлом хмарного дня. Він неначе став перед нею і дивив ся їй в віки.

Мурашкова засвітила світло. Вона боялась своїх горячих мрій, хотіла світлом прогнати від себе ту мрію про милого. А мрія не счезала, і мамила її і заалювала кров, і тревожила серце.

— І не йму ему віри, і... люблю, люблю его. Яке в мене горяче серце. Я сама не знала свого серця, не маю сили над ним. І вона ходила по кімнаті, ламала руки, довго думала, а потім сама не зогляділась, як вибігла в парк і пішла стежкою між акаціями.

— Втічу від него! Сховаюсь в Сані і сидітиму в псі до півночі, думала Мурашкова, повернувши до гостинниці.

Целаброс з'явив ся під акаціями, як тїнь. Мурашкова обернулась, щоб утікти від него, і почувала, що не має сили утікати.

— Надю, це ти? спитав він тихо, нахилившись над її ухо.

— Чого ви прийшли? Я вам сказала, щоб ви до

мене не приходили. Не ходіть до мене, не мучте мене! ще тихійше обізвалась Мурашкова.

Цслаброс узяв її під руку. Мурашкова почула, що її перви зразу заспокоїлись. Важке ждання мануло. А темна піч закривала від її очей ті пишні очі, що чарували її якоюсь потайною силою і запалювали в неї якійсь огонь.

— Я прийшов, щоб подихати хоч хвилину тим воздухом, що ти днеш, щоб побачити хоч твої вікна, постояти під твоім вікном, почути хоч шелест твоєї тихої ходи, сказав Цслаброс. Я виму без тебе, сам собі смерть заповідю!

Вони пішли тихою ходою в парк. Мурашкова мовчала. Вона чула, що її серце почало кидатись тихійше. Мисль стали яснійші, неначе виливали з якогось туману. Вона почула енергію в думках...

— Аристиде! обізвалась вона тихо. Мені шкода вас, але нам треба розійтись: нам не бути в парі.

— Чом так? аж крикнув Цслаброс.

— Я помилилась, і помилялась важко, тяжко: я не так думала про вас, сказала вона. Я тепер зрозуміла, що ваші думки розійшли ся. Ви практик, чоловік матеріальний. Ви хочете жити тільки для себе. А я...

— Ти-ж сама казала мені, що ти жінщина практична поперед усього і не дуже поважаєш теорії, сказав Цслаброс. І ти такого самого грецького роду, як і я.

— Правда, я практична, але я свою практичність готова прикласти до якого вищого діла; я людина діла, а не пустяк слів. Я полюбила принципи; і принципи практичного діла, а не теорії: така вже моя вдача. Я хочу жити і служити ділом для других. Час пливе, а соціальна неправда панує на світі. Нарід в нужді, в темпоті і його зумисне держать в темноті... Хіба ти знавш,

що чесному чоловікові в нас немає місця вігде? А скільки моїх товаришок злетіло з місця за свої принципи, за пересвідчення! Мні жаль їх, бо їх доля — моя доля. Кину службу і піду в народні учительки. Надіну українську свиту або молдавську мантилю і піду в нарід. Я без діла не буду сидіти.

— Що ти говориш? Схаменись! В тебе нерви розтревожені. Надю, без багатства не можна і вашого діла робити. Ти в страшній екзальтаціі. Заспокійся, і подумай, що ти говориш! сказав Целаброс.

— Можна й треба! крикнула Надя.

— Це ти побувала в Одесі в кружку, котрий я добре знаю, наговорила там, набрала екзальтаціі! сказав Целаброс.

— А хоч би й побувала! сказала Мурашкова.

— Кинь оці свити та мантилі! сердито крикнув Целаброс. Ти не дитина. Час тобі жити, а не бавитись в принципи.

Целабросів голос задрожав. В єму було чутно приказ.

— Не кричи, бо я вільна людина і тебе не послухаю! сказала Мурашкова.

— Надю, серце! Я не можу при тобі ні думати, ні мислити! Моє серце горить. Кинь мисли! Дай волю серцю! Давай будемо кохатись! Забудьмо про всі думи, забудьмо розум. Люби мене, або вбий мене! крикнув Целаброс і хотів обняти Надю за талію.

Вона відскочила від него і пішла до гостинниці. Він погнав ся слідком за нею.

— Надю, постій! Дай постояти з тобою, хоч поговорити.

Мурашкова побігла по східцях і вскочила в свій номер в відчинені двері. Целаброс погнав ся за нею і хотів і собі вскочити в двері. Мурашкова кинулась до дверей і вхопилась їх обома руками, щоб причинити.

Целаброс вхопив за двері і не пускав: його довгі тонкі пальці испаче п'явки вишли ся в двері.

Сьвіт від лямии впав на лице Целаброса. Мурашкова глянула на його лице. Воно було гарне і страшне, як лице гарного демона. Очи сьвітились, чоловічки на білках наче крутились, горіли огнем. Падя почувла в собі їх магічну силу: вона любила такі очі...

— Надю, вбий мене! Застріль мене і дай мнї свою любов, не прсганяй мене! благав її Целаброс.

Мурашкова глянула на него і не виізнала его: очи стали ласкаві, тихі, неначе благали її, уста рум'яні склались жалібно; з очей виступали сльози, як у дитини. Перед нею стояв уже не демон страшний, а ангел тихий, ласкавий, пишний красою небесною. Вона почувла, що якийсь туман налягає на її мисли. Сьвітло задрожало в її очах. Для неї здало ся, що туман вкрив вікно, сьтіни, двері. Целаброс в одну мить неначе счез в тому тумані, і через хвилину знов виринув з туману такої самий пишний, благаючий в сяєві сьвітла. Вона простягла до него руки.

— Моя, на віки моя! промовив він чудним якимсь, сильним та ярким голосом.

Целаброс одним скоком кинув ся до Наді, як лев кидаєть ся на серну і вхопив її за руки. Мурашкова вгляділа в вікна, що неначе усі зорі разом посицались з неба. Вона хотіла вирвати з его горячих рук свої руки, і почувла, що сила повинула її. Її тільки здало ся, ніби під всю провалив ся корабель і вона тоне і не має спертїї вдержатись на хисткому дні корабля.

XIV.

Тиждень ходив до неї Целаброс що вечора.

Тиждень жила Мурашкова, неначе в раю. Вона

тільки й ждала вечора. Наставав вечір, вона виходила в парк назустріч милому. До неї прибігала Саня, розпитувала її, чого вона стала така смутна. Мурашкова говоривла зпехотя, відказувала, що вона чогось нездужав. Для неї стали неперемні її приятельки, її подруги. Потаїна з роду, вона стала ще потайшійша і про свою любов не призналась навіть своїм дорогим подругам.

Минув тиждень щастя. Восьмого дня ввечері Мурашкова ждала Аристіда. Віп не приходив. Вже зорі висивали на небі, вже й була північ, і єго не було. Мурашкова ходила по кімнаті і ламала руки так, що кісточки в пальцях хрущали. Вона вибігла на ганок, довго дивилась на улицу, знов вернулаь в кімнату, то сідала на канаці, то ходила по кімнаті, а він не приходив. Вже в гостинниці усі поснули: стало тихо, як в могилі. Мурашкова стревожилась і знов вибігла на ганок. Місяць зійшов і осьвітив парк. В парку не було нікого. Вона побігла улицею. По улиці вештались подекуди люде. Целаброса не було.

— Чи не стрів та чи не запросив єго Бородавкин на карти, подумала Мурашкова. Вона вгляділа в вікнах Бородавкина сьвітло і повернула до єго дачі. Првійшла вона, заглянула в вікна, в хаті не було нікого, тільки горіла лямпа на столі. Коли чує вона з моря цісню. Вона виізнала той голос: то сьвівала Бородавкина. Мурашкова прийшла на берег і стала за високим камінем. По воді до берега плив човник. На човняку горіли два ліхтарі, неначе сьвітло ся дво: очей. Видно було гребця Грека в червоній куртці, в червоному фесі з кп-тицею. Голос лив ся з човна. На човні чорніло дві фігури. В Мурашковой серце неначе стало в грудях.

Човник зашипів по піску, приставши до берега: під човном застукотіля круглі, як картофля, камінці. З чов-

на скочив Целаброс, подав руку Бородавкній, захопив її за талію і поставив на берег. Круглі камінці застукотіли під важкими ногами в Бородавкнині.

Вони відійшли далеченько від човна і сіли на плясковатому камінню над самісіньким морем. Тихий світ місяця злився з червопуватим блиском від ліхтарів і освітив Бородавкнишу та Целаброса. В Бородавкнині лице забіліло проти світла місяця, як лице вакханки. В роскошах кохання вона відхилила голову і виплала очима в Целаброса. Він обняв її за талію і пригорнув до себе. Бородавкнина не оборонялась; вона прихилила свою голову до його плеча і заспівала романс: „Тигреная“. Місяць пливе по нічних небесах. Голос її м'який, як оксамит, з початку полився тихо, тихо. Так співає людина в той час, коли її душа повна щастям, коли серце вліє... Бородавкнина неначе співала Целабросови на саме ухо. Хвиля тихо шелестіла, котячись на берег по дрібних камінцях. Пісня була тиха, як той шелест хвилі, що був ніби акомпаніментом для її голоса. Але перегодя голос її набрався сили й страсти. Серед тиші полилася пісня голоса; пішла луна поміж скелями, полилася по морі, заглушила шелест хвилі. Луна пісні обзивалась за скелями голосно на високих берегах в акаціях та волоських горіхах, як тихе зітхання щасливої душі. Пісня наче розбудила мертве море, влила життя в мертві береги. І море, і скелі, і місяць над морем: усе здавалось пишною грандіозною декорацією великої сцени, на котрій співала артистка...

Бородавкнина скінчила пісню, глянула в вічі Целабросу. В роскошах кохання, в роскошах тихої важкої місячної ночі вона відхилила голову назад, випнула білу повпу шия і неначе маніла його своїми устами. Целаброс впився в її повпу шню устами і неначе замер.

— А що, гарно я сьніваю? спитала в него Бородавкіна. Правда, з мене була-б перворядна артистка?

— Гарно, гарно, як той соловейко, тихо обізвав ся Целаброс.

— А правда, я гарна й тенер! А колись я була ще краща: хлоці дуріли, казались від моїх очей, сказала Бородавкіна.

— В вас шия гарна, біла, як у лебідя, обізвав ся Целаброс.

— Хйба-ж в мене тільки шия гарна? А мої очі? а мої брови? Погладьте рукою по моїй щоці, по моїй шві. Чистий оксамит, сказала Бородавкіна.

Целаброс погладив тихо рукою по її щоці, по шві.

— Правда. Чистий оксамит, сказав він і поцілував її знов в той оксамит — в шию.

— Правда, я краща від тієї цыгапки Мурашкової. Перестаньте до неї ходити, ходіть до мене. Яка в неї краса! Шия тонка, суха, як у чаплі. Любіть мене і забудьте її, сказала Бородавкіна і знов припала до его плеча головою, і знов засьнівала припадним голосом.

Мурашкова пеначе отерпла, стоячи за камінням.

Вглядівши, як Целаброс поцілував Бородавкіну в шию, вона задрожала, була готова кинутись на них, задушити Бородавкіну і Целаброса. Мурашкова ступила одні ступінь. Дрібні камінці заворушились, застукали: вона загрузла в них по кісточка.

— Ой, щось ходить та ще й близько! тихо сказала Бородавкіна. Я чула, як застукотіли камінці.

— Може вам так вчулось, обізвав ся Целаброс.

Мурашкова стала як мертва і прихилилась до скелі.

— Давайте лікер! Я вам дала его. Може ви поставили в човні і забули взяти? Я трохи змерзла. Погрійте

мене на своїх грудях, попечить мене поцілунками, обізвалась Бородавкіна.

Мурашкова бачила, як Целаброс узяв десь флашочку лікеру, як десь з'явилась чарка, всначе він витяг її з каміння. Він налив чарку і подав Бородавкіні. Вона пила помаленьку, крапля за краплею, кількома пападами. Целаброс налив і собі і впив нахильци. Він подав їй конфект. Бородавкіна знов припала головою на его груди і промовила:

— Яка поезія! Он море шелестить коло моїх віг! Он вісяць ся над морем. Море ляснить. Усе спить, тільки моя любовь не спить. Я ім конфекти! Я співаю! Якс блаженство! Налийте ще чарочку! сказала Бородавкіна, відкинувши голову назад.

Целаброс заоскотав її пальцями по повній шві. Вона зареготалась голосно на усе горло. Одляски ніби горохом посвпались десь між скелями. В Мурашкової закрутилась голова. Вона почувала, що її розум всначе туманом повив ся.

— Чи то Аристід? Не вже то він, той, що вмирав за мною ще вчора ввечери. Не вже це Бородавкіна? Це мні мабуть спить ся. Я лежу в постелі, в гостинниці. Я прокинувся, а усє счезне... вили ся мисли в її голові, і їй здало ся, що вона в себе в номері лжжить в постелі, що їй спить ся сон, віби русалка виплила з води, лжчить ся до Аристіда, манянь его красою при місяці, манянь піснею і регочеть ся, і лжчить ся, і от-от потягне его на дно моря.

— Час мні йти до дому, сказав Аристід, вставши з каміння.

— Не пуцу! Не пуцу! Ты підеш до тіві циганки. Ты восьмий день до неї ходиш. Я сьліжувала за тобою, сказала Бородавкіна, хапаючи его за руку. Я сьлідком

ходяла за тобою, оце впіймала тебе, трохи не силою повела до моря, посадила з собою в човен. Не пушу! аж врякнула Бородавкіна.

— Час спати. Мниі спати хочеть ся. Давіть ся, я позіхаю, сказав Целаброс і позіхнув на увесь рот.

— Позіхаєте при мниі! Позіхаєте в таку пишну ніч! Давись, місяць пливе в небі. Море дрімає. Тепло, розкіш! Посидьте зо мною до самого світа. Не пушу! сказала Бородавкіна.

Целаброс без церемонії встав з каміння і налагодив ся йти. Мурашкова нечаче прокинулася від важкого сну і кинулася бігти по піску по-за окелями. Напружені через силу нерви зразу опали, як порвані струни. Па неї напав страх. Її здало ся, що слідком за нею хтось гонить ся, от-от впіймає її. Вона тільки тепер зогляділась, що одним одна в глуху цівніч блукає між скелями над морем, в якійсь пустині. Вона побігла по дрібних камінцях, по жорстві. Ноги грузли по кісточці в камінцях, в пісок. Її здавалось, що вона йде не по землі, а віби по воді. Вона не стямилась, як вибігла возвозом на гору. Її здавалось, що вона ввкрала чужу тайну, що її примітили, погнались за нею. Її було і сором і страшно. На горбу мріла дачка Бородавкіна в густій тіпн волоського горіха. Двоє вікон, осьвічених світлом, ясно виразувались з густої тіни. Мурашкова кинула очима на дачку і їй нечаче крізь сон здавало ся, що то якесь страховище, яквійсь великий звір з кров'яними блискучими очима. Мурашкова бігла на гору. Вперед неї заманячили старі акації та априкози з рідкими суковатими гильками. Її здалось, що якісь темні страховища, якісь чорні тіни простягали до неї сухі пазуристі руки, хотіли вхопити її за руки, за плечі...

Вона вибігла на улицю і опам'яталась. На улиці

було тихо, мертво, тільки подекуди блямали неясні ліхтарі на стовпчиках. Серце її видалось в грудях, немаче хотіло вискочити. Вона вхопилась руками за серце і стала. Вона трохи не зомліла, трохи не виала на землю, ледви встояла на ногах. Голова морочилась. Холод проймав її, як в пропасниці. Вона дрожала, а голова горіла, як в огні. Постоявши хвилину, Мурашкова насилу дійшла до гостинниці, увійшла в хату, виала на канапу, схилила на спинку голову. Руки виали на коліна, як деревляні. Мурашкова немаче замерла.

Двері в її номер стіха відчинились. Увійшов Целаброс. Очи в него бльцали. Щокі червоніли, аж пашіли. Мурашкова глянула на него і не поворухнулась.

— Добри-вечір, Надю! сказав Целаброс по грецьки, ласкавим, солодким голосом, котрий став ще ласкавійший від такої мелодійнои грецької мови. Як я сегодня опізнив ся, сказав він тихо.

Мурашкова не підвела навіть голови. В очах, в лиці виявлялась страшна мука. Блнскучі очи згасли. Лице було бліде. Вона була похожа на підстріляну птицю, що зійшла кровю.

— Що з тобою, Надю? Чого ти така бліда? сказав Целаброс і взяв її за руку.

Рука підвела ся з її коліна, важка, як у мерця, і холодна, як лід.

— Ти слаба? Ти десь пристудилась? ситав в неї Целаброс і притулив її руку до своєї горячої щокви.

Мурашкова немаче стрепеулась: вирвала від него руку і схопилась з канапи. Устунившись від него на ступінь, вона крикнула:

— Не зячінай мене! Вийди з кімнати! Геть з кімнати!

Целаброс і собі подав ся назад. Перед ним стояла

неначе тінь Мурашкової: бліда, як віск, уста білі, щокв запалі, великі очі пригасли. Але через хвилину в очах заблищав огонь, з них ціби сивались іскри. Злість, помста, ненависть так виразно виявлялись в тих блискучих очах, що Целаброс оступив ся ще на ступінь від неї, вгадавши якусь велику тревогу в душі дівчини.

— Надю! що стало ся з тобою? Я не впізнаю тебе; ти стала страшна, як смерть, а твої очі горять, сказав Целаброс і на ступінь приступив до неї.

Блискучі очі в Мурашкової знов неначе погасли, як зорі, що несподівано закрились легкою прозорою хмаркою.

— Я стала страшна, як смерть... Ти вбив мене на смерть! сказала Мурашкова тихим голосом. Голос її був тихий, приглушений, неначе єго було чуть десь з'язьтіни. Вона не промовила, а неначе прошепотіла ті слова.

Целаброс стревожив ся: він догадав ся, що трафилась якась подія, котра виявила єго темну душу.

— Надю! тобі щось наговорили на мене, набрехали лихі люди, обізвая ся Целаброс.

— Я сама усе добре знаю, усе бачила! несподівано крикнула Мурашкова різким голосом.

— Що ж ти знаєш? Що-ж ти бачила? спитав Целаброс вже тихійшим голосом, похожим на голос винного школяра.

— Я знаю, що ти гуляв човном на морі з Бородавчиною, сидів з нею над морем на камінию, обняжав її, цілував в шию, цинв з нею...

І її різкий голос з кожним словом ставав тихійший і на останних словах якось чудно зашяпів: — я дала тобі свою любов, своє серце, пейвляла тобі віри, як чесному чоловікови. Але за те я хочу, щоб і ти віддав мні всю свою любов, своє серце, свої мисли, усе твоє жи ття, усего

себе — мнї і тільки мнї. Я бажала, щоб я мала право на твоє життя, тільки я сама до смерті, до могили, а ти...

Мурашкова повернула до него лице й очі боком і кинула на него косий погляд зневаги, такий виразливий, такий ясний, котрого не можна замінити ніякими словами.

— Хто тобі сказав про це? Це усе неправда? крикнув Целаброс.

— Прилетіла чайка з моря, крикнула над моїм вікном і я вгадала той крик: він мнї усе сказав... Я чула голос з моря... Співала русалка. Я спала... ні не спала... Я стояла за скелею. Море тихе; місяць над морем... ніч ясна... Онде човник припливає до берега. Ой, страшно! Я боюся! крикнула истерично Мурашкова. Русалка обняла єго, хотіла замаяити в море, втопити...

Мурашкова говорила, як крізь сон, стоячи боком до Целаброса, і неваче пригадувала якісь страшві сцени. Її мисли плутались, неваче десь далеко блукали, як в тумані. Целаброс приступив до неї, взяв її за руку і тихо повернув лицем до себе. Ёму здавало ся, що Мурашкова тронулась ума.

— Надю, серце! Що з тобою! Схаменись! Що ти говориш? Чи ти спиш.. в говориш крізь сон, чи з тобою що стало ся? заговорив Целаброс тихим, ласкавим голосом.

Мурашкова схаменулась. Туманом повті очі блиснули. Вона крикнула не своїм голосом:

— Ідіть від мене! Ідіть до Бородавкіної, цілуйте її оксамитову шю, її цокви, слухайте її голос. Ви двічі піддурили мене, двічі вбили мене! Ви вмерли для мене, я мертва для вас.

— Надю, ну, прости мнї на цей раз! Ніколи, ніколи зо мною цього не буде, прости!

— Я з тих, що ніколи не прощають за зраду в коханню, ніколи, до смерті!

— Надю, ти-ж для мене вже рідна! крикнув Целаброс.

— Я для вас тепер чужа! І буду чужа! Прощайте на віки! Щією жертвою вже не добудете мого серця. Я оце тільки що була над морем, слідкувала за вами, усе, усе бачила і тільки що прибігла в кімнату. Моя любов слідком ходила за вами, де ступала ваша нога. Ідьте, не мучте мене. Я чую, що в моїх грудях клеко-тять, душуть коло серця... Мурашкова застогнала, вхопилась обома руками за серце, неначе мала вмирати.

Целаброс вхопив склянку, налив води і подав їй.

— Ха, ха, ха! зареготалась несподівано Мурашкова. В неї шия повна, біла, як у лебідя. В неї голос, як у сирени. А моя шия тонка, як у чаплі, смугла. Ха, ха, ха! зареготалась встерично Мурашкова, і той страшний регіт розсипався по тихій мертвій кімнаті, по тихому домі.

— На, випий води! сказав Целаброс.

Мурашкова вхопила склянку і кинула нею об поміст. Склянка розлетіла ся на шматочки.

— Через вас я зазнала рай серця, через вас я зазнала й пекло й пекольні муки серця. Ви мене дурили ідеалами, а самі так підло відреклись від них. Ви фразер, гравтесь красними словами, високими ідеями, а я вам поїняла віри... Ви нікчемний чоловік, крикнула Мурашкова. Я думала, що матиму в вас підмогу, знайду поміч, а ви...

Вона заплакала і перегода знов засьміялась. Її мисли плутались, як в тумані. Вона говорила, перемішувала ласкаві слова з лайкою та прокляттям, то благала, то проклинала. Целаброс відчинив вікно, взяв Му-

рашкову під руки, посадив на софі і тихо вийшов з кімнати.

Лямпа догоріла й погасла. Мурашкова сиділа в темній кімнаті на софі і дивилась в відчинене вікно. Вже на дворі почало святати. Вже небо почервоніло. В вікно полив ся тихий сьвіт. А Мурашкова не спала й не дрімала і все сиділа неповоротно на одному місці.

Сонце зійшло і заглянуло в вікно. По столі, по софі розсипались чорвоні іскри проміння. Горячий промінь впав на руки Мурашкової; вона неначе прокинулась від сну. Мисли заворушились в голові. Вона почала пригадувати вечір, віч, пригадала як Целаброс приходив до неї, як говорив з нею...

Сьвіт сонця полив ся в вікна широкими хвляями, заляв усю кімнату і, неначе хвилі сьвіжої води, протверзев нерви бідної дівчини. Вона встала з софи, перейшла кімнату і вгляділа себе в зеркалі, що висіло між вікнами над столком. Глянула вона на себе в зеркалі і не впізнала себе: мертве лице, щоки запалі, уста білі, під очима сивіли попруги, очі згасли і запали.

За одну віч Мурашкова звяла, спала з лиця і постарілась.

При сьвіті сонця мисли її прояснились. Вона неначе прокинулась від важкого сну. В одву мить її розум неначе просьвітив ся і, як блискавкч, зразу осьвітив усі важкі події минувшої ночі.

— Що мнї тепер робити? Що почати? Серце розбите, життя загубляне... Я втратила любов: не жити буду я, а чевріти, подумала Мурашкова і в неї блиснула думка піти до моря і скочити з скелі в море.

— Навіщо жити? Навіщо мучатись? Одна мить — і настане кінець моїм мукам, подумала Мурашкова і вже відхилила двері в коридор.

Назустріч їй увійшла горнична, сільська дівчина, і промовила: „Добри-день!“ Голос живого чоловіка спинив і втихомирив важкі думи. Мурашкова вернулася в кімнату. Горнична поставила самовар на стіл, глянула на Мурашкову, алякалась і кривнула:

— З вами щось стало ся! Ви нездужаете!

— Справді, я трохи слаба, обізвалась Мурашкова тихим, немаче задавляним голосом.

Горнична побігла до Сані і дала їй звістку, що Мурашкова несподівано заслабла. Прибігла Саня, глянула вона на Мурашкову і інстинктом вгадала, що на неї впало тієї ночи велике горе.

— Надю, ти розійшла ся з Целабросом? кривнула Саня.

— Розійшла ся і ніколи не зійду ся, обізвалась Надя.

— Від чого? За-віщо? считала в неї Саня.

— Целаброс шкчемний чоловік, обізвалась Мурашкова і тільки рукою махнула, але про усі події тієї ночі нічого не сказала.

З того часу Саня не відходила від Мурашкової і часто ночувала в неї в пумері.

Через тиждень Мурашкова попросила собі місця учительки в народній школі в одному українському селі на Бессарабії, але швидко від неї відібрали те місце. Мурашкова пішла в народ... Про неї довго не було ні чуток, ні вістки...

XV.

Минув тиждень, тиждень щастя і спокою для Сані. Комашко попросив старих Навроцьких покористуватись вольним часом канікул: їхати в Кишинев і справити весілля.

І Навроцькі почали лаштуватись в дорогу. А тям часом в квартирі Навроцьких трапилась велика подія: Маня збунтувалась протв своєї матери.

Одного ранку Навроцькі випили чай. Після чаю Раїса Михайлівна почала складатись в дорогу. Оглянулась вона сюди-туди, Мамі нема в кімнаті. Вона побігла в гостиницу, Мамі й там не було. Одчинила вона двері в коритар, її там не було видко.

— Де це Маня? спитала Раїса Михайлівна в Навроцького.

— Не знаю, знехотя обізвав ся Навроцьквій, курячи сигару. Тут була, вертіла ся, та не знаю, де діла ся...

Навроцька одчинила вікно, глянула в парк: Мамі нігде не було видно.

— Де це Маня? Що це за знак? крпкнула вже сердито Навроцька. Тв тут сидиш і пічого не бачиш.

— Може вовк пззів, обізвав ся байдужо Навроцьквій.

— Господи! Ще й дратуєть ся! Побіжи в парк та пошукай! Щось таке трапилось. Вона без мене ніколи з хати не виходить. Набігли сюди оті Комашки та Мавродіви та Мурашки, наговорили усякої всячини, а вона наслухалась. Ще дремне в Одесу, або й за Одесу, кричала вже сердито Навроцька.

— Далеко не забіжить, бо трохи важка на ході... Та не бій ся! Вона не побіжить за Комашками та Мурашками! Не з її розумом бігти за ними. Вона швидко дремене за Фесенком, сказав Навроцьквій.

— Ой лшечко! Ще справді побіжить до Фесенка. Це твоя Саня її набла голову. Вона не спить і не їсть; так побиваєть ся за Фесенком.

Навроцька підождала з годяву, Маня не верталась. Навроцька післала горничну над море, а сама побігла

в парк. Маня й справді, закохавшись, зачула волю. Коханця й мука серця, а щастя й воля, часом наводять на стежку до свободи, до самостійності, р'язбуджує дрімаючу енергію. В Маві в душі вперше заворушилась іскра свободи...

Горнична вернулась і сказала, що нігде не видко Маві, а в купальні купаєть ся сама Саня: Маві не було і в купальні.

— Боже мій! Щось трапилось! Це не спроста! крикнула Навроцька. В церкві її нема, бо з церкви вже давно вийшли. Щось трапилось! Не дурно-ж Маня довго не спить, сидить коло одчиненого вікна до пів ночі, говорить крізь сон, а часом і кричить.

Навроцька післала горничну в сукупні, неодгорожеві сусідні сади, а сама ще раз пішла в парк. Вона заглядала за кожне дерево, за кожний кущ. І за густими кущами жовтої акації та городовани вона несподівано зогляділа шматок Мавиної сірої сукні. Навроцька розгорнула кущі. Маня лежала виць на траві в холодку, простягла ся на усеї зріст і читала книжку, поклавши її на траві, ще й ногами пацала, як роблять пастушки.

— Чи це ти? крикнула Навроцька.

Маня жажнулась, кинулась, схопилась і сіла на траві.

— А ми тебе шукали і над морем і в монастири. Наробила ти нам клопоту... Чого це ти вийшла з хати мене не спитавшись? Вивернулась на траві, як горничча, ще й ногами пацаєш! Це гарні манери!

— Оце, хиба я далеко зайшла. Саня як йде з хати, то нікого не питає, обізввалась Маня.

— Я-ж так і казала. Саня, Саня... і скрізь та негодяща Саня. І ти швидко через неї станеш негодящою! сказала сердито Навроцька. А це яку книжку ти читаєш?

Маця мовчала. Мати взяла книжку, глянула на заголовок і спересердя шпурнула книжку через куці. Вона від злості не догляділась, що то була її власна книжка.

— „Нава“ Золі! „Нава“! Пхе! Яка гидота! Де це ти її узяла? спитала Навроцька.

— В вашій шуфляді, в столику, сказала спокійно Маня.

— А столик був замкнутий! Я заперла оце наскудство в столику.

— Ви забули на столику ключі а я одімкнула столик і взяла книжку, сказала спокійно Маня.

— Ти одімкнула без мене столик! Ти, мене не спитавшись, узяла книжку! А ти погана, негодяща, пепуцяща дівчино! кричала сердито Навроцька.

— А чом же не взяти й самій? Хиба я малепька? сказала спокійно Маня. Саня читає усе, читає такі гарні, інтересні книжки, а мні не можна. Он і Комашко сьмієть ся з мене: казав Саві, що я й доси на привязи в мамі.

— Я-ж казала, що ті Комашки та Мурашки — то мое горенько, сказала Навроцька. От іди до дому! Не сьмій сама без мене виходити з хати.

— Чого я піду в хату, коли мні й тут добре, сказала Маня, вже піднявши голос.

— Іди зараз, кажу тобі! крикнула Навроцька.

— Ба не піду. Не хочу, почала вже всредувати Маня.

— Йди, бо я батька покличу, крикнула Навроцька.

Маня трохи побоялась батька, встала й пішла з матір'ю. Вони увійшли в кімнату.

— Неначе нема тобі роботи в хаті. Он наготовила мольберт, пензлі та фарби; і фарби вже позасихали, а ти й не думавш кінчати розрізаного кавуна, сказала Навроцька. На пензель, та малюй.

Мати подала пензель Мани. Маня кинула пензель об землю.

— Не хочу малювати! Обридли мні оці кавуни, огірки та човники, сказала Маня

— Здуріла, чи що? Це все Комашки оті! сказала мати.

— Не Комашки, мамо! сказала голосно Маня. Це все Фесенки, подумала вона і трохи не заплакала. Фесенко вже три дні не приходив. Він десь загуляв ся з компанією, а Маня що вечора плакала в постелі.

— На-ж, малюй! сказала мати, позертаючи до неї мольберт.

— Не хочу! крикнула Маня і махнула рукою. Рука зачепила картину: розрізаний кавун дав сторчака до долу.

— Саня їздять гуляти, куди схоче, а я мушу сидіти дома та малювати якийсь бурян, якісь кавуни та салату, сказала Маня.

Стара Навроцька тільки очи витріщила на свою дорогу Маню.

— І ця піде проти мене, як заміж вийде, думала Навроцька. Вже й тепер збунтувалась... зачула волю...

— Чого це ти стала така вередлива! Що це з тобою таке сталось? говорила й бідкалась Навроцька.

Маня мовчала і держала в руках „Нану“. Вилазячи з кушів, вона не втерпіла і взяла книжку, що валялась на траві.

— Дай сюда книжку! сказала мати.

— Нехай я поперед дочвтаю. Така інтересна книжка, сказала Маня. Ви мні дасте такі книжки, що я тільки позіхаю за ними, а часом і сплю. А Саня читає такі інтересні книжки, Сани то й можна. А чом же мні не можна? І Надя читає книжки, які схоче. А я хіба маленька?

Навроцька видерла книжку з рук Мані і замкнула в столік.

Навроцька почала читати Мані мораль, сердилась, кричала. Маня їй собі не спускала. Коли це за перегородкою заговорив хтось. Навроцька замовкла: було чути голос Фесенка. Маня засьміялась.

— Причешись! Ходім в гостинну! Фесенко прийшов, говорила Навроцька і кинулась до Мані, щоб де-що поправити на ній.

Вони ввійшли в гостинну. Фесенко, свіжий, вмигтий, прискочив до Мані і подав їй букет з резеди. В середині букета стреміли нарцизи.

— А бачите, я достав нарцизів для вас. Обіцяв і достав, сказав Фесенко до Мані, подаючи їй букет. Навроцька й Маня, з дива витріщили очі на нарцизів. Маня насилу вдержалась, щоб не поцілувати тих нарцизів.

— Спасибі вам! сказала вона і понюхала букет. Сухі нарцизи зашелестіли об її ніс. Вона поланала їх рукою.

— Де ви дістали нарцизів літом? спитала в Фесенка Навроцька.

— Вже де дістав, то дістав, а евого слова додержав, сказав Фесенко.

— Це нарцизи ненатуральні, а роблені, несміливо обізвалась Маня.

— Як і моя любов до тебе ненатуральна, а підроблена, подумав Фесенко і зараз попросив в батька і матери Маняної руки.

В Мані голова заморочилась. Вона трохи не впала на поміст. Фесенко поперед усього обернув ся до Навроцької, бо знав, що вона держить за ним руку.

— Щось трохи швидко він оце сватаєть ся; яось

не дуже припадає воно до етикетки. Але-ж жених, як дядька і безпечний... Трохи хапане вго сватання. Але-ж Маня вго любить. Треба давати згоду, подумала Навроцька.

— Я з дорогою душею згожусь, як Маня згодить ся, сказала Навроцька і трохи не облизалась.

— А ви, Харитоне Кириловичу? спитав Фесенко в Навроцького і дивив на него очима, як кіт на мишу.

— Я, гм... угу... еге, жував Навроцький, а потім промовив:

— Як Маня скоче.

Маня слухала усе, ніби крізь сон.

— А ви, Маріє Харитонівно, чи надарите мене щастям? спитав у Мані Фесенко.

— Коли мама й папа хотять, то й я хочу, насилу промовила Маня крізь сльози.

— Слава Богу! Тепер двацять пять тисяч мої! А вже я не піду до вінця, поки стара не дасть векслів в руки... Перед вінцем скажу, що не піду вінчатись, поки стара не дасть векслів. Стара скупа, як жид. З нею небезпечно церемонитись, думав Фесенко.

— Ну, Харитоне Кириловичу, тепер напувай ся! Мавш два зяті, як два духи коло себе: один одесную, другий оцуюю; оди світлий, другий темний!! Як я носитиму тепер ту машкару? Оце! Ова! Гм. Хіба вже жінка навчить..... думав Навроцький і поклав руку на стіл, і вго товстий палець почав молотити по столі. Жінка глянула на той палець: вона догадалась, що те сватання Фесенка не припало до смаку старому. Вона насупила брови.

— Молоти, молоти, а буде по мову; бо сватають

мою Манюсю, а не твою Саньку, подумала Раїса Михайлівна.

— Якій я тепер щасливий! Якій щасливий! крикнув патетично Фесенко. Він вдарив себе долонею в груди саме проти серця, підвів здорові очі вгору, глянув на стелю, закотивши очі під лоб, а потім чогось витріщив ласі очі на Навроцького, неспаче говорив: Знай, мов, який я тепер щасливий.

Навроцький тільки дивився на Фесенка своїми тихими спокійними очима і неспаче говорив: Іди ти к дідьку з своїм щастям; мині байдуже про твоє щастя.

— Маю надію, що й моя Маня буде щаслива за вами, сказала Навроцька.

— Я на усе готовий для щастя Марії Харитонівни: не доім, не досплю, буду працювати до кровавого поту, аби ви, Маріє Харитонівно, були щасливі! репетував Фесенко, поклавши обидві долоні на широкі груди.

— Якій-же депь призначите ви для нашого весілля? спитав Фесенко, ласкаво поглядаючи на Навроцьку. Їму хотіло ся хоч зараз, такі зараз стати під вінець, щоб забрати Маньні гроші. Навроцька трохи здивувалась. Йй дивно було, що Фесенко так швидко заговорив про весілля. Вона замислилась.

— Ні сіло, ні впало, а він вже й про весілля. Трохи незвичайно, не поаристократичному... подумала вона і обернулась до Навроцького.

— Я... Я... не знаю. Як ти думавш, Харитоне Кириловичу? спитала вона в чоловіка.

Харитів Кирилович перевів з Фесенка на неї свої спокійні очі. На його лиці був такій теплий ввраз, як на білому листі паперу.

— Гм... Угу... Гм... замукав Навроцький. Про мене... Як ти хочеш.

Навроцьку взяла злість.

— Як Комашко сватав Санку, то він, як опечений, схapaв ся з місця, трохи не сьпівав над морем, а тепер тільки баньки витріщав, неначе не єго дочку сватають. Ет, чортове опудало! подумала Навроцька. Не радий такому чудовому женихови.

— М'яні здасть ся, що треба як весіллю довгенько готуватись: знаєте, я не думаю вінчати свої дочки на галай-на-балай, хапаючись, як вінчають ся стрижені павни, сказала Навроцька з поважною міною. Етикета не пуста річ.

— Дідько-б тебе взяв з твоєю етикетю! Коли-б часом через твою етикету не втікли двацять пять тисяч... Треба добре крутити крутія перед тією бабою! подумав Фесенко.

— Так, так, Раїсо Михайлівно! Ваша сьвята правда! Етикета поперед усього... Етикета — поважна, поважна річ, сказав Фесенко.

— Я й сам так думаю... Ті... ті стрижені усе вінчають ся хапаням вінчанням: в чому стоять, в тому й вінчають ся, обізвав ся Фесенко і спустив очи до долу, неначе Господи як засоромив ся.

Маня почувши, що вже говорять про весілля, почала плакати, цевно на радощах. Сльози ливлять ся по її щоках, як ллють ся слези в нервових мазаних дітей. Їй хотілось, щоб весілля було зараз, такн зараз, того таки дня, а мама верзе про якусь етикету. Маня виїняла хусточку і притулила до очей. Мати вгляділа, схопила ся з місця і побігла до неї, обняла її голову і притулила до своїх грудей. Фесенко й собі схопив ся, прибіг до Маві і почав її втішати.

А батько сидів, навіть не лупав очима і спокійно дивив ся на ту неначе театральну сцену. Усі вони трое

чогось здавались ему куклами, згрупованими як на сцені, по театральному.

— Маню! моя дорога Маню! Чого-ж ти плачеш? втішала мати свою мазану дочку. Не плач серце! „Я тобі дам варення“... хотіла сказати Навроцька, але схамснулась. Маню! піди з Дмитром Васильовичом над море та прогуляй ся. Харитоне Кириловичу! одягнись лишень та побіжи з ними на прогуляння.

Харитон Кирилович сидів, дивив ся і навіть не кліпнув очима, немаче не до него говорилось. Жінка скоса глянула на него і вгадала, що він і з місця не рушить. Вона пішла в кімнату, одяглась, випесла й Мани капелюх та зонтик і повела Маню та Фесенка на прогуляння на свіже повітря, як маленьких дітей: вона боялась пустити саму Маню з Фесенком над вольне море.

XVI.

Навроцьки з Великого Фонтана вернулись до Кишинева. Раїса Михайлівна Навроцька, напившись ранком чаю, сиділа в своїй просторвій трохи низькій гостинній і думу думала, схиливши голову і згорнувши руки. Здавалось, ніби вона задумалась над якимсь світовим питанням. Скупа Навроцька усе позакривала і позатулювала в своїй гостинній від сонця, від мух, павуків та від гостей. Мебель була цонакривана білими накривцями. Щоб гості не збавили стола перед диваном, Навроцька накрила его жирардівською жовтою скатертью; поверх неї закрила стіл дорожнім килимом в розкішних квітках; щоб не замазав ся той килим, Навроцька накинула на него тонку дорогу плетяву скатертку, і щоб та скатертка не замазалась, попідкладала під лампу, під попільничку, під коробочку з сірничками малесенькі білі саль-

феточки. Такі сальфеточки лежали наготові, розкидані на столі, для мисочок з варенням для гостей. Той замотаний в покривала стіл Навроцької її гості звали до-рогим жертвенником для убогих жертв...

Усі сьтіни в кімнатах були убрані картинами Ман-ниної роботи. Картини стояли навіть по всіх кутках на столічках. Золочені рами, канделябри по сьтінах, здорові зеркала були закутані від мух в тонкий мушлін. В го-стинній сиділа не закутана в покривці одна Навроцька. Вікна були завішені від сонця білими, як сьвіт, сторами. Через стори лив ся в гостинну сьвіт, білий, неначе від сьвігу зимою. В гостинній було біло, чисто, але мертво, неначе на тих планетах, де вже погасло життя, де вже чистий білий сьвіт вкрив усю, на віки помершу планету. В гостинну увійшов старий Навроцький з цигарою в ру-ках, в старому засмальцьованому шляфроці, в туфлях. Туфлі шльопали по помості і заковували чисті килимки-дорожки.

— Харитоне Кириловичу! поперед усього не зако-чуй килимів туфлям... Он оглянь ся! сказала Навроцька.

— Еге! угу! А потім..., що? спитав старий.

— Харитоне Кириловичу! сядь та поговоримо. Час готуватись до Савиного вінчання, сказала Раїса Михай-лівна.

Навроцький налагодив ся вгвіздитись в креслі. Нав-роцька крикнула на него.

— Не сідай! замажеш чисте накряття. Дивись! он твій шляфрок протер ся на сидінні й заяловив ся. Візь-ми з спинки плетяну сальфеточку та кинь в кресло під себе.

Навроцький мовчки зняв сальфеточку, простелив на креслі і як почав вгвізджуватись в кресло, та й зіб-гав і зсунув її в самий куток.

— Як ти сідаєш? Ти зсунув сальфетку! Простели гаразд! крикнула Навроцька.

Навроцький оглянув ся позад себе і трохн підсунув під себе зібгану сальфетку.

— Гм... ця мебіль мабуть поставляна для того, щоб на неї не сідати, а тільки дивитись, муркнув собі він під ніс.

— Як будемо справляти Санине весілля? спитала в него Навроцька.

— Як-нибудь. Гм... Якже вго справляти? обізвав ся Навроцький. Як на мене, то аби повінчати молодих.

— Як то, як-нибудь справити весілля? Треба попередю порадитись, скласти програму, чи що, сказала Навроцька. Я не думаю справляти такого нигялстичного весілля, як справляють для стриженних паннів.

— Гм... Гм...м...м... Нигялстичне весілля не погана річ, бо... гм... дешево коштує. На дідька і справді ті дорогі витребеньки, обізвав ся Навроцький.

— Давай гроші, не теревень! Треба купувати фату, гірлянду, букети, стрічки, кокарди, набирати на вінчальню сукню, заговорила Навроцька.

— Я не думаю вінчатись в білій сукні, в фаті та усяких там традиційних витребеньках, обізвалась в одчинені двері з своєї кімнати Саня.

Та кімната, де спали Саня та Маня, була схожа на монастирську келію. Вікна виходили в старий сад. В вікнах були вправляні густі залізні ґратки, переплетані доволі густо, як і у всіх кімнатах, що були від садка. Дім Навроцьких стояв на краю міста; за ним йшли з гори в глибоку доливу сади та виноградники. Від злодіїв та розбійників ще не в такі давні часи в Кишиневі і справді було зовсім небезпечно.

В кімнаті паннів було темно. Здорові волоські оріхи закривали небо, не пускали сьвіта в невеличкі вікна.

— А якже ти думаєш вінчатись? считала в Сані Навроцька.

— Як можна простійше, без шикю, обізвалась Саня.

— Та йди-ж сюди та поговоримо! Не кричати-ж тобі до тебе в другу кімнату, сказала Навроцька.

Саня не виходила.

— Йди бо сюди, моя дитино! загомонів Навроцький.

— Саня вийшла і сіла в куточку.

— Не вже ти не думаєш надівати фати та гірлянди? спитала в Сані Навроцька.

— Ні, не думаю сповнити цього допотопного звичаю: надіну чистенький убір та й повінчаюсь в ньому, сказала Саня.

— Добре! чудово! Я не хочу, щоб з мого дома виставляли себе на показ публично якісь нигилистка, обізвалась вже сердито Навроцька.

— І тобі не хочеться виставляти себе на показ в фаті та гірлянді, неначе на всесвітній виставі фабричних виробів, сказала евергічно Саня.

— В мої часи дочок не питали, в чому й як вони будуть вінчатись, сказала Навроцька.

— А в наші часи треба-б спитатись і в дочок, сказала Саня.

— Саню! не дражни мене! Я в Камянці без своєї матери або без гувернанки, панни Марисі, не сміла й на двір вийти, сказала Навроцька.

— Сказати правду, то були смутні, варварські часи. Хвалити Бога, вони минули, сміливо сказала Саня. Жінщини повинні мати стільки права на свободу, як і чоловіки. Жінщина до сего часу рабинею запертою,

трохи не закуганою в покривці так, як оця мебіль в гостинній.

— Може ти думавш вінчатись на предмісті за містом, в тій церкві, де вінчають ся стрижені панни? крикнула Навроцька.

— Таки й думаю там вінчатись. Ви одгадали мою думку, сказала Саня.

— Говори ж з нею! крикнула Навроцька до Навроцького і тільки руки розвела.

В Квишиєві є давний звичай: як священник обводить молодих в вінцях кругом аналая, то перед веде перед священником мати молодої з убраною в квітки свічкою в руках. Навроцький Господи як хотілось вступити публично в тій роли, в багатому уборі, в брилянтах, і доконче в соборі. Саня очевидячки ставила діло так, що Навроцький не прийшлося би себе показати перед людьми.

— Чого-ж ти мовчиш, непаче не до тебе петь ся? крикнула Навроцька до мужа.

— Бо таки не до мене. Мiani байдуже, хоч вінчайтись в Бендерах, аби повінчались, обізвав ся Навроцький і пустив дим з сигари через усей стіл.

— Саню! вінчай ся в соборі, бо ми на смерть полаємось, обізвалась Навроцька, і її губи задрижали, а щоки зблідли.

— Ні за що в світі не буду вінчатись в соборі! Я не люблю виставляти себе на показ, сказала спокійно Саня.

— Я виїду в Одесу, втічу від твого весілля, не доводь діла до скандалу! говорила Навроцька, згорнувши руки. Її груди піднімались високо; вона важко дихала.

Навроцький бачив, що непереливки.

— Треба пускатись на дипломатичні хитрощі, вічого не pomoже, подумав він.

— Вінчай ся, Саню, в якій нвбудь мійській церкві, коли не хочеш вінчатись в соборі, обізвав ся він. Нехай буде ні по твоєму, ні по материнному.

Саня осіла, бо заговорив батько.

— Добре, папо. Я повинчаюсь в мійській церкві. Але не хочу, щоб був баль з музикою, сказала вона. Фати, гірлянди, білої сукні з шлейфом я з роду не надіну.

— І я цього не люблю, сказав Навроцький. Грошей багато на це треба.

— Етикета не потребує музики та баля. Баль з музикою тепер в аристократів дають перегода, сказала заспокоєна Раїса Михайлівна.

Через тиждень Саня й Комашко повінчались в місті в церкві, що стояла в самому центрі города. Саня вінчалась без фати та гірлянди, але Навроцька таки носила сьвічку кругом аналоя поперед молодих в багатому шовковому уборі, в золоті, в брилянтах. Вечеря була багата. За стелом прислужували найняті дякеї в фраках та білих рукавичках. Скупа в буденні дні Навроцька розщедрювалась, як треба було показати себе перед людьми.

Після вечері Комашко й Саня ввіхали на Великий Фонтан, де пройшли їх і важкі часи стради й муки і привмні на віки незабутні часи кохання.

Вернувшись в Кишинев, Комашко й Саня пайняли собі маленьку квартиру і обставили її сяк-так на недовгий час. По обставі було знати, що вони не думали довгі часи засижуватись на місци і були напготові що годичи знятись з місця. Тільки й красивла квартиру бібліотека Комашка. В неї було забрано усе, що було напечатано по українськи, та що тільки стосувалось до історії України, етнографії і літератури на усяких мовах.

Саня поперед усього мусіла вивчити курс кулінарний, щоб часом не наварити борщу з огірками. Вона мусіла найняти дорогу куховарку і вивчалась від неї страпати, варити борщ, смажити печеню.

Тим часом Комашкові вороги не дрімали. Була половина вересня. Комашко й Саня перед вечірним часом пішли в виноградник їсти виноград. Літо догорювало. Стояла остання літня суша. Жара не спадала. Сонце стояло низько на заході. Небо було чисте, глибоке, темно-синє, а кругом неба внизу над горами йшла широка полоса, як широкій пояс, знизу червонувата, нещаче розпечена в огні, вище фіолетова, а ще вище фіолетовий цвіт переливався з жовтим-опаловим і зливався з темно-синім небом. Небо було похоче на синю велитенську перскинуту чашу з розмеченими в огні краями. Гарячий кольорит неба гармонізував з гарячим коханням в молодих мрійливих душах ідеалістів. На дворі було тихо. Мвром, спокоем віяло від широких долин, з садів. Спокій і мвр був і в серці молодих людей. І той спокій був для їх ще солодший після пережитих тревог. Комашко й Саня сиділи під старими волоськими оріхами, дивились на широку долину, на круті гори, засажені садами та виноградниками, милувались гарячим кольорам південного неба. Комашко розказував Сані про свій літературний робота на українській мові, котру він виготовлював для галицького журналу.

До їх підступив гімназіальний надзиратель і привітав ся з ними.

— Вікторе Твтовичу! вас просять до себе директор та ще й зараз. Я був у вас в квартирі та не застав вас, сказав надзиратель.

— Зараз іду, сказав Комашко.

Саня стревожилась. Її душа чула щось недобре.

Мовчки дійшли вони до дому. Саяя залилась дома, сівши кінець стола і задумавшись. Комашко побіг до директора. Директор гімназії був родом Славянин з Хорватів, син давнього сербського емігранта, хитрий чоловік, в душі ліберальний, але вмів носити консервативну маску, як віхто в світі. Він не любив Комашка за самостійність його характеру, за його протязвольність і опозицію і за його чесність. Чесних вчителів він просто проганяв; бо вони стояли йому на перешкоді. Директор сам був нечесний чоловік, кар'єрист і протезував діти аристократів, а бідноту виганяв з гімназії або давив; скарбові гроші клав у свою кишеню без церемонії. Це був з тих директорів, котрих наслали, щоб в окрузі викурити ліберальний дух звісного славного Широкова.

— Вікторе Титовичу! я дістав бумажку з Одеси від почитателя, дуже неприємну для вас. Ви повинні шукати собі місце де инде, сказав директор.

— Можна мені прочитати ту бумагу? спитав Комашко.

— Не можна та й нема вь тому ніякої потреби. Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педагогом. Ви в гімназії свлкуєтесь підняти й розвинути особистість, говорите скрізь про право людської особистости, хочете розвинути самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях. Годі вже нам їх розвивати! Маємо цього через верх. Тепер час не розвивати, а завивати й придушувати й придержувати самоволю молодіжи. Ви зовсім не на своєму місці: тепер нячі в нас заміри, а ви тільки заводите в нас плутанину. Ви ідеаліст, мрійник. В вас тенденції небезпечні, мрійні...

Директор говорив поважно і докторально, але його здорові турецькі очі усміхались, губи ледви вдержались від сьміху. Він умів добре носити маску: від го-

лови до ніг він був закутаний в машкарадний костюм.

— Не вже педагоґ повинен не розвивати, а забивати памороки? Це мнві дивно... Звідкіль це така напасть на мене? Це певно махинація Фесенка? І той нечесний чоловік, — хто йому йме вірц, сказав Комашко сердито.

Директор почервонів і надув ся, як индик.

— Фесенко тут ні в чому невинний. Ви прочитали в одній клясі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали, пренумеруетесь на їх. Ви не на місци в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море. Ви йшли усе проти мене, в усему мнні противословили; ви ставали мнні в опозиції. В кінци усього ви винні, бо... вас люблять ученики. Цей гуманізм... гм... недобра річ... Ви проповідуете гуманну педагоґію, а нам треба педагоґів суворих, жеретких. Як би вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми-б вас ще держали. Ви чоловік талановитвій, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Як-би ви були тупий чоловік, ми-б вас ще держали; тупиці не страшні; але ваш розум, ваша енерґія... Директор розвів руками і не договорив.

— Коли такі ваші принципи, то я маю за безчесте служити при вас. Ви ославили мене перед вищою властю, ви засудили на смерть усю мою практичну діяльність в житті, сказав Комашко й вийшов.

Директор почервонів; він зараз написав про усю розмову в Одесу.

Невеселі думи думав Комашко, вертаючись від директора до дому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. Та чи один же директор? думав Комашко: десятки, сотні інтелігентних людеґ думають і роблять так само. Кругом себе

бачу я тільки фальш, машкари, машкари й фальш, не лінивство навіть, а стідку байдужність, або гвіт зверху і задавляність внизу. Усе виставляє або машкару на показ, або притаїлось, дрімає по воли і по неволи дрімотою мисли, або ганяєть ся за поживою, за честю. Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучасному житті; темрява вкриває наш пишний край і не пускає світлу. Скрізь повіває чимсь мерзлим, вохким, як з глибокої мокрої ями. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мисли... і він освітять той хаос і виявить усі темні его закутки. Засвіти ж світле мисли в тій імглі і розжени чорні хмари! Засяй гарячим сонцем і поведи за собою пишний, літний день. А з тобою, сонце, і життя і світ, і тепло і радість, і ниви, важкі колосом, і луги квітчасті, і роса свіжа, і пишні погожі дни... Не вмирає моя надія...

А тим часом Комашко почув, що в его серцю щось ніби закипіло, і кипить, кипить не перестає... Він почув, що в его душу, добру з роду, запала злість, неависність до порядків, як падає грязь, кицута нависною рукою на чистий кришталь, і псує дорогий кришталь...

Через два дни в ночи жандарми, прийшли в квартиру Комашка трусити; перетрусили усе, перевернули усе до гори, забрали усі українські книжки, навіть українські воти...

Комашка арештували і, без суда і судового допиту вивезли на далеку північ, над Біле море. Сая не плакала й не побивалась: вона була давно на все готова. Вона поїхала на вищі курси в універзитет.

Минуло чотири роки. Комашка вернули з Архангельської губернії, бо на ему не знайшли ніякої провини. Сая тим часом скінчила педагогічні вищі курси і стала учителькою в одному місті над Чорним морем в паня-

ській школі, а потім завела свою приватну гімназію для паннів. Вона мала ціль розвинути паннів, підняти їх думку, просвітити темний світогляд жіночий і прокласти для жінщини стежку до жіночого питання і до права жінщини...

Комашко, вернувшись в рідний край, мусів жити приватними лекціями і приватною службою.

В Галичині склалось жіноче товариство. Галичанки видали в світ свою першу спільну літературну працю „Перший вінок“. Здасть ся, ні одна книжка не втішила так Сані, як „Перший вінок“, виданий жіночим товариством. Вона бачила, що жіноче питання і на Україні і в Галичині стає ділом серйозним.

В літні, вольні від праці місяці, Комашко й Саня часто їздили на Малий та Великий Фонтан, люблячи оглядати ті мальовничі місця, ті скелясті береги над морем, де вони зазнали стільки стради й радощів серця. Кожне місце наводило їх на згадку. Після пережитих турбот та тревог ті недавні часи стали вже ніби такими давними.

— Люблю вас, милі, рідні береги Чорного моря! Куди гляну, скрізь неначе бачу, ніби розсипані по берегах, сльіди мого сміху і моїх мук серця. Тут народила ся і зросла ся моя любов; тут я знайшла своє щастя. Ніколи не забуду тебе, синє море! говорила Саня, гуляючи з Комашком понад морем на Великому Фонтані.

*

*

*

В осени, через два місяці після Саншого весілля привіхав до Навроцьких Фесенко. Навроцька хотіла одкласти Маняне весілля на м'ясиці, після Різдва, але Фесенко й Маня доконче хотіли вінчатись в осени. Навроцька мусіла вволити їх волю. Що до вінчання та ве-

сілля, тепер була її воля. Вона закомандувала, щоб молоді вінчалися в соборі, щоб їх вінчали три священники, щоб сьпівав архіреїський хор, щоб була ілюмінація коло собору.

Коло собору зробили ілюмінацію. Портки собору, довгі сходи були заставляві сьвітлом. Навроцька убрала Маню в білу атласову сукню, в фату, в гірляндю; сама вбралась в дорогу шовкову ясно-синю сукню, наділа усі свої брилянти. Куивла здоровий дорогий ставник, от щоб посити кругом аналоя поперед молодях, оповпла ставник гірляндюю з рож, привязала на его кокарду з дорогих червоних та білих стрічок. Стрічки досягали трохи не до землі.

— Тепер же ми покажемо себе й дочку перед усією молдавською аристократією! думала Навроцька, оглядаючи розкішний убір на Мані.

Вже Маня убралась до вінця. Тільки що Навроцька хотіла вивести Маню в гостинну, Навроцький покликав її в свій кабінет. В кабінеті стояв Фесенко.

— А що, Раїсо Михайлівно? Як буде з приданням Мані? Я хочу і Маня хоче, щоб ви зараз видали мні до рук усі векселі на двацять п'ять тисяч.

— Як-же так? В такий торжественний час? Мні тепер не до того... Гм... це якось чудно... ніби ви не ймете мні віри... говорила запикуючись Навроцька.

— Це, бачите, буде беззечнійше, обізвав ся Фесенко твердим, енергічним, хоч і делікатним тоном, ще й поклонив ся Навроцькій дуже ввічливо і звичайценько.

— Гм... гм... Одначе така недовіра від вас мене шокирує. Я ніколи не ламала свого слова; це незвичайно, навіть грубо. Я цього від вас не ждала, сказала Навроцька вже обіжена.

— Як хочете. Дайте векселі, бо інакше я не піду

з Манею вінчатись. Дом пехай буде за вами, а гроші Машині, і я передам зараз Маві усі векселі, сказав Фесенко і знов склонив ся дуже, дуже звичайно і делікатно. Тон его мови був солодкий, але енергічний.

— Пеширий, нечесний чоловік! Я помилилась: він піддурив мене, подумала Навроцька.

Усі в кабінеті стояли і мовчали, і мовчки дивились одно на другого.

— Чого-ж ти мовчиш? гримнула Навроцька на Навроцького.

— Гм... Угу... муркнув Навроцький і здвигнув плечима. Нема чого мні говорити: гроші не мої, а ваші.

Тим часом в гостинній гості ждали. Молода стояла убрана і ридала. Навроцька думала, думала, а потім витягла з комоди векселі і дала їх одначе не Фесенкови, а Маві. Мапя мовчки передала їх Фесенкови. Навроцька вшала на крісло і зомліла.

Опамятавшись, вона вийшла до гостей. В неї ледви стало сили поблагословити молодих. В собор вона вже не поїхала. Не довелось їй носити свічки кругом аналоя. Уквітчана, обвита стрічками свічка, стояла в кутку на столвку, як сирота; стрічки висіли аж до помосту і веначе сьміялись з Навроцької веселими гарячими кольорами.

Фесенко швидко пішов вгору. Він був негодящим педагогом. Про те знало начальство, знали товариші его, звали й школярі. Але він стояв за форму в гімназії, за сувору дисципліну, а шпйонство на товаришів завершало діло...

*

*

*

Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила

український язвк, стала націоналкою, робила проєвітне діло енергічно і мала добрий вплив на школу за поміччю пародного язвка. Але через років два прийшла несподівано від директора шкіл бумага: Мурашкова втратила місце в школі „безь обьясненія причинь“.

Після того вона десь ніби счезла. Ніхто не знав, де вона ділась; не знала навіть її мати. Минув рік, минув другий, Мурашкова навіть ні разу не дала про себе звістки матери. Стара Зоя питала й переситувала в людей, переситувала газети, ніхто нічого не чув про її дочку.

Четвертого року, в осени, Мурашкова несподівано прїїхала вечірним поїздом до матери. Надя Мурашкова увійшла в хату. Мати глянула на неї і насилу впізнала. В неї руки були чорві, як у селянки, лице було худе, бліде, очи глибоко зацали і неначе згасли. Мурашкова кашляла сухим кашлем.

— Мамо! які ви стали старі! сказала Мурашкова якимсь глухим і слабим голосом.

Стара Зоя на слова дочки тільки головою кивнула. Вона плакала. Дочка дивилась на неї байдужними очима.

Зоя повела дочку в її кімнатку. В кімнаті усе було по давньому: ті самі широкі софи, обкладені мягкими качалками та подушками, ті самі пістряві квітчасті килими... В куточку перед образом світилась лампа. Зоя внесла самовар. Вона посадила дочку на софі, налила дочці чаю, поставила перед нею варення.

На Надю Мурашкову повіяло спокоєм дому, миром дитячих літ. Їй здалось, що вона жила якимсь інчим не тутешним життям, була десь в іншому не тутешньому світі, а тепер неначе знов у друге вернулись її дитячі літа. Думи її полетіли в ті шасливі часа, коли вона не зазнала ще ні тревоги мисли, ні тревоги серця, коли

вона не зазнала життя з його радіощами і з його горем. Надя Мурашкова сиділа, схиливши голову, задумалась і сльози покотились по її блідих щоках.

— Де ти була? Чом ти не подала об собі звістки? спитала в неї мати, і горе чуло ся в її дрижачому старечому голосі.

— Була учителькою в селі, а потім пішла в народ, де я була, про те мене, мамо, не питайте. Я служила народови, сказала Мурашкова і замовкла.

І знов полетіли її думи в недалеке минувшє: в кімнаті материній так само, як було й поперед, все по давньому... Тільки я тепер не та стала... Була свля, було здоровя. І скільки свлі я чула в собі? Була надія, енергія, були мрії, ідеали, манячи до праці, до праці корисної для людскости, а тепер... Моя доля пропала, серце на віки розбите, любов счезла, серце вмерло, здоровя впало... спувала думка в Мурашкової.

Зоя через силу пвла чай, неначе то був гіркий полпнь, і вдержувала сльози, що були гіркійші від полиню. Вона вже нічого не питала в дочки, бо знала, що нічого не допитаєть ся.

Прийшла старша сестра Мурашкової, що вже давно вийшла заміж. Щоб розвсселити Надю, мати й сестра почали розказувати про її товаришок, про знакомих. Надя дивилась на їх байдужними очима і тільки капляла.

— А Цслаброс вже два роки як оженив ся; взяв багату Молдаванку, а за нею взяв село на Дністрі; тепер він багатий, вже не служить в банку, сказала Надина сестра.

— І певно буде швидко банкіром в Одессі, з гірким усміхом обізвалась Мурашкова. Пустий чоловік, а про себе добре дбає! Я про це довідалась, та, на мое горе, пізно...

І знов похилила вона голову низько і не слухала, про що їй говорила сестра та мати. Про все, про все мні байдуже! думала вона. І хочу думати, і не можу: мисля мої рвуть ся, як стліла нитка...

Настала равня весна. На Великдень прибули в гості до Мурашкової Саня й Комашко, прочувши, що вона вернулась слаба до дому. Надя вже через сьлу ходила.

Апrikозовий сад старої Зої зацвів. Саня й Комашко вивели Надю в садок і посадили під апrikозами. Погода стояла тиха та тепла. Старі апrikози були облиті біло-рожевим цвiтом зверху до низу. Через рідкі гілки свіло чисте, ясне, весняне небо. Світ сонця лив ся через білий цвіт апrikозів, і по синьому небі, як по шовковій снiй тканці, ніби були розкидані білі, обсипані цвiтом гілки, білі букети, білі віночки. В воздуху пахло весною. Вітер теплий будив нерви, будив життя. Бруньки на волоських горіхах вже набубнявіли і розливали наркотичний аромат.

Надя глянула в гору на синє небо, ніби заткає білими взірцями. І синє небо, і завітчанйй білим цвiтом садок, усе дихало духом весня, ворушило нерви, тревожило серце. Надя й сама не счулась, як згадала Целіброса, его пишні очі, червоні уста, згадала любов до его, що народила ся в такий самий весняний час, при такому самому наркотичному повіванню весня.

— На що я тревожу свою душу? На що тревожу замерле серце? Минуло, минуло моє щастя! А що мпупуло, те ніколи не вернеть ся, подумала Надя. І дві сльози, як дві краплі роси покотились по її блідих щоках.

Зацвіли сади. Настав май. Стара Зоя поховала свою дочку.

